

**INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
OD CRVENE AKADEMIJE
DO INSTITUCIJE OD NACIONALNOG ZNAČAJA**

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd 2022

RECENZENTI

dr Zorica Mršević
dr Predrag Jovanović

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

UREDNIK

dr Goran Bašić

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA OD CRVENE AKADEMIJE DO INSTITUCIJE OD NACIONALNOG ZNAČAJA

UREDNIK

dr Goran Bašić

SADRŽAJ

7	Reč urednika	96	Čedomir ČUPIĆ Institut društvenih nauka – uzorna filozofska i naučna institucija: Jedno spoljašnje gledište
8	Goran BAŠIĆ Institut društvenih nauka: o mitovima, ideologiji i pre svega o nauci	108	Dragomir PANTIĆ, Zoran PAVLOVIĆ, Bojan TODOSIJEVIĆ Kratka istorija Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje: prvih šezdeset godina
22	Dragoljub MIĆUNOVIĆ Faktografski prilog istoriji IDN	32	Božidar JAKŠIĆ Institut društvenih nauka – od „crvene akademije“ do institucije od nacionalnog značaja
44	Marinko LOLIĆ Institut društvenih nauka – stvaranje novog identiteta intelektualne elite	124	Mirjana RAŠEVIĆ Razvoj Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka
58	Momčilo PAVLOVIĆ Institut društvenih nauka – jugoslovenska akademija društvenih nauka	134	Hajrija MUJOVIĆ Značaj i doprinos naučnom istraživanju medicinskog prava u Srbiji
80	Vladimir VULETIĆ Knjiga u vihoru politike	144	PRILOG Spisak zaposlenih od 1957. do 2022. <i>Privedila Svetlana Inđić Marjanović</i>

Reč urednika

Šezdeset pet godina rada Instituta društvenih nauka obeležene su burnim političkim i društvenim promenama. U tom istorijski kratkom periodu došlo je do promene socijalne paradigme. Marksističku doktrinu istisnuo je (neo)liberalni koncept razvoja. U periodu od šest i po decenija Institut je prešao put od „crvene akademije“ do institucije od nacionalnog značaja. Sredinom dvadesetog veka Institutu je bila namenjena uloga da stvori naučnu elitu primerenu idejama koje su činile zavodljivu, ali pokazalo se, nespojivu eklektiku vrednosti marksističke i liberlane ideologije. Nedavno, Institut je vrednovan kao centar nacionalne izvrsnosti u društvenim naukama i istovremeno se upustio u proces transformacije koja bi trebalo da ga osposobi za razvoj naučne politike u liberalnom vrednosnom okruženju.

Ko poznaje prirodu nauke, shvata da se ona ne može krotiti i ideologizovati sve dok postoje misleći naučnici. Đuro Šušnjić, jedan od saradnika Instituta koji našu nauku obasjava svetlošću naučne čestitosti i istinitosti, napisao je da su u istoriji periodi slobodne kritičke misli bila kratka nadahnuća između epoha institucionalizovanih i ideologizovanih kultura. Istorija Instituta društvenih nauka potvrđuje ovu tezu, a naučnici, koji su uspravno hodali kroz složen splet ideologija, politika, represije i intelektualne ravnodušnosti, doprineli su da naše društvene nauke odolevaju izazovima.

Ideja ovog Zbornika radova, koji ima hrestomatski značaj, jeste da sabere i podseti na neke trenutke važne za istoriju Instituta društvenih nauka koja je u mnogim segmentima potka istorije društvenih nauka u Srbiji. Nažalost, pomenuti su samo neki događaji i periodi rada u Institutu. Kroz sećanje i utiske saradnika i prijatelja Instituta ukazano je na prilike u kojima je Institut nastao, razvijao se i na kraju postigao određene rezultate. Pojedini periodi rada i pojedini događaji nedostaju. Neki zbog toga što su već obrađeni, kao na primer sudbina monografije „Političko društvo i politička mitologija“ Andrije Krešića, o čemu je Institut objavio poseban zbornik. Drugi aspekti rada nisu opisani jer o njima ne postoji ni uredna institutska arhiva, niti je do takvih podataka lako doći u drugim izvorima. Najzad, za neke aspekte nismo našli pisce tako da je prikaz bogate istorije pojedinih institutskih centara izostala. No, ideja je da na osnovu ovih radova pokrenemo za našu nauku i društvo kapitalan projekat posvećen istoriji društvenih nauka u Srbiji.

Kao urednik nisam imao težak zadatak jer su svi radovi prihvaćeni u izvornom obliku. Nije bilo uobičajenih uredničkih redakcija, saveta i intervencija. Svako je bio autonoman da saopšti svoje viđenje Instituta. Neka viđenja su različita i proizilaze iz već vođenih debata, ubeđenja, stavova i sve to uz mnogo već nepomenutog čini deo institutske istorije.

Najzad, naslov Zbornika preuzeo sam od Božidara Jakšića, jednog od onih koji je kroz nauku i život koračao uspravno, koji je, čini se, spajajući dve sintagme, jednu osmišljenu nakon osnivanja Instituta i drugu koja je nastala u godini, kada obeležava šezdeset pet godina rada, najbolje osetio duh i ideju vremena.

GORAN BAŠIĆ
Institut društvenih nauka

Institut društvenih nauka: o mitovima, ideologiji i pre svega o nauci

---

I

Institut društvenih nauka je od 25. januara 2022. godine Odlukom Odbora za akreditaciju naučnoistraživačkih organizacija Ministarstva prosvete nauke i tehnološkog razvoja akreditovan kao institut od nacionalnog značaja za Republiku Srbiju u oblasti društvenih nauka. To znači da je Institut, prvi u oblasti društvenih i humanističkih nauka u Srbiji, dosegao nacionalne kriterijume izvrsnosti u naučnoistraživačkom radu. Iste godine, u kojoj obeležava i šezdeset pet godina od osnivanja, Institut je ušao u program transformacije Svetske banke i Ministarstva prosvete i nauke i tehnološkog razvoja koji bi trebalo da ga kroz proces koji će trajati deceniju razvije u regionalni centar izvrsnosti. Očekuje se da će početkom tridesetih godina ovog veka Institut razviti punu naučno-metodološku, materijalno-finansijsku i tehničku infrastrukturu koja će društvenim naukama u Srbiji omogućiti ravnopravan status u evropskom istraživačkom prostoru. Ukoliko odoli izazovima sa kojima će se svakako suočavati tokom ovog procesa, generacija naučnika koja je proteklih godina počela svoj naučni život u Institutu će, baštineći tradiciju i rad prethodnih generacija, zatvoriti krug od uloge „crvene akademije“ koja je Institutu namenjena osnivanjem, do savremene naučne ustanove koja se ravnopravno nadmeće na međunarodnom tržištu naučnih ideja i znanja.

O istoriji Instituta zna se sve i ne zna se „ništa“. Sistematizovana i uredno pohranjena arhivska građa ne postoji ili do nje nije lako doći. Sve je manje savremenika Instituta koji bi mogli posvedočiti o prilikama u kojima je osnovan, a i onim u kojima su iz instituta proistekla druga dva instituta: Institut za savremenu istoriju u Institut za filozofiju i društvenu teoriju. Još manje je podataka o Institutu društvenih nauka koji je kratko radio od 1949. do 1953. godine. Osim istog naziva i nekolicini saradnika koji su bili osnivači oba instituta, nema činjenica koje upućuju na jasne veze između ova dva instituta istog naziva, ali može se pretpostaviti da su određene idejne, programske i organizacione veze postojale.

Mit o „crvenoj akademiji“, odnosno ideji da se stvori jugoslovenski naučni institut u kojem se multidisciplinarno proučavaju ideološki, politički, ekonomski i drugi izazovi socijalističkog društva i države opstao je jer neupitna je bila težnja tadašnje Savezne vlade da stvori takvu instituciju. Za takvom odlukom postojala je realna potreba jer su otvoreni i prikriveni izazovi sa kojima se suočavala jugoslovenska socijalistička država, ali marksistička teorija koju je ideološki utemeljavala, zahtevala je određene odgovore i, pre svega, naučne kadrove sposobne da teorijski, metodološki i praktično odgovore na te izazove. Prema sećanjima Andrije Krešića, upravnika institutskog Centra za filozofiju i pisca jedne od prvih kritičkih studija u „drugoj“ Jugoslaviji *Političko društvo i politička mitologija* (kritika kulta ličnosti) Institut društvenih nauka je osnovan sa idejom da postane „neka vrsta lijeve, crvene akademije, nasuprot zvaničnoj akademiji nauka u Beogradu (SANU), da bude alternativa Univerzitetu i da bude stjecište lijeve marksističke misli. Ideja je bila da Institut bude dominantan ideološki centar, da dominira ideologijom”.¹ U mitu o Institutu kao „crvenoj akademiji“ prožima se uverenje da je njegova uloga bila da bude odgovor marksističke nauke na građansku naučnu provinijenciju u Srpskoj akademiji nauka, odnosno da preraste u jugoslovensku akademiju nauka. Prema ustrojstvu, organizaciji i naročito rukovođenju Institutom ta tvrdnja je nesporna, ali trebalo bi imati na umu i to da 1957. godina, kada je Institut osnovan odlukom Savezne vlade, pripada dobu kada je država preuzela kontrolu

---

¹ Božidar Jakšić, (priređivač) *Humanizam i kritičko mišljenje – Tako je govorio Andrija Krešić*, Službeni glasnik, Res publica i Svedoci epohe, Beograd, 2010.

nad većinom naučnih institucija u zemlji, pa i nad radom akademija nauka u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Ne bi trebalo zaboraviti da je duh vremena 1948. godine naneo Josipa Broza za počasnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti i počasnog doktora svih jugoslovenskih univerzitetskih centara.

Ne sumnjajući u utiske Andrije Krešića, čiji rad je jedno od najsvetlijih i intelektualno najčistijih poglavlja iz istorije Instituta, slobodan sam da podsetim na doba nastajanja mita o „crvenoj akademiji“, odnosno na društvene i političke prilike u kojima je Institut nastao. Sredina šeste decenije XX veka početak je preispitivanja ideološke matrice jugoslovenskog društva. Krešićeva kritika kulta ličnosti ili potonja praksisovska kritička misao refleksije su tog procesa. U to vreme partijskim vođama je postalo jasno da je preko potrebno da se obrazuje intelektualna elita sposobna da sprovede reforme koje će se kasnije podvoditi pod „jugoslovenski eksperiment sa komunizmom“ i da se, ne udaljavajući se od biti marksističke ideologije, utemelji i teorijski razvije specifična matrica privredne, političke i društvene organizacije. Udaljavanje od „sovjetskog“ puta dodatno je pojačalo potrebu za autentičnom kulturnom i naučnom politikom. Već od 1949. godine nagoveštavaju se promene u obrazovnom sistemu, a početkom šeste decenije jugoslovenska politička elita se, pod revitalizacijom individualizma i egzistencijalističkih ideja zapadne filozofije, suočila sa problemom demistifikacije marksističkog korporativizma i volunarizma. Nakon 1952. godine i govora Miroslava Krleža na Kongresu književnika u Ljubljani² postalo je jasno da nastaje doba postepene deideologizacije književnosti i umetnosti, koja će se nekoliko decenija odvijati kroz eklektiku istorijske avangarde i savremenih liberalnih filozofskih ideja i kulturnih pokreta na zapadu. Najzad, novo vreme, koje je trebalo ne samo objasniti, nego kojem je nedostajalo teorijsko i ideološko objašnjenje, nagoveštava i nekoliko političkih eseja Milovana Đilasa objavljenih u listu „Borba“ od 11. oktobra 1953. do 7. januara 1954. godine. U njima Đilas, koji je sve do sredine šeste decenije nadzirao razvoj naučne i kulturne politike, ali i koji se liberalnim idejama izdvajao unutar autoritarne partijske nomenklature, oštro kritikuje stvaranje nove klase, odnosno komunističke birokratije koja teži sticanju materijalnih i političkih povlastica i dobiti i zaslepljena sopstvenom istorijskom ulogom podriva temeljne civilizacijske vrednosti tako što ideologiju i partiju pretpostavlja vladavini zakona, a ograničava slobodu mišljenja i izražavanja.³ Alternativu dogmatizmu i volunarizmu Đilas je video u razvoju demokratije u socijalističkom društvu i time je prešao granicu kritike koju su birokratizovani sistem i „vođa“ revolucije bili spremni da podnesu. Njegovom degradacijom i surovim kažnjavanjem upućena je poruka svima koji bi se odvažili da dovedu u pitanje raskorak komunističkih ideala i komunističke stvarnosti.

Pomenuti događaji prethode osnivanju Instituta društvenih nauka 19. jula 1957. godine. U vremenu koje su obeležili razlaz sa sovjetskim putem u socijalizam, snažna propaganda rovine i loše prilagođene prosvetiteljske ideje o jednakosti i bratstvu jugoslovenskih naroda, autoritarni vođa, jaka partija i sve jača privilegovana birokratija i od njih slabija država, od naučnih instituta i univerziteta se očekivalo, manje, da daju odgovore na promene sa kojima se suočavalo tadašnje jugoslovensko društvo, a više, da stvaraju novi tip stručnjaka (elitu), ali i novi tip socijalističkog građanina. Od Instituta društvenih nauka i generalno od jugoslovenske akademske i naučne zajednice očekivalo se da nađe autentičan teorijski put na eklektici nepomirljivih ciljeva Druge i Treće internacionale.

II

Na ovom mestu napraviću digresiju i na primeru „uspravnog hoda kroz nauku i život“ dvojice značajnih naučnika koji su ostavili jasan trag u istoriji Instituta, pomenutog Andrije Krešića i Božidara Jakšića, ukazati na prve otpore državnom planu o stvaranju kontrolisane nauke. Naime, sedam godina nakon osnivanja Instituta Andrija Krešić, u to vreme uprav-

² Videti: Miroslav Krleža, „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani“, *Republika*, god. VIII, knj. II, br. 10–11, Zagreb, 1952, str. 205–243.

³ Milovan Đilas, *Nova klasa*, Narodna knjiga, Beograd, 1990.

nik institutskog Odeljenja za filozofiju, završio je rukopis pod naslovom *Političko društvo i politička mitologija – prilog kritici kulta ličnosti* u kojoj se upustio u demistifikaciju i razobličavanje prirode autoritarne vlasti ustrojene na partijskoj poslušnosti i podobnosti, strahu i opštem nepoverenju i nesigurnosti. Taj rukopis je iste godine objavljen u nekoliko primeraka kao interno institutsko izdanje jer nije dobio povoljnu ideološku recenziju koju je prolazio ne samo svaki rukopis, nego i zaposleni u Institutu. Pod nazivom *Kritika kulta ličnosti* rukopis je objavila Izdavačka kuća „Vuk Karadžić“ četiri godine kasnije, ali činjenica je da je on nastao u Institutu društvenih nauka u vremenu strogo kontrolisane nauke i naučnog rada. Krešićevim neobjavljenim rukopisom, odnosno refleksijom nauke da na ideološku represiju odgovori sofisticiranjem politike, počinje demitologizacija ideje o Institutu kao crvenoj akademiji. Odgovor birokratije na naučnu kritiku ovoga puta nije bio surov kao u slučaju partijskog „grešnika“ Milovana Đilasa, ali nije izostao. Rad u Odeljenju za filozofiju je zamro, a Andrija Krešić je postao direktor Instituta za radnički pokret u kojem je, uprkos intenciji državne naučne politike da kontroliše kadrovska pitanja, zaposlio Božidara Jakšića koji je zbog članka „Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije“ objavljenog u časopisu *Praxis* br. 3/4 iz 1971. godine, ali i zbog iznošenja kritičkih stavova objavljenim u časopisu *Naši dani* br. 311 iz 1969. godine i na javnim predavanjima održanim u Banja Luci (1969) i u Sarajevu (1970) i na „Zimskim filozofskim susretima Tara“ (1971. i 1972) pritvoren i sudski je gonjen nakon čega je ne samo izgubio mesto asistenta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, nego su mu bili zatvoreni svi kanali profesionalne komunikacije. Božidar Jakšić se, nakon rada u Institutu za međunarodni radnički pokret, 1985. godine zaposlio u Institutu društvenih nauka i ubrzo je postao upravnik njegovog Centra za filozofiju i društvenu teoriju. Jakšić, koji je po mnogo čemu, a najviše po naučnoj čestitosti i doslednosti, duhovno čedo Andrije Krešića, došao je na mesto upravnika Centra sa kojeg je Krešić otišao verujući u mit o crvenoj akademiji. Ovaj neisplaniran kontinuum ukazuje na to da se, iako kontrolisana, naučna misao, ideje i ličnosti sazdane iz „jednog komada“ spremne i sposobne da brane istinu od ideologije, nisu nestajale iz institutskog fokusa, ni onda kada se javnosti činilo drugačije.

III

Početak sedme decenije u Institutu se osnivaju Centar za demografiju, 1962. godine i 1963. godine Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. Osnivač i prvi upravnik Centra za demografiju bio je Miloš Macura čime su utemeljena savremena demografska istraživanja u Srbiji i regionu. Mirjana Rašević upravnica ovog Centra od 1993. godine do 2022. godine i jedina žena direktorka Instituta društvenih nauka koja je tu dužnost obavljala od 2002. do 2015. godine pripremila je za ovaj Zbornik prilog u kojem je ukazala na osnivanje, rad i značaj za društvene nauke ovog Centra, a na ovom mestu bih izdvojio iz tog rada mišljenje profesora emeritusa Univerziteta u Ljubljani Janeza Malačiča da je „Centar za demografska istraživanja bio je najveći i najznačajniji demografski istraživački institut u socijalističkoj Jugoslaviji“ u kojem je negovan multidisciplinarn pristup izučavanju stanovništva, uspostavljena čvrsta veza sa javnom statistikom i javnim politikama i, najvažnije od svega, u kojem su stasavale generacije demografa. Gotovo istovremeno osnovana je, pod rukovodstvom Firdusa Džinića, prvo istraživačka grupa, a potom i centar čiji je cilj bio istraživanje stavova javnog mnjenja. Ne postoje pouzdani podaci, ali u naučnoj javnosti se često pominje da je ovaj institutski Centar bio prvi, ili jedan od malog broja, istraživačkih grupa za istraživanje javnog mnjenja iza „gvozdene zavese“. Uporedo sa istraživanjima javnog mnjenja jača i politikološki ogranak Centra.

Međutim, pomenuti centri nisu bili deo naučne strukture uspostavljene osnivanjem Instituta kada je naučnoistraživački rad bio koncentrisan u odeljenjima: za političke i pravne nauke, za ekonomske nauke, za sociologiju i za istorijske nauke. Oko Instituta se u naredne dve decenije okupljaju naučnici iz različitih jugoslovenskih centara, a među njima su: Jovan Đorđević, Rudi Supek, Milan Bartoš, Ljubomir Tadić, Anton Vratuša, Najdan Pašić, Adolf Bibić, Aleksandar Fira, Jakov Radišić, Vuko Pavićević, Zlata Grebo, Velimir Tomanović,

Aleksandar Hristov, Jože Goričar, Dušan Breznik, Jože Filfan, Voja Rakić, Radivoj Uvalić, Radivoje Marinković, Ilija Stanojčić, Slavko Milosavljević, Vesna Pešić, Zdravko Mlinar, Mirjana Vasović, Branko Petranović, Dušan Pirec, Dimitrije Prodanović, Andrej Miletić, Bogumil Hrabak, Firdus Džinić, Đuro Šušnjić, Andrija Krešić, Ivan Maksimović, Miloš Macura, Eleonora Mićunović, Miroslav Rašević, Milica Sentić, Dragomir Pantić, Ljiljana Bačević, Vladimir Goati, Vojislav Koštunica, Milan Matić; a nakon toga i pripadnici generacije koja je obeležila period burnih promena u društvu i državi koje su značajno usporile razvoj društvenih nauka: Božidar Jakšić, Zoran Đinđić, Miladin Životić, Danilo Šuković, Mirjana Rašević, Milan Vukomanović, Zorica Mršević, Borisav Džuverović, Dragana Avramov, Milan Brdar, Zoran Vidojević, Dijana Vukomanović, Zoran Lutovac, Slobodan Vuković, Stjepan Gredelj, Rada Drezgić, Dušan Janjić, Jovan Komšić, Marinko Lolić, Vera Marković, Slobodan Maksimović, Jovanka Matić, Srećko Mihajlović, Snježana Milivojević, Hajrija Mujović, Zoran Obrenović, Goran Penev, Mina Petrović, Ognjen Pribičević, Laslo Sekelj, Zoran Slavujević, Marta Sjeničić, Milan Subotić, Miroslav Hadžić, Kosta Čavoški.

Pored pomenutih saradnika, od osnivanja do septembra 2022. godine, u Institutu je radilo 544 saradnika i saradnica, a njegovim radom su rukovodili Boris Zihel, Vlajko Begović, Najdan Pašić, Anton Vratuša, Branimir Janković, Milivoje Trklja, Velimir Tomanović, Dimitrije Prodanović, Svetozar Čulibrk, Vladimir Goati, Dragomir Pantić, Mirjana Rašević i Goran Bašić.

IV

Za istoriju Instituta se vezuje i rad u njegovom Centru za filozofiju i društvenu teoriju „sedmoro veličanstvenih“ profesora i saradnika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu koji su 1975. godine odstranjeni iz nastave zbog toga što su „svojim delovanjem, kao teorijskim radom, tako i u obavljanju nastavno-pedagoških funkcija, napustili revolucionarno marksistički pogled na svet i nalaze se u otvorenom idejno-političko sukobu sa Savezom komunista Jugoslavije“.⁴ Nastavnici i saradnici Filozofskog fakulteta Dragoljub Mićunović, Zagorka Golubović, Mihajlo Marković, Svetozar Stojanović, Ljuba Tadić, Nebojša Popov i Triva Inđić odstranjeni su iz nastave i sve do 1981. godine bili su istisnuti iz javnog života i naučne komunikacije. Nemilost vlasti je popustila nakon 1980. godine, a pritisak međunarodne javnosti je pojačan i ova grupa intelektualaca koja će upečatljivo uticati na razvoj društvenih nauka, ali i političkog pluralizma u Srbiji na kraju XX i na početku XXI veka je, ispostavilo se, zaposlena, a ne kako je planirano uhlebljena, u Institutu društvenih nauka. Prema sećanjima profesora Mićunovića iz prve knjige njegovih trotomnih memoara „Život u nevremenu“ Institut je tada uključen u sastav Beogradskog univerziteta kako bi se formalno ispunio uslov međunarodnih organizacija da se izgnani nastavnici pravično rehabilituju i vrata u nastavu na Univerzitetu. Međutim, rad u Centru za filozofiju i društvenu teoriju ispunio je samo polovinu želja, povratak na Univerzitet u Beogradu je ostvaren, ali u nastavu ne.

Polovično rešenje problema je moralo ostaviti određeno nezadovoljstvo i prema sećanjima profesora Mićunovića, ali i Božidara Jakšića, čiji radovi su objavljeni u ovom Zborniku, postojala je određena napetost između „pridošlica“ i postojeće institutske naučne zajednice koja je imala svoj ritam, ciljeve i zapažene rezultate koji su Institut približavali i danas željenim naučnim ciljevima – uspostavljanje funkcionalne i nezavisne veze sa javnim politikama i obrazovanje naučnih kadrova. Institut je u to vreme razvio metodologiju i infrastrukturu istraživanja javnog mnjenja koja su bila veoma cenjena i u međunarodnim naučnim krugovima i negovana je saradnja sa drugim jugoslovenskim univerzitetskim centrima i istraživačima, među kojima su bili cenjeni i autonomni naučnici Niko Toš, Sergej Flere, Bora Kuzmanović, Silvano Bolčić, Anđelka Milić i drugi. Demografska istraživanja su, prema rečima demografa izvan Instituta, bila veoma cenjen resurs za popisne metodologije i planiranja razvoja stanovništva, a u povelju se bila istraživanja medicinskog prava. Metodičan

⁴ Dragoljub Mićunović, *Život u nevremenu*, Arhipelag, Beograd, 2013, str. 284.

naučni rad i procedure koje su vođene u skladu sa propisima i naučnom politikom bili su u saglasju sa naučnim ambicijama i rezultatima kolega u novonastalom Centru, ali ne i sa njihovom željom za političkim aktivizmom koji ih će ih, ispostavilo se ubrzo dovesti u priliku da iskuse moć vlasti. Opravdana i društvu potrebna težnja da kritici podvrgnu sve što je dugo prikrivano birokratskim i partijskim aparatima otvorili su britku debatu saradnika Centra za filozofiju i društvenu teoriju sa širim krugom jugoslovenskih naučnika, ali i političara u kojoj većina naučnika u Institutu, nije želela, svako zbog svojih razloga, da učestvuje. Razlaz se mogao naslutiti iako se o njemu nije otvoreno razgovaralo, a manje-više ambivalentan stav drugih institutskih centara prema kritikama knjige „Stranački pluralizam i monizam“ Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog i naročito zabrane i uništavanje rukopisa „Društveni sukobi – izazovi sociologije“ Nebojše Popova doprineli su tome da se 1992. godine Centar za filozofiju i društvenu teoriju izdvoji u nezavisan Institut. Tada iz Instituta društvenih nauka, pored pomenutih sedam naučnika, odlaze i Zoran Đinđić, Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški i drugi saradnici koji su svako na svoj način obeležili pre svega političku i društvenu, pa tek potom naučnu istoriju Srbije.

Trebalo bi naglasiti da je iz Instituta društvenih nauka, pored Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, 1969. godine, spajanjem njegovog Odeljenja za istorijske nauke sa Odeljenjem za istoriju jugoslovenskog radničkog pokreta Instituta za izučavanje radničkog pokreta, potekao i Institut za savremenu istoriju o čemu je u Zborniku opširniji rad kolege Momčila Pavlovića. Odnosi između Instituta društvenih nauka i Instituta za savremenu istoriju tokom vremena su se prepletali, mimoilazili, imali naučno bliske i potpuno udaljene uloge. Sa Institutom za filozofiju i društvenu teoriju ti odnosi su imali drugačiju dimenziju, koja ukorenjena u prošlosti i mitovima koji nikada nisu objašnjeni i racionalizovani, opterećuje rad i saradnju u savremenim uslovima. Primer tome, a i apsurd je da, uprkos tome što dele istu zgradu, grade budućnost na težnji da zakorače u evropski naučni prostor, među naučnicima se neguju kolegijalne i prijateljske veze, uspostavljaju i razgranavaju međunarodne mreže, oba instituta nemaju zajednički projekat koji bi ih ojačao i približio tom cilju. Saradnji nije doprinelo ni to što je tokom poslednje decenije iz Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Institut društvenih nauka prešlo osam naučnika od kojih troje naučnih savetnika. Šta su razlike i prepreke? Čini mi se da ih nema, osim onih koji se održavaju u mitovima o „ideologizaciji nauke“ u starijem Institutu i „kontrainstitucionalizaciji“ u mlađem Institutu. Razrešenje ovog čvora je u razgovoru i težnji ka naučnoj istini i opštem dobru koje zagovaraju oba instituta.

V

Raspad jugoslovenske državne zajednice i generalno zapostavljanje nauke, naročito društvenih nauka u Srbiji nakon toga, doprineli su problemima čije posledice se osećaju i danas. Donošenjem Zakona o univerzitetu 1998. godine Institutu je oduzet status naučnoistraživačke organizacije pod okriljem Univerziteta u Beogradu, a uprkos tome što je od 2014. godine Institut više puta, na osnovu ispunjenih naučnih i organizacionih zakonom propisanih uslova, pokretao proceduru za ponovnim priznavanjem tog statusa, nikada nije udostojen odgovorom. Veoma često se pominje da je Zakon o univerzitetu imao cilj da zatre autonomiju univerziteta i da sa univerziteta odstrane neposlušne i nepodobne. Kako su pod okrilje Univerziteta u Beogradu, u međuvremenu, vraćeni svi koji su izgubili univerzitetski status, osim Instituta društvenih nauka, proizilazi da mu breme „crvene akademije“ po svemu sudeći nije skinuto ili mu je pridodat novi teret nespojiv sa njegovim naučnim ambicijama. Nerazumevanju postupanja Univerziteta u Beogradu u vezi sa izbegavanjem da sprovede postupak sticanja (obnavljanja) univerzitetskog statusa Instituta društvenih nauka doprinosi i činjenica da pojedini instituti, kojima je taj status priznat, ne ispunjavaju Statutom Univerziteta u Beogradu za to propisane uslove.

Drugi problem, koji proizilazi iz decenijama neuređenog i nemuštog odnosa nauke i visokog obrazovanja, jesu zakonske prepreke da naučni instituti organizuju doktorske studije. Iako većina instituta ispunjava uslove za akreditaciju doktorskih studija, to nije do-

zvoljeno, a svaka rasprava o tome vodi u produbljivanje jaza između visokoškolskih (fakulteta) i naučnih (instituta) ustanova. Paradoks ovog stanja, koje je na štetu mladih naučnika i nauke u celini, jeste u tome što se prilikom akreditacije i evaluacije rada instituta i pojedinačnog učinka istraživača zahteva dokaz o njihovom učešću u nastavi. Istovremeno, prema podacima Fonda za nauku koji se nalaze na njegovom sajtu, na programima „Promis“ i „Ideje“ odobren je samo jedan projekat čiji je nosilac institut iz oblasti društvenih nauka. Već iz ovih šturih i na efemernom mestu saopštenih činjenica proizilaze pitanja – gde „stanuje“ nauka u Srbiji i šta mogu društvene nauke, koje je svojevremeno postavio oksfordski profesor Bent Flivbjerg razmatrajući razloge neuspeha (nemoći) društvenih nauka.⁵

Među problemima koji opterećuju rad i razvoj Instituta društvenih nauka, ali i generalno društvenih nauka u Srbiji, jeste nedostatak naučne infrastrukture. Na primeru Instituta društvenih nauka to je upečatljivo uočljivo. Naime, uz puno posvećenosti i rada uspostavljena i brižljivo negovana institutska mreža za terensko istraživanje javnog mnjenja razorena je tokom devedesetih. Razvoj tehnologije je omogućio brža, ali daleko nepouzdanija i nebezbednija ispitivanja putem telefona, internet platformi koje sprovode agencije za koje važe povoljniji i jeftiniji uslovi u kojima organizuju i sprovode istraživanja, ali gde postoji, tržištem nametnuta, intencija da se odstupa od naučne metodologije i etičnosti.

Nastojanja saradnika Instituta, naročito koleginica i kolega u Centru za politikološka istraživanja i javno mnjenje da uspostave naučnu infrastrukturu, odnosno da obnove terensku mrežu i da ustanove internet platforme za prikupljanje naučno verifikovanih podataka sapliću se godinama o splet pravnih, materijalnih, kadrovskih problema. Pre nekoliko godina švajcarska agencija „Helvetas“ razvijala je program podrške društvenim naukama u Srbiji pod nazivom „Perform“ kojim je pored ostalog podstican razvoj naučne infrastrukture. Institut društvenih nauka je iskoristio mogućnosti koje je nudio ovaj dobro osmišljen program i počeo je sa razvojem infrastrukture za istraživanje stavova javnog mnjenja i prikupljanje podataka koji su u funkciji društvenog razvoja i javnih politika. U saradnji sa kolegama iz drugih instituta, a pre svih sa Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Institut se upustio u realizaciju Evropskog društvenog istraživanja (*European Social Survey*) koje se sprovodi u okviru programa Evropskih infrastrukturnih istraživanja (ERIC).

Rad na ovom istraživanju probudio je nadu da se željena nacionalna naučna infrastruktura može obnoviti, a entuzijazam naučnika, naročito mlađe generacije sociologa, podsticali su sve povezanija i konkretizovana naučna komunikacija, produbljivanje znanja, mogućnost objavljivanja naučnih radova zasnovanih na činjenicama, uspon časopisa *Sociologija* u kojem su objavljivani rezultati ESS istraživanja, sve bolja povezanost sa evropskom istraživačkom mrežom. Podstrek je predstavljao i osećaj prepoznate korisnosti društvenih nauka nakon izveštaja Evropske komisije za 2020. godinu o napretku Srbije u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, u kojem je pomenuto da je Institut društvenih nauka u saradnji sa kolegama iz drugih naučnih instituta sproveo devetu rundu ESS istraživanja i time doprineo približavanju nacionalne nauke evropskom istraživačkom prostoru. To je bilo prvi put, posle decenija zanemarivanja i nipodaštavanja, da se ističe značaj društvenih nauka.

Nažalost, podrška koju je tokom tog perioda pružilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja nije bila dovoljna za obnovu pomenute naučne infrastrukture. Institut društvenih nauka i dalje nastoji, ali sa neizvesnim ishodom, da razvije stabilnu i održivu infrastrukturu za istraživanja javnog mnjenja i prikupljanje verifikovanih podataka. Očekivalo se da će ustanovljavanjem Fonda za nauku ovaj problem biti prevaziđen, odnosno da će među osnovnim vrstama podrške naučnom razvoju biti razvoj ove vrste infrastrukture u društvenim naukama. U Strategiji naučnog i tehnološkog razvoja „proširenje kapaciteta infrastrukture postojećih NIO“ izdvojena je i navedeno je da su: „Moderna naučnoistraživačka infrastruktura i oprema neophodni, kako bi se institucije i istraživači adekvatno opremili radi povećanja efektivnosti i efikasnosti realizacije institucionalnih zadataka, nacionalnih i međunarodnih projekata, a posebno kako bi se unapredila konkurentnost nauke i srpske privrede. Nabavka, održavanje i pristup kapitalnoj opremi nužan su preduslov za

⁵ Bent Flivbjerg, *Šta mogu društvene nauke*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

uspešan i produktivan naučnoistraživački rad." Fond za nauku nudi raznovrsne programe koji su osmišljeni tako da odgovaraju na različite društvene izazove i potrebe među kojima je i izgradnja naučne infrastrukture. Institut društvenih nauka je na programima „Promis“, „COVID 19“ i „Ideje“ podneo devet predloga projekata od kojih se pet odnosilo na razvoj naučne infrastrukture u društvenim naukama. Ni jedan od njih nije odobren. Ne osporavajući, ali sumnjajući, u objektivnost procesa ocenjivanja i odabira projekata za finansiranje, na ovom mestu želim da ukažem na činjenicu da bi za društvene nauke uopšte, odnosno za ostvarivanje strateških ciljeva razvoja nauke, njihovog funkcionalnog povezivanja sa javnim politikama i privredom bilo svrsishodnije da je prvo raspisan poziv za razvoj naučno istraživačke infrastrukture. Na taj način unapredili bi se (pred)uslovi i metodologija za naučna istraživanja i njihovom operacionalizaciju i stvorila čvršća osnova za ostvarivanje strateških ciljeva u društvenim naukama u Srbiji. Ovu pretpostavku potvrđuje program podsticaja uključivanja mladih istraživača doktoranada u rad naučnoistraživačkih organizacija koje sprovodi Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja tokom kojeg je, u relativno kratkom periodu, osvežena istraživačka infrastruktura. U Institutu društvenih nauka je, zahvaljujući ovom programu u istraživanja, uključeno šesnaest mladih istraživača od kojih je nekoliko doktoriralo i izabrano u naučna zvanja, a od ostalih se očekuje da okončaju doktorske studije najkasnije u naredne dve godine.

Deo infrastrukture jesu i uslovi rada odnosno radni prostor. Zgrada Instituta društvenih nauka je podignuta 1958. godine i bila je namenjena isključivo za njegove potrebe. Istraživačima i saradnicima na raspolaganju je bilo sedam spratova, biblioteka sa čitaonicom i drugi prateći sadržaji. Pored poslovnog prostora u zgradi je postojao, ali u zasebnom ulazu, i stambeni deo u koji su smešteni istraživači koji su na rad u Institut dolazili iz drugih jugoslovenskih centara. Međutim, već sedamdesetih godina prošlog veka javljaju se prvi problemi u vezi sa organizacijom rada, o čemu je obavešten osnivač. Situacija se znatno pogoršala devedesetih godina kada je izostalo, već nedovoljno i površno, održavanje zgrade. Vlada Republike Srbije koja je svojstvo osnivača preuzela od Savezne jugoslovenske vlade 1977. godine zgradu je na korišćenje dodelila Institutu, ali je u međuvremenu tri od sedam spratova dodelila Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, više stotina kvadratnih metara kancelarijskog prostora udruženjima građana, a čitaonicu, deo biblioteke i drugi prostor u prizemlju zgrade privatnim korisnicima. Posledica toga je da danas šezdeset četvoro zaposlenih naučnika, istraživača i saradnika u administraciji deli dvadeset četiri kancelarije, od kojih neke ne ispunjavaju osnovne uslove za rad. Upečatljiv i žalostan je primer uslova rada šestoro saradnika u Centru za ekonomska istraživanja koji dele jednu kancelariju, koja je prema Ugovoru o korišćenju zgrade zajednička sa Institutom za filozofiju i društvenu teoriju. Ništa bolja situacija nije ni sa prostorom Centra za filozofiju čijih sedam saradnika dele dve prostorije. Nije naodmet pomenuti da u ova dva institutska centra radi petoro naučnih savetnika (redovnih profesora) i troje viših naučnih saradnika (vanrednih profesora) i nekoliko mladih istraživača.

Za društvene nauke u Srbiji porazna je činjenica da je fond od sto četrdeset hiljada knjiga pohranjenih u institutskom bibliotečkom fondu, od kojih je dobar deo unikanatan i datira iz vremena osnivanja Instituta, propada jer je smešten u neuslovnom magacinskom prostoru kojem iz Instituta nema direktnog pristupa. Najzad, vodovodne instalacije i kišno odvodnjavanje prelivaju se kroz zgradu i mešaju sa kablovima strujne instalacije, a već duže vreme u dva krila zgrade daljinsko grejanje ne funkcioniše. U eri fantastičnih tehnoloških promena i primene veštačke inteligencije u svakodnevicu, prostorna infrastruktura i fizički uslovi rada u Institutu društvenih nauka izuzetno su loši i predstavljaju prepreku njegovom razvoju.

Institut je nastojao da ovu vrstu problema sanira i uložio je značajna sredstva iz sopstvenih prihoda u unapređenje radnih uslova i nastojao je da pronađe investiciona sredstva za uređenje infrastrukture. Međutim, kako Institut nije vlasnik zgrade, nego je to Vlada Republike Srbije koje je preko Direkcije za imovinu zgradu dodelila Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, a ono ustupilo na korišćenje Institutu društvenih nauka i Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, direktno ugovaranje poslova u vezi sa sanacijom nije moguće. Pre nekoliko godina oba instituta su konkurisala kod Vlade Republike Srbije za sredstva kojima bi se rekonstruisala zgrada, ali kada se činilo da će ona biti odobrena,

ta linija budžeta je preimenovana za druge namene i stanje je ostalo neizmenjeno. Dakle, uslovi rada u Institutu društvenih nauka su, u godini kada obeležava šezdeset pet godina od osnivanja, verovatno lošiji nego 1958. godine kada je zgrada u Kraljice Natalije 45, tada Narodnog fronta, predata na korišćenje Institutu.

Najzad, u ovom odeljku u kojem nužno, mada ne i rado, pominjem probleme sa kojima se Institut društvenih nauka suočava u savremenom periodu u kojem je ostvario značajne, prepoznate i priznate uspehe, istovremeno ukazujem i na to da većina tih problema, uprkos naporima javnih politika da stanje izmeni, i dalje generalno opterećuje razvoj nauke u Srbiji, a posebno društvene nauke.

Nedavno je Institut, u saradnji sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti, objavio zbornik radova *Društvene i humanističke nauke u Srbiji* u kojem smo nastojali da razmotrimo i za diskusiju otvorimo pitanja o društvenim i humanističkim naukama kao javnom dobru, o tome kakav je javni i individualni interes u odnosu na naučni rad, o autonomiji društvenih nauka u globalnom svetu, o etičnosti i vrednovanju naučnoistraživačkog rada, najzad, i o praktičnosti društvenih nauka, perspektivama njihovog razvoja i drugim temama o kojima se raspravlja unutar naučne zajednice. Objavljivanje tog zbornika u kojem su objavljene prilozi petorice akademika i uglednih naučnika sa univerziteta i instituta prošlo je bez interesovanja javnosti. Ta činjenica, sama po sebi, jeste zabrinjavajuća iz više razloga, ali i dovoljan pokazatelj u kom smeru bi naučna politika trebalo da se razvija.

Naime, opisani uslovi rada Instituta društvenih nauka nisu izolovan slučaj i izuzetak. Naprotiv, sa mnogim institutima delimo slične probleme. S druge strane, činjenica je da se poslednjih godina posvećuje više pažnje naučnom razvoju i da se kroz različite budžetske linije preko Ministarstva prosvete nauke i tehnološkog razvoja i Fonda za nauku izdvajaju značajna, ali ne i dovoljna sredstva. Ove promene, posebno one koje se odnose na ulaganje u naučnoistraživačku infrastrukturu, mogu se pratiti u studiji akademika Zorana V. Popovića *Kapitalna ulaganja u naučnoistraživačku infrastrukturu u Republici Srbiji u 21. veku*. Ministarstvo je uložilo značajna sredstva u razvoj naučnoistraživačkog podmlatka u institutima, obezbeđene su solidne osnovne zarade naučnika i istraživača, ali ne i sredstva za razvoj istraživanja. Istini za volju, ova sredstva bi trebalo da se obezbede preko Fonda za nauku. Već je pomenuto da su stručnjaci Instituta u različitim konzorcijumima podneli više od deset projekata Fondu za nauku, ali ni jedan nije odobren. U sličnoj situaciji su i ostali instituti društvenih nauka. U stvarnosti to znači da već duže vreme Institut za razvoj i sprovođenje istraživanja raspolaže na godišnjem nivou sa oko dva miliona dinara. Ona se raspoređuju na rad u šest naučnih centara u kojima je zaposleno 57 istraživača i istraživačica. Nedostatak sredstava za istraživanja delimično je ublažen uspesima na konkursima za projekte u evropskim fondovima (HORIZON 2020, INTEREG, Erasmus+, Jean Monet, Evropska komisija) i saradnjom sa međunarodnim organizacijama (Nemačka organizacija za međunarodnu saradnju – GIZ, Svetska banka, Friedrich Ebert, UNICEF, UNPFA, OHCHR, WHO, USAID) i povremenom saradnjom sa nosiocima javnih politika (Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, Ministarstvo zdravlja, resori u Vladi Republike Srbije koji su bili zaduženi za populacionu politiku, Ministarstvo spoljnih poslova).

Obezbeđivanje razvoja kroz ostvarivanje sopstvenih prihoda, posebno prihoda koji se ostvaruju isključivo kroz istraživanja, poželjan je model koji je zasnovan na konkurentnosti i sposobnosti naučnoistraživačkih instituta da svoj rad osmisle kroz pružanje usluga javnim politikama, privredi i društvu. U aktuelnom, ali i prethodnim programima Instituta društvenih nauka takva naučna politika je usvojena i primenjivana je, ali je uspeh bio promenljiv i u postojećim uslovima nije održiv.

Najveća prepreka ostvarivanju dobiti na osnovu pružanja usluga iz naučnoistraživačkog rada u društvenim naukama je postojeći destimulativni sistem finansiranja i organizacije rada. Opredeljenjem da osnovne zarade naučnika zavise isključivo od ostvarivanja njihovog individualnog napretka koji se ocenjuje na osnovu kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja postignutih naučnih rezultata usmerio je rad ka individualizaciji i otežao je načine programskog, projektnog i timskog rada, što je u suprotnosti sa strateškim pristupom u našoj nauci. U multidisciplinarnim institutima, kakav jeste Institut društvenih nauka, takav pristup je destimulativan i nije u interesu razvoja naučnoistraživačkog rada, a pored toga, upitna je i njegova društvena opravdanost.

Smatralo se da će ovaj problem rešiti finansiranje naučnoistraživačkog rada preko projekata odobrenih od Fonda za nauku. Ta očekivanja su, čini mi se bila realna, jer već više godina Institut društvenih nauka razvija znanja i metode za pisanje projekata prilagođene pravilima savremenog upravljanja i administriranja naučnoistraživačkim projektima. Od 2016. godine, kada smo se pridružili tada malobrojnim zagovaračima ideje o ustanovljavanju Fonda za nauku, u Institutu smo osnovali Resursni centar za podršku istraživanjima koji je vremenom uključen u rad Stručne službe i čija uloga je da pruža podršku istraživačima u procesu pripreme projekata i njihovog administrativnog i tehničko-organizacionog upravljanja. Zahvaljujući podršci pomenutog programa „Perform“ nekoliko saradnika Instituta je obučeno za ove poslove. Pored toga, Naučno veće je ustanovilo Etički odbor koji, između ostalog, daje mišljenje o projektima i uredili smo i stvorili uslove za zaštitu podataka o ličnosti u skladu sa Opštom uredbom o zaštiti podataka EU. To sve se pokazalo nedovoljnim za postizanje uspeha kod Fonda za nauku. Posledica toga je da su i oni istraživači koji su bili puni entuzijazma i očekivali naučni benefit od Fonda vremenom postali skeptični te ih je bilo teško uveriti u svrhu pripreme projekata za poslednji poziv Fonda za nauku „Prizma“.

Ukoliko je intencija da se razvoj naučnoistraživačkog rada i opstanak instituta zasniva na principima konkurentnosti i sposobnosti, onda se uslovi njihove primene moraju obezbediti, održavati i osloboditi bilo kakvog spoljašnjeg uticaja. Navike stečene primenom, u našim društvenim naukama popularnog „burazerskog“ principa, moraju se zameniti jasnim kriterijumima, nepristrasnim recenzijama i evaluacijama i razvojem nacionalnih potencijala, uključujući i ljudske resurse i metodologiju da taj proces ostvare.

Najzad, opstanak instituta mogu, poput Instituta društvenih nauka, obezbediti samo na osnovu sopstvenih prihoda koje stiču isključivo kroz naučnoistraživački rad pa je neophodno je da se stvore zakonski uslovi da samostalno raspolažu sopstvenim prihodom koji ostvare izvan prihoda koji ostvaruju kroz javni budžet. Iz ostvarenog sopstvenog prihoda isplaćuju se obaveze propisane zakonima, a koje se ne mogu izvršiti sredstvima primljenim iz budžeta Republike Srbije ili Fonda za nauku, i stimulacije naučnicima koji obavljaju poslove koji se takođe ne mogu isplatiti budžetskim sredstvima – upravljanje centrima, učešće u radu institutskih i komisija i tela, učešće u istraživanjima koja su finansirana sredstvima iz međunarodnih izvora i slično. Ograničavanje samostalnog upravljanja sopstvenim prihodima dodatno bi destimulisalo rad u institutima i praktično ga svelo na sinekuru, a institute na prolazne stanice ka fakultetima, privredi, nevladinim i međunarodnim organizacijama, a sve češće ka inostranstvu.

Poslednji, mada ne i najbeznačajniji među problemima koji su opterećivali razvoj naučnoistraživačkog rada u Institutu društvenih nauka je odnos javnih politika prema nauci, posebno društvenim naukama. Uvreženo je mišljenje o beskorisnosti društvenih nauka i da one ne mogu praktično da doprinesu rešavanju problema sa kojima se svakodnevno suočavaju stručnjaci u javnoj upravi. Dobrim delom, takvom mišljenju doprinose i pseudo naučnici koji ne razlikuju nauku zasnovanu na činjenicama i utemeljenu u teorijskim i metodološkim konsideracijama, od pseudo naučne misli zasnovane na impresijama i površnosti.⁶ Činjenica koja se može potvrditi i bez provere je da našim javnim politikama nedostaju verifikovani podaci i analize prilikom osmišljavanja javnih politika, ocene njihovih rezultata, planiranja mera za unapređenje. Na to javne politike obavezuje Zakon o planskom sistemu Republike Srbije⁷ koji ih obavezuje da sprovode *ex-ante* i *ex-post* analize efekata, odnosno rezultata javnih politika. Institut društvenih nauka uspešno ostvaruje saradnju sa delovima javne uprave i nastoji da doprinese razvoju javnih politika, naročito onih koji se kreiraju u vezi sa razvojem stanovništva, upravljanja migracijama, socijalnom inkluzijom, zdravljem i medicinskim pravom, ostvarivanjem ljudskih i manjinskih prava. Potencijali Instituta su daleko veći i doprinos bi mogao da bude efikasniji da među donosiocima odluka postoji svest o stvarnom značaju sintagme „javne politike zasnovane na činjenicama“. Godinama nastojimo da razvijemo načine prikupljanja podataka o različitim društvenim fenomenima

⁶ Goran Bašić, „Mogu li društvene nauke biti praktične?“, u: Lj. Maksimović i G. Bašić (ur.), *Društvene i humanističke nauke u Srbiji*, SANU & IDN, Beograd, 2022, str. 234–249.

⁷ *Službeni glasnik RS*, br. 30/2018.

kao i stavove javnog mnjenja o efektima pojedinih javnih politika. Međutim, podrška takvoj naučnoj orijentaciji, koja proizilazi kako iz nacionalne Strategije razvoja nauke, tako i iz strateških principa evropske nauke, podržana je u poslednjih nekoliko godina od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, ali ne i od, kako je rečeno, Fonda za nauku, koji ne bi trebalo da bude izolovan organ u naučnom sistemu, niti od donosioca odluka u javnim politikama, među koje spada i administracija u upravi. Najčešće, veze između javnih politika i Instituta se ostvaruju, na način na koji ne bi trebalo da se ostvaruju, na osnovu ličnih veza koje se koriste da bi se kolegama u upravi objasnilo zašto su pojedine aktivnosti i istraživanja Instituta u interesu javnog dobra. Više bi voleli kada bi se uspostavili otvoreni kanali komunikacije i načini saradnje koji bi povećali konkurentnost među naučnom i akademskom zajednicom u pružanju usluga unapređenja javnih politika na svim nivoima.

VI

Kao što je pomenuto na početku ovog priloga, na osnovu Odluke Odbora za akreditaciju naučnoistraživačkih organizacija da Institut društvenih nauka ispunjava sve uslove propisane članom 50 stav 1, tačke 1–10 Zakona o nauci i istraživanjima⁸ i uslove iz člana 11 Pravilnika o vrednovanju naučnoistraživačkog rada i postupku akreditacije instituta, integrisanih univerziteta, fakulteta i centara izuzetnih vrednosti,⁹ Vlada Republike Srbije donela je Odluku¹⁰ kojom je Institutu priznat status nacionalne naučnoistraživačke organizacije.

Šta stoji iza ove odluke? Stoji rad i ništa drugo! U dokumentaciji koja je predata Odboru za akreditaciju uvršten je samo deo ostvarenih rezultata, odnosno samo rezultati koji upućuju na ostvarenu izvrsnost u nauci. To znači da su naučnici i naučnice koji su bili zaposleni sa punim radnim vremenom u Institutu društvenih nauka od 2012. do 2021. godine objavili 1.048 naučnih publikacija prema kriterijumima koji vrednuju izuzetnost u naučnom radu. Barem još toliko objavljenih radova nije uvršteno u listu koja je predata Odboru jer nije prošla stroge kriterijume Komisije za ocenu naučnoistraživačkog rada saradnika Instituta koju je osnovalo Naučno veće. Osnovni zadatak Komisije je da prilikom pokretanja postupka izbora u istraživačka i naučna zvanja ili postupaka kojima se na osnovu odluke Naučnog veća Institut obraća nadležnim matičnim odborima daje mišljenje Naučnom veću o ispunjenosti propisanih uslova. Prilikom postupka akreditacije zadatak Komisije se odnosi na proveru ispunjenosti propisanih uslova za kategorizaciju svakog naučnog rada objavljenog u poslednjih deset godina, od kojih je većina pohranjena u Repozitorijumu Instituta društvenih nauka. Ovaj posao, koji nije bio nimalo lak, obavila je Komisija koja je radila u sastavu: Mirjana Dokmanović, predsednica, Mirjana Rašević, Vesna Lukić, Predrag Milidrag, Predrag Jovanović i mlađi istraživači Milica Joković Pantelić, Sofija Nikolić i Ranko Sovilj.

Vrednost po sebi su ljudski resursi koji su imali značajnu ulogu prilikom donošenja odluke Odbora za akreditaciju. U Institutu je zaposleno 15 naučnih savetnika, osam viših naučnih saradnika, 18 naučnih saradnika i 16 istraživača saradnika i pripravnika. Dvadeset naučnika aktivno učestvuje u nastavi na osnovnim i doktorskim studijama na univerzitetima u Srbiji i u inostranstvu. Najzad, devetnaest mladih istraživača i saradnika, od kojih su pojedini okončali doktorske studije i stekli naučna zvanja, a ostali su blizu ostvarivanja tog cilja, najveći su kapital Instituta. Većina njih je rad u Institutu počela zahvaljujući programu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja usmerenim ka podmlađivanju naučnih kapaciteta naučnoistraživačkih organizacija i veoma brzo su nametnuli nove ideje i metode u istraživanjima. Zahvaljujući njihovom angažovanju oživeo je interni mentorski rad, primenjuju se nove metode u istraživanjima, a rad i aktivnosti su postale dinamičnije i povezanije sa duhom vremena.

Od 2018. godine Institut je uredio izdavačku delatnost koja se razvija kroz tri edicije: „Monografije“, „Zbornici“ i „Istraživanja“ i časopis *Stanovništvo* koji izlazi dva puta godišnje.

⁸ Službeni glasnik RS, br. 49/2019.

⁹ Službeni glasnik RS, br. 69/2015.

¹⁰ Službeni glasnik RS, br. 18/2022, 11. februara 2022. godine.

U institutskim edicijama, koje su postale prepoznatljive u naučnoj javnosti, objavljeno je 19 monografija i 21 zbornik radova, a nekoliko ih je, odlukama nadležnih matičnih odbora, priznato kao dela od međunarodnog ili nacionalnog značaja.

Priznavanju statusa instituta od nacionalnog značaja svakako je doprinelo i to što Institut posvećeno razvija istraživačku infrastrukturu za prikupljanje verifikovanih podataka o društvenim pojavama, a pored ostalog i razvija metodologiju za ispitivanje stavova javnog mnjenja putem terenskih istraživanja i internet platformi. Na tragu naučne politike u kojoj su empirija i teorija čvrsto povezane, a koju su tokom osme i devete decenije XX veka u Institutu razvijali Firdus Džinić, Dragomir Pantić, Ljiljana Bačević, Srećko Mihajlović, Zoran Slavujević, Zoran Pavlović obnovila je sadašnja generacija naučnika koju predvodi Bojan Todosijević okupivši generaciju talentovanih istraživača: Vladimira Mentusa, Branku Matijević, Jelenu Riznić, Jovanu Zafirović i druge.

Razvoj reprezentativnog internet panela i uspostavljena baza elektronskih adresa, kao i razvoj savremenih metodologija prikupljanja stavova građana o različitim pojavama i procesima i obrada takvih podataka jedinstvena su naučna inicijativa u regionu. Uključivanjem u Evropsko društveno istraživanje 2017. godine oživljen je rad na podizanju naučne infrastrukture i razvoju empirijskih istraživanja, a ostvareni rezultati su prepoznati i u domaćoj i u međunarodnoj javnosti. Značajnu ulogu u obezbeđivanju razvoja i kvaliteta istraživanja ima Etički odbor Instituta društvenih nauka koji razmatra svako istraživanje i, u skladu sa Etičkim kodeksom koji je usvojilo Naučno veće, preporučuje mere za unapređenje istraživačkog procesa. Radom Etičkog odbora rukovodi Vojin Rakić, a članovi su Đorđe Krivokapić, Žarko Trebješanin, Željka Buturović i Mirko Blagojević.

Sve to doprinelo je da u kratkom periodu Institut realizuje nekoliko značajnih nacionalnih istraživanja u oblasti demografije, sociologije, političkih nauka, socijalne inkluzije i javnog zdravlja i da obnovi poverenje u regionu i van njega za realizaciju međunarodnih naučnih projekata. Pored članstva u međunarodnim naučnim mrežama (ESS; EASSH) kroz koju je, s jedne strane, jačala institutska istraživačka infrastruktura, a sa druge se učvršćivala međunarodna saradnja, Institut je osnovao dve regionalne mreže kroz koju su realizovani projekti od interesa za povezivanje naučne saradnje u jugoistočnoj Evropi. Akademska mreža za saradnju u jugoistočnoj Evropi osnovana je 2018. godine i okuplja naučne institute i fakultete iz akademskih centara iz regiona koji se bave istraživanjima fenomena multikulturalizma i etniciteta. Kroz Mrežu je realizovano više naučnih projekata, objavljeno je nekoliko zbornika radova i uspostavljeni su asimetrični oblici saradnje koji su omogućili članovima Akademske mreže uspešna učešća na međunarodnim naučnim pozivima. Osnivači Akademske mreže su: Institut društvenih nauka, Institut za etničke studije iz Ljubljane, fakulteti političkih nauka iz Podgorice, Zagreba i Sarajeva i Univerzitet „Eurobalkan“ iz Skoplja.

Zapaženi rezultati su ostvareni i kroz „ESS Western Balkan Network“ koja okuplja naučnoistraživačke organizacije iz Albanije, Severne Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije, čiji rad je usmeren na empiriju a zadatak Instituta, koji je formirao i koordinira radom ove mreže, jeste da kroz različite oblike regionalne saradnje razvija kapacitete za unapređenje empirijskih istraživanja. Snaga saradnje je doprinela da kroz ovu Mrežu, kroz SUSTAIN 2 HORIZON projekat organizujemo seriju treninga posvećenih razvoju ESS istraživačke infrastrukture i metodologije.

Ostvarena nacionalna izvrsnost u naučnoistraživačkom radu trebalo bi da bude podstrek i zamajac ostvarivanju programa razvoja naučnih, tehnoloških kapaciteta, organizacije rada i ljudskih resursa koji će biti osnova za vođenje i sprovođenje istraživanja i širenje naučnog uticaja na nacionalnom, regionalnom i evropskom naučnom prostoru. Ciljevi razvoja Instituta zasnovani su na postignutim rezultatima i mogućnostima i usmereni na postizanje izvrsnosti u nauci, otvorenosti nauke, doslednosti u primeni principa konkurentnosti koja označava i slobodu naučnoistraživačkog rada, ali i primat nauke zasnovane na činjenicama nad naukom zasnovane na impresijama, razvoju regionalne i međunarodne saradnje i najzad – naučnoj produkciji koja će doprinositi i uticati i na razvoj ukupnog fonda teorijskih i metodoloških znanja, ali i na donošenje odluka zasnovanih na činjenicama, kritičkoj misli i razvoju društva u celini.

Opisani rezultati su ostvareni isključivo koristeći mogućnosti koje pruža naučna politika u Srbiji. Uprkos tome što je često kritikovao razvoj te politike i upućivao tokom javnih rasprava i na druge načine primedbe u vezi sa razvojem naučne politike u Srbiji (zanemari vanje i marginalizacija društvenih nauka, zanemarivanje razvoja infrastrukture u društvenim naukama, raskorak između naučnih ciljeva i organizacije naučnoistraživačkog rada, nedređena politika Fonda za nauku, raskorak između naučnih ciljeva i interesa u institutima i NIO na visokoobrazovanim ustanovama, nedostatak sredstava za naučna istraživanja i međunarodnu saradnju i drugo) Institut je pomenute rezultate, pošteno je priznati, ostvario u uslovima koji postoje u naučnom sistemu u Srbiji. Pitanje je kako će se taj proces odvijati i na koji način će nacionalna naučna politika odgovarati na izazove savremenog naučnog razvoja. Dužnost društvenih nauka je da i u budućnosti čuvaju luč koja je upaljena u antičkoj filozofiji – sumnjati, preispitivati i odgovarati isključivo naučnoj istini. Sva mudrost razvoja naučnih politika je u tome da razvoj savremenog društva osvetle tom luči.

Nastojeći da ne zanemari obe činjenice, da u našem naučnom sistemu ima mogućnosti za postizanje izvrsnosti u nauci, ali i da je zadatak da doprinesemo očuvanju sjaja naučne luči, Institut je u 2022. godini počeo sa razvojem naučnog programa koji bi trebalo da ga približi evropskom naučnom prostoru i postizanju naučne izvrsnosti u regionalnoj naučnoj ravni. Takve ambicije Instituta podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja sa kojim je zaključen Sporazum o transformaciji Instituta čiji cilj je ostvarivanje pomenutog programa. Predviđeno je da se taj program ostvaruje uz podršku Svetske banke i partnerskih organizacija u regionu i Evropi koju vidimo u sinergiji njenih naučnih granica i kroz jačanje svih institutskih infrastruktura kroz usvajanje znanja, metoda i tehnologija primerenih savremenom dobu.

VII

Kao što bi istoriju svake pojave, institucije, ličnosti trebalo sagledavati u kontekstu prilika u konkretnom vremenu i prostoru, i istoriju Instituta društvenih nauka trebalo bi sagledavati u kontekstu društvenih promena koje su u proteklih sedam decenija intenzivnije nego što su to ikada bile u istoriji civilizacije. U savremenom dobu promene su, zahvaljujući razvoju nauke i tehnologije zadivljujuće snažne, ali i zastrašujuće. Svet se menja na način koji se sve teže kontroliše, „sukob“ prirode i društva (čoveka) je dobio razmere koje vode u kataklizmu, a savremeni društveni odnosi su obeleženi oksimoronom liberalnog totalitarizma u kojem se prostor za autonomiju i slobodu čoveka sužava ka „iglenim ušima“.

Institut je pre šest i po decenija nastao u sasvim drugom vremenu. Društvene vrednosti oko kojih je gradio svoj identitet i naučni status bile su sasvim drugačije. Ni njima nije manjkalo totalitarnog naboja, niti je za autonomiju i slobodu bilo više prostora, naprotiv, ali čini se da su tadašnje vrednosti više bile usmerene ka čoveku i društvu. Neoliberalizam je poništio vrednosti države blagostanja i socijalne teorije u kojima su solidarnost, distributivna pravda, opšte dobro, bile jednako daleko od čoveka koliko su i danas, a razgovor o njima imao je više smisla. Mitovi o „crvenoj akademiji“, dolasku i odlasku iz Instituta „sedmoro veličanstvenih“, ideologizaciji nauke i intelektualni prelaz iz Zamjatinovog u Orvelovo doba, deo su institutske istorije, bilo da se tog perioda sećamo sa nostalgijom ili sa prezirom. Savremene generacije se neopravdano opterećuju tom mitologizacijom uprkos tome što joj ničim nisu doprinele. Mada o njoj i ne znaju previše, a u nauci se više vode poperovskim materijalističkim shvatanjem nauke po kojoj je teorija valjana ukoliko je empirijski proverljiva i dokaziva, nego ukorenjavanjem u zauvek date i neupitne teorijske i ideološke paradigme.

Naučna istorija Instituta društvenih nauka sledi put od ideje o njegovoj ulozi kao stožeru jugoslovenskih društvenih nauka do postizanja naučne izvrsnosti u nacionalnim okvirima Srbije, a naučnu budućnost vodi ambicija da postane jedan od regionalnih centara izvrsnosti utkan u evropski naučni prostor. Deideologizovan i projektovan na naučnim ciljevima i ljudskim potencijalima Institut društvenih nauka mogao bi da iz sjajne tradicije iskorači u blistavu budućnost, ali taj idealizovan naučni razvoj ne zavisi samo od Instituta

i planova njegovih saradnika. U mnogo čemu ideologije i politike oblikovaće društvo i u budućnosti i uticaće na razvoj i planove svih. U tom hegelovski shvaćenom dijalektičkom toku istorije umeće je naći svoje mesto i sagledati ga s jedne strane u odnosu na druge, u odnosu na vrednosti i načela, a sa druge strane u odnosu na suštinu političkih i ekonomskih promena.

Faktografski prilog istoriji IDN

„Što je bilo, bilo je i ne može biti kao da nije bilo“

V. Šekspir

U kulturama veoma vitalne „usmene tradicije“, teško se probijaju istorijske „činjenice“, pa je svako usmeno svedočenje podložno riziku da bude svrstano u „literalni izraz subjektivnog doživljaja“. Zbog toga se u istorijskim istraživanjima prošlosti, kredibilnost meri količinom faktografskog materijala. Pored dokumenata i drugih „neoborivih fakata“ i „verodostojnih“ svedočenja postoje i slobodnije ocene događaja. Uz sve to, mora se uzeti u obzir i šira istorijska geopolitička slika i hermeneutičko tumačenje događaja. Ovo nekoliko napomena je više kao opomena da izbegnemo ulogu „general a posle bitke“.

Dakle, govoriću samo o periodu mog boravka u Institutu društvenih nauka, o uticaju nas sedmoro „prognanih profesora“ Filozofskog fakulteta, na status i delatnost IDN, kao i o odnosu IDN i drugih nadležnih institucija prema nama, uz ilustraciju akcija državno- policijske represije. Naravno, sve to uz našu „borbu za opstanak“ i plodnu naučnu i društvenu aktivnost. Vremenski okvir nastanka Centra za filozofiju i društvenu teoriju, kasnije Instituta za filozofiju i društvenu teoriju je početak osamdesetih godina 20. veka (1981. godine), neposredno posle smrti jugoslovenskog, doživotnog predsednika Josipa Broza Tita (1980) Pominjem ga zato što je značajno uticao na sudbinu nas „prognanih profesora“, a time i Instituta. Što se tog vremena tiče, najbolje ga je definisao dugogodišnji ministar vojni, a nakon toga predsednik Republike Srbije, čuvenom izjavom: „I posle Tita Tito“. I bilo je tako, što bi rekao Vuk Karadžić za neke narodne pesme „Isto to samo malo drugačije“. Lišeni smo socijalnog i zdravstvenog osiguranja i upućeni na Biro za nezaposlene.

Jedna utešna izreka kaže: „U svakom zlu skriveno je neko dobro“, pa nas je upućivanje u „svet ljudi lišenih rada kao sredstva za život“, dovelo do Međunarodne konfederacije rada, čija je članica bila i SFRJ i čija Konvencija 111 izričito zabranjuje otpuštanje radnika, „zbog njihovih verskih i političkih stavova“. A naši vrlo pravni, da bi nas što lakše uklonili, stavili su u Zakon o školstvu, da je za nastavnički poziv neophodna „potvrda o političkoj podobnosti“. Na našu žalbu, Konfederacija nam je odmah pozitivno odgovorila i naložila jugoslovenskoj vladi da nas, u roku od mesec dana, „vrati na naša radna mesta“. U suprotnom rizikuje gubitak pravne zaštite za preko milion radnika „na privremenom radu u inostranstvu“. To se desilo usred leta, kad je Univerzitet na raspustu, a, već je šest godina kako su na naša mesta izabrani drugi nastavnici te sada treba sprovesti nove konkurse. Vlada je tražila produženje termina za naše vraćanje na posao, dok je Konfederacija rada insistirala na – odmah. Najzad je dogovoreno da rektor Univerziteta, prof. Miroslav Pečujlić, u ime Vlade i prof. Mihajlo Marković, u naše ime, hitro pronađu modus da odmah budemo vraćeni na Univerzitet. „Dogovoreno rešenje“ je podrazumevalo da ćemo do jeseni biti u nekom univerzitetskom institutu, kao samostalni centar i „po pozivu“ moći da predajemo postdiplomcima, a od jeseni vraćeni na svoje katedre. Na brzinu je sazvan Savet Univerziteta i Institut društvenih nauka postao je član Beogradskog univerziteta! Ovde hoću da naglasim, da se ova efikasnost duguje i činjenici što je tadašnji, dobronamerni rektor Beogradskog univerziteta bio profesor Miroslav Pečujlić.

Dobili smo rešenja o zapošljavanju u IDN, nastavnička zvanja su zamenjena odgovarajućim naučnim zvanjima i Centar za filozofiju i društvenu teoriju, postao je nezavisni OUR (organizacija udruženog rada) u univerzitetskom IDN. Trebalo je da se sakupimo, izaberemo upravnika, nađemo sekretara, registrujemo se u Zajednici nauke. Ljubomir Tadić i ja smo tada bili u Nemačkoj, Mihajlo Marković i Sveta Stojanović u Americi, Zaga Golubović

takođe. Većina je morala da završi sa univerzitetskim obavezama u inostranstvu do kraja tekućeg semestra. Telefonom smo se dogovorili da imenujemo Nebojšu Popova za vršioca dužnosti dok se ne okupimo. Nebojša je sjajno obavio sve tehničke i organizacione poslove tako da smo za novu 1982. godinu svi bili na okupu u, kako smo verovali, sređenom statusu i normalnom tretmanu. Složno smo, uprkos njenom pokušaju odbijanja, izabrali Zagu Golubović za upravnicu.

Ali ubrzo se pokazalo da različito procenjujemo tok događaja. Mi smo se osećali „pobednički“, pravda je zadovoljena, nećemo više biti „intelektualne parije“, nastavljamo svoju naučnu karijeru. Međutim, vladajuća „partijska elita“ uzdala se u „taktiku prevare“: obećaćemo međunarodnim organizacijama demokratsko i pravno rešenje, a nastavićemo izolaciju i diskriminaciju, samo malo finijim sredstvima. U to nas je uskoro uverila kratkotrajna upravnica Zaga Golubović. Posle mesec dana podnela je ostavku, molila je: „Ako ste drugovi i prijatelji, menjajte me! Ja više ne mogu da izdržim to sitno šikaniranje oko najmanje sitnice. Osećam da me neki od njih mrze, kao da sam im nešto uzela. Nikako da nas registruju u SIZ-u nauke i u Privrednom sudu.“ Slegnuli smo ramenima u znak pristanka i pogledima se pitali: šta ćemo sad? Kome ćemo „uvaliti vruć krompir u šake“? Opet se javila Zaga, zahvalila se na razumevanju i predložila mene: „On ima iskustva i živaca borbe s njima još iz šezdeset osme. Odbijao sam, sa više argumenata, uzalud, i najzad pristao, ali samo za taj prvi mandat. Nisam ni slutio šta me očekuje! Koliko će se pritisaka, pretnji, uvreda i mržnje sručiti na nas. Bilo je nekoliko razloga što smo od državnih i partijskih organa dočekani, odbojno, skoro neprijateljski.

Prvi razlog je bio što su svi bili nepripremljeni. Više od jedne decenije, mi smo im bili „stalna meta“ za treniranje „borbe sa unutrašnjim neprijateljem“, koja je pojedincima osiguravala i ubrzavala napredovanje u državnoj i partijskoj nomenklaturi. Nije im bilo lako i brzo da razumeju promenu našeg statusa i da se odreknu samovoljnih siledžijskih postupaka i još sve to pod spoljnim pritiskom, kome se ne usuđuju usprotiviti se

Drugi razlog bio je prizemniji, u pitanju je bio budžetski novac, koji se, makar bio i neveliki, delio sa nepredviđenim i nepoželjnim „novim“ subjektom, koji uz to može biti „re-metilački faktor“, u uobičajenim dogovorima o raspodeli, među „povlašćenim članovima“ raznih odbora i raznih klanova. Ali na kraju, bilo je i onih koji se u „,proteklom vremenu“ nisu ustručavali da nas klevetaju, optužuju, diskriminišu, osujećuju, zabranjuju i progone i koji su sada, pored nelagode, malo zazirali i od moguće „osvete“, jer „vremena se menjaju“ pomislili su.

Nije mi trebalo mnogo vremena da shvatim promenu sistema u poslednjoj deceniji. Nije više bilo euforične propagande o „Samoupravljanju kao svetskom nastupajućem poretku“. Smrt Josipa Broza ubrzo je razotkrila mnoge prikrivane pukotine sistema u političkoj, ekonomskoj i ideološkoj sferi. Transfer moći sa saveznih organa na republičke, smanjivao je kredibilitet Jugoslavije na međunarodnoj sceni i stabilnost na unutrašnjoj. To je bilo praćeno bujanjem nacionalizma u idejnoj sferi. Da bi homogenizovala svoj „republički entitet“, republička rukovodstva vladajućeg Saveza komunista postala su sve „propustnija“ za razne oblike konzervativnih ideologija, među kojima je nacionalizam bio najdominantniji.

Ali glavni udar je ipak došao iz ekonomske oblasti. Nekomolisanim spoljnim dugom, i rasipničkim trošenjem finansijskih rezervi, izgradnjom „političkih“ privrednih objekata, (svaka republika morala je imati svoju železaru), kao i rezidencijalna „carska raskoš“ državnog vrha, uveli su državu u bankrot, jer više nije mogla da plaća svoje dugove. Tada se bez mnogo potresa odigrao neviđen „ustavni udar“, tada je ogromno društveno bogatstvo, „vlasništvo“ miliona samoupravljača, jednim dogovorom Savezne vlade i MMF-a ili Svetske banke, postalo nešto, kao „vlasništvo“, koje Vlada stavlja kao hipoteku na zajmove koje uzima, da bi vraćala prispеле dugove. Brodovi Jugooceanije, Jatovi avioni i slična kapitalna dobra pljenjeni su. Nadležan je bio sud u Njujorku. Od tada, svaka vlada prodaje, kao vlasnik, često ispod tržišne cene, narodno samoupravljačko blago. Niko se nije bunio jer niko od samoupravljača nije ni verovao, iskreno, da je vlasnik bilo čega, znao je da je sve to propagandna obmana i laž.

Moj start kao upravnika Centra za filozofiju i društvenu teoriju počeo je sa problemima i za mene, kao upravnika i za Centar kao organizaciju. Za moje registrovanje, pored

opštih papira o identitetu i školskoj spremi, zapisnika o rezultatima izbora u Centru bila je potrebna i potvrda opštinskog odbora SSRNJ, o političkoj podobnosti. Odgovorio sam da sam ja politički nepodoban i tu potvrdu ne mogu pribaviti. Dobronamerna službenica mi je tiho došapnula: ne brinite, ja ću vam to srediti. Pokušao sam da joj objasnim nešto apsurdno: da bi mi potvrda o političkoj podobnosti više štetila nego koristila, jer sam, baš zato što mi je tražena potvrda o „političkoj podobnosti“ vraćen, stranom intervencijom, na posao. Teško da sam uspeo da joj to objasnim, pa smo se dogovorili da me „vodi“ na nekom spisku, onih sa nepotpunim dokumentima, koji će privremeno primati platu, znači na platnom spisku Centra.

Sa Centrom je išlo još teže jer su sve odložili, dok Privredni sud i Ministarstvo ne odluče kako da nas razvrstaju. Ovo je već bilo „strateško pitanje“: trebalo je, dakle, sprečiti grupisanje „nepodobnih“. Neposredno pre našeg dolaska, zaposleni su u Institutu, „odstranjeni“ nastavnici sa Pravnog Fakulteta: prof. Mihajlo Đurić i dr Vojislav Koštunica, a nešto ranije posejani su po raznim institutima, takođe, i poznatiji liberali Marka Nikezića i Latinke Perović. Taktika vlasti je bila: sve nepodobne raspršiti po raznim ustanovama, dati im platu, da miruju, čute i da „ne talasaju“. Prof. Mihajlo Đurić, posle izdržane kazne, nije vraćen na Pravni fakultet, već je premešten u Institut društvenih nauka. U znak protesta nije ni kročio u Institut, ni po platu, već je slao sina ili suprugu da je podignu na blagajni Instituta. Vojislava Košunicu su smestili u Centar za javno mnjenje. Kad mi se požalio na poslove u tom Centru, predložio sam mu da pređe kod nas, što je on rado prihvatio.

Naši vlastodršci su bili zatečeni brzom i žustrom intervencijom Međunarodne konfederacije rada i zahtevom za naš brzi povratak na Univerzitet, jer smo odatle i uklonjeni. To nastojanje da nas razbiju, nije prestajalo sve do prerastanja Centra u Institut. Međutim, to je i za nas bilo „strateško pitanje“. Pored potrebe da obesmislimo pravno nasilje, demonstrirano našim uklanjanjem sa Univerziteta, od presudne je važnosti bilo da sačuvamo OUR-sku nezavisnost, bitnu za našu naučnu i javnu delatnost i za međunarodnu komunikaciju.

Nažalost, najveći deo „upravljačke energije“ potrošio sam na očuvanje samostalnosti naše male naučne ustanove, koja je od sedam članova na početku mog mandata, do njegovog isteka, narasla na skoro dvadeset članova. Kao jedna od najbrojnijih i najplodnijih naučnih institucija u oblasti društvenih nauka, sa moralnim i naučnim kredibilitetom i zavidnim međunarodnim kontaktima i ugledom, normalno je da smo promenili ime Centar u adekvatnije Institut. U toj prvoj deceniji svog postojanja Centar (Institut) je osnovao Naučnu tribinu, gde su jednom mesečno vođene javne rasprave o filozofskim i društvenim pitanjima; osnovali smo časopis *Filozofija i društvo*, izdavačku biblioteku *Filozofija i društvo*, u kojoj su objavljivani zbornici o raznim temama, neke knjige koje su imale probleme, sa nekom vrstom cenzure ili podobnošću autora (Arzenšeka iz Ljubljane, Mire Oklopčije iz Zagreba, prof. Andrije Gamsa iz Beograda) održali smo više naučnih skupova (konferencija), uspostavili saradnju i razmenu poseta sa uglednim institucijama i univerzitetima u SAD, SSSR, Nemačkoj, Engleskoj i Italiji. Održavali smo intenzivnu saradnju sa odgovarajućim istraživačkim institutima i univerzitetima u Zagrebu i Ljubljani; prihvatili doktorante iz SAD i Rusije, koji su bili stipendisti u Jugoslaviji.

U savremenim svetu višestruke međuzavisnosti i povezanosti, umetnu se često ne očekivani uzroci i promene toka očekivanih događaja. Krajem osamdesetih godina 20. veka pojavila su se na geopolitičkoj mapi, tiho, skoro neprimetno, izvesna pomeranja i kretanja. Ublažavala se „hladnoratovska“ retorika. U Sovjetskom savezu je, nakon Brežnjevljeve smrti, došlo do brze promene na vrhu (Černjenko, Andropov), a onda mladi reformista Mihail Gorbačov, koji umesto blokovskih tenzija predlaže saradnju i dogovor, a na unutrašnjem planu izvesnu liberalizaciju (perestrojku i glasnost). Taj talas je zahvatio sve istočnoevropske socijalističke države. Naši vlastodršci su se nadali da će nas taj vetar zaobići. Kada su „Gorbačevci“ iz moskovskog instituta Bogomolov, koji je bio centar liberalnih reformi, posetili Beograd, da se upoznaju sa „jugoslovenskim reformama“ bili su razočarani razgovorima u raznim partijskim centrima. Kada su najzad, na sugestiju iz sovjetske ambasade, tražili da se sastanu i sa „praksisovcima“ u Centru za filozofiju i društvenu teoriju, naše vlasti su pokušale da to izbegnu, ali su gosti bili uporni. Došli su jedno popodne i ostali pet sati, u

razgovoru o svemu i svačemu. Najzad smo potpisali i ugovor o saradnji, koji je predviđao da svake godine održimo zajedničku međunarodnu konferenciju, jedne godine u Moskvi, a naredne u Beogradu. Već narednog meseca Zaga Golubović, Sveta Stojanović, Zoran Đinđić i ja otputovali smo u Moskvu. „Duboka država“, Služba „za društvenu samozaštitu“ i brojni dežurni ideološki analitičari, bili su zbunjeni, nisu znali više koje etikete da nam lepe pored već one izbledele: „plaćeni zapadnjaci“.

Naglo povećana brzina i količina inovacija i promena, u nauci, tehnologiji, ekonomiji i društvu zavejava kao oluja jučerašnje stvarne događaje, prekrivajući ih čvrstim „velom zaborava“, što omogućava procvat interpretacija, „oslobođenih od istine“, sve do drskih falsifikata i „revizija istorije“. Količina, raznovrsnost i neproverljivost informacija učinili su naše znanje prividom i žrtvom medijskih manipulacija, u kojima „gospodari“ odlučuju, šta će se održati, a šta prepustiti zaboravu ili reinterpretirati. Otuda je „faktografsko“ svedočenje učesnika događaja dragoceno, mada još uvek zavisno od integriteta svedoka. Zato sam se usudio da ovim prilogom posvedočim o skoro zaboravljenim oblicima bezakonja i bahate represije nad braniocima kritičkog mišljenja i slobodnog istraživanja.

1. Represija nije uvek bila generalna, najčešće je bila selektivna: „kažnjavanje, za primer i opomenu ostalima“. Bila je dovoljna da zaplaši mnoge i podstakne oprez i oportunitizam. Nas „prognane“ naučnike, „pridošlice“ u njihovoj kući, uprava IDN, direktor, upravni centara i kolege, dočekali su sa izvesnom radoznavošću i oprezom. Sa direktorom Vladom Goatijem i ostalima imali smo, privatno, lepe odnose, ali kad bi stigao napad iz Ministarstva ili partijskih centara, nisu mogli da se odupru pritisku, pristajali su da se „ograda zvanično“ od naših „napadnutih“ postupaka. Najčešće je to bilo zbog organizovanja tribine u odbranu uhapšenih pojedinaca (studenata Filozofskog fakulteta, Milovana Đilasa i Vojislava Šešelj). Međutim, najveći pritisak na upravnika Instituta bio je da sprovede odluku Ministarstva nauke o „transformaciji“ Instituta, odnosno centralizaciji ustanove, ukidanjem OUR-a, što znači i našeg Centra. Mi smo to energično odbili, pozivajući se na kršenje dogovora sa Međunarodnom konfederacijom rada. Onda nas je Institut, verovatno po nalogu Ministarstva, tužio Okružnom privrednom sudu, sa zahtevom da se brišemo iz Registra. To je za nas ponovo značilo višegodišnju „borbu za opstanak“, u koju smo morali da uđemo.

Često vas neko ili nešto iznenadi kada ste u, naizgled, beznadežnoj situaciji. Poslednje, čemu sam se nadao, bilo je da će nam spas doći iz nekog Privrednog suda, skoro nevidljive institucije u javnom političkom životu. Nekoliko dana pošto sam predao žalbu, pozvala me je sudijinica Desa Nikolin, da dođem u sud. Kratko mi je rekla da je njoj dodeljen predmet, da je temeljno konsultovala i Ustav i Zakon o Udruženom radu, osnivačke akte, „apsolutno Vam se žalba, ako se iole držimo prava, mora usvojiti. Nadam se da ću uveriti i predsednika suda da se oko toga ne kolebamo. Biće velikih pritisaka, ja sam uradila svoje, a vi izdržite koliko možete“. Institut se dalje žalio na rešenje Suda, vukli smo se po sudovima, opet smo internacionalizovali problem i uključili Međunarodnu konfederaciju rada, pa su „moćnici“ odustali, da ne bude veće štete nego koristi. U međuvremenu su i Ustavni sud Srbije, kao i Savezni Ustavni sud izjavili da je „politička podobnost“ suprotna Ustavnim načelima. Ali većina nevladinih i partijskih ustanova držala se poznatog Titovog uputstva: „Ne treba se držati zakona kao pijan plota“

2. Drugi veliki problem, sa kojim smo se sreli, ticao se naše izdavačke delatnosti. Sve što je objavljeno pod „našim znakom“ bilo je „sumnjivo“ i nije promicalo pažnji i kritici „dežurnih čuvara ideološke ispravnosti“, počev od prvih knjiga dokumenata poljskih i čeških disidenata i pokreta. Ali prava politička bura nastala je našim izdanjem jedne knjižice Koste Čavoškog i Vojislava Koštunice: *Stranački pluralizam ili monizam*. U okviru šireg projekta komparativnih istraživanja ideologija liberalizma i socijalizma, bilo je normalno da se osvrnemo i na kratkotrajna iskustva prvih godina posleratne Jugoslavije, iz perioda Vlade Tito-Subašić. Pregledajući i komentarišući stenografske beleške sa sednica Vlade i Parlamenta autori su sačinili korisnu knjižicu, koju smo izdali u skromnom tiražu koji se brzo rasprodao.

Promptno je reagovao partijski list *Komunist* i odmah pojavu knjige okvalifikovao kao nameru poznatih političkih protivnika da „kompromituju politiku KPJ u stvaranju Nove Jugoslavije, ne propuštajući da podseti čitaoce da je urednik ove edicije Dragoljub Mićunović, a izdavač Centar za filozofiju i društvenu teoriju, dakle, poznati ideološki protivnici SKJ.

Da bih preduhitrio lavinu osuda koje bi dovele do zabrane knjige, hitro sam sazvaio skup uglednih istoričara na Tribinu da raspravljaju stručno o knjizi. Svi su pozdravili osvetljavanje i tog perioda naše istorije. Čak je i Bilandžić, koji je često smatran „režimskim“ istoričarem, rekao da ne vidi ništa sporno u objavljenoj knjizi. Tiraž je brzo rasprodat, verovali smo da je „oluja prošla“, ali javio se „dežurni“ Fuad Muhić iz Sarajeva da ne dozvoli da se slučaj „zataška“, već otkriva veću zaveru, ne samo kod autora, već i kod izdavača „da se smišljeno delegitimizuje revolucija i poredak“. Zagrebački *Vjesnik* je preneo raspravu iz Centra za teorijski rad, CK SKH, zgražanja mnogih govornika, nad činjenicom da knjiga još nije zabranjena, a autori i izdavač knjige uhapšeni i kažnjeni. A, kao kruna svih ovih napada, pojavio se u *Politici*, preko čitave strane „pogromaški“ tekst Milorada Vučelića, nekadašnjeg urednika *Studenta i Književnih novina*, koji je predstavljao za sve nas veliko iznenađenje i razočaranje. Sekretar Zajednice nauke Vidojko Veličković telefonom mi je najavio reviziju potpisanih ugovora o sufinansiranju naših izdanja. Postalo je jasno da će ovi „post-titovski kadrovi“, napadima na nas dokazivati svoju „lojalnost“ partijskoj politici trajno.

3. Nije trebalo dugo čekati. Sazvana je sednica izvršnog organa Zajednice na koju sam pozvan. Na dnevnom redu je bilo više tačaka, između kojih i problemi sa izdavačkom delatnošću Centra za filozofiju i društvenu teoriju. Sednici je prisustvovao i ministar za nauku mg Žarko Papić, koji je odmah tražio reč. „Izvinjavam se, molio bih da se u dnevnom redu, prebaci, kao prva tačka: izdavačka delatnost u Centru za filozofiju. Moram za jedan sat da budem u redakciji NIN-a, gde mi se dodeljuje nagrada za magistarski rad iz oblasti ekonomskih nauka“. Predsedavajući je to odmah prihvatio i prešao na „našu tačku“. Objasnio je da je došlo do izvesnih zloupotreba, zbog kojih će Zajednica morati da raskine ugovore sa Centrom za filozofiju i društvenu teoriju. „Uostalom, ministar će vam to objasniti.“ Ministar je nonšalantno, bez beležaka, ukratko objasnio: „Naša stručna komisija je detaljno pregledala poslednje tri sporne knjige Centra. Prve dve: o monizmu i pluralizmu i druga o socijalizmu i liberalizmu, iako su doživele oštru kritiku „odgovorne javnosti“, zbog malog tiraža brzo su rasprodane, ali treća, pod naslovom *Društveni sukobi* sutra izlazi iz štampe i sud će je zabraniti. Tu je nezavisno od neprihvatljivog sadržaja u knjizi, došlo do zloupotreba društvenih sredstava, usled grupno svojinskih odnosa i do kršenja svih procedura, do odsustva kompetentnih recenzija i da ne nabrajam dalje. Ja sad, nažalost, moram da idem, uveren sam da ćete doneti ispravnu odluku o ukidanju sufinansiranja ovih publikacija“.

Odmah sam digao ruku i dobio reč: „Samo par reči. Ministrovo celokupno ponašanje je skandalozno, a sve što je neodgovorno izjavio notorne su neistine, što ću dokazati ovim neoborivim dokumentima koja sam doneo sa sobom. A sada ministar može slobodno da ide po nagradu, a ja ću stvarno stručnu i odgovornu javnost upoznati sa svim faktima“. Predsedavajući se uzbudio, prekinuo me i skoro podviknuo: „Kako se to ponašate prema ministru, Vi ste ovde gost“. Izvadio sam iz tašne svu dokumentaciju, od prijave i odbrane doktorske disertacije Nebojše Popova, od preporuka za njeno uvrštavanje u istraživačke projekte našeg Centra, do recenzija za štampu knjige. Pitao sam: „Šta je ovde prekršeno, ministre? Osim bontona i omalovažavanja nekoliko akademika i uglednih redovnih profesora: Rudi Supeka, Ivana Kuvačića, Ljubomira Tadića, Mihajla Markovića, Andrije Krešića, Zagorke Golubović i moje malenkosti, od jednog magistra makar to bio i ministar.“ Predsedavajući je već bio izgubio nerve: „Već sam Vas opomenuo, tako se nijedan gost ne ponaša“. Već sam skoro uživao u ovoj „farsi o vlasti“, pa sam nastavio. „Drage kolege, ovo je smešno, zar ne vidite da predsedavajući ne zna šta je ovaj skup kome on predsedava! Ovo je Zajednica udruženih naučnika. U zajednici su svi jednaki. Ja sam ovde domaći, a ministar je gost, koji se nije lepo poneo i ja još čekam njegov odgovor na lažnu optužbu“. Ministar je pogledao na sat i rekao da mora da ide i otišao. Profesor Ratko Božović koji je sedeo preko puta pogledao me je i u neverici izgovorio: on ode! Ovo je skandal, neću više da učestvujem u ovome. Uze tašnu i ode; zatim Zotović iz Užica i neki drugi za njim. Predsedavajući je najavio da još moramo da donesemo odluku. Ustao sam i ja i rekao „nesrećnom“ predsedavajućem: „Zar ne vidite da odavno nemate kvorum?“

Došao sam u Centar i odmah smo uputili jedan telegram sudu i jedan tužilaštvu, obavestavajući ih da je ministar Žarko Papić danas obavestio skup u Zajednici nauke, koje će odluke doneti sutra sud, što je ozbiljan napad na nezavisno sudstvo. Molimo da to de-

mantujete. Sutradan je ipak stigla zabrana knjige Nebojše Popova: *Društveni sukobi kao izazov sociologiji*. Sledovao nam je drugi čin ove drame, ali sada kao „sudska farsa“, sa publikom i glumcima. Žalili smo se i zakazano je suđenje u Okružnom sudu u Beogradu.

4. Javno suđenje za zabranu naučne knjige, uznemirilo je jedan deo javnosti, koja je bila u latentnom sukobu sa represivnom vlašću, još od studentske pobune 1968. Mala sala bila je prepuna, a mnogi su ostali u hodnicima. Naš advokat Srđa Popović zamolio je za veću salu, da bi sudski proces tekao mirnije. Na naše iznenađenje sudija je obezbedio najveću salu. Rekao sam Srđi: „Ako se po jutru dan poznaje, mi dobijamo spor.“ „Ne budi siguran“, odgovorio mi je Srđa. Zbog brojne publike koja nam je bila očigledno sklona i korektnosti sudije, Nebojša, Srđa i ja izgledali smo na optuženičkoj klupi skoro bezbrižno veselo.

Tada je javni tužilac izređao sve „opasnosti“ po javni red i mir i po državni interes, zaključivši da se takva knjiga „mora uništiti“. Ponet ovom atmosferom i punom salom, mimo protokola, glasno sam pitao sudiju: „Druže sudija, jeste li nekada bili u Dahauu?“ Umesto očekivanog upozorenja i pozivanja na red, sudija mi je mirno odgovorio: nisam. „A ja sam bio tri puta“, nastavio sam neočekivani dijalog, ohrabren tolerantnošću sudije. „Na kapijama logora Dahau, uklesane su dve poruke, jedna filozofa Santajane – *Oni što hoće da zaborave spremni su da ponove* – i druga, za naš predmet značajnija, pesnika Hajnea – *Kad počnu da spaljuju knjige, odmah zatim spaljivače i ljude*. Vidite li, druže sudija, na šta Vas nagovara ovaj tužilac!“ Na to je skočio tužilac, sa ne baš inteligentnim protestom: „Nije tačno, to je podmetanje, rekao sam – uništenje knjige a ne spaljivanje“. Sledeću repliku već nisam mogao da propustim: „Izvinjavam se, druže sudija, tužilac je u pravu, rekao je uništenje, a ne spaljivanje knjige. Poznato je da su Nemci štedljivi, pa su skupo spaljivanje, trošenje drva, zamenili uništenjem jeftinim gasom“.

Da se to ne bi pretvorilo u simpozijum, sudija je dao reč advokatu. Srđa je zatražio da se kao svedoci pozovu najviši državni i partijski funkcioneri, koji su u knjizi citirani i dokazivao je kontradikcije u optužnici. Na kraju suđenja izašli smo skoro razdragani. Rekao sam Srđi i Nebojši: „Rasturili smo ih!“ Srđa je i dalje zadržao skeptičan ton. Imao je više iskustva, kao advokat sa mnogih političkih suđenja. Čekali smo pola sata, a onda je stigla presuda: Knjiga je osuđena na uništenje! Srđa nam je objašnjavao da je sva ova sudijina „naklonost“ bila neka vrsta alibija: za sudiju, presuda nije njegova, ona je doneta u CK ili u nekoj sličnoj moćnoj ustanovi. Njegovo je bilo da joj da pristojan ili siledžijski izgled i to sa što veće distance od sadržaja presude, da bi se videlo da nije njegova. Postoje sudije koje neće da isprave ni gramatičke greške u presudi, koje su nastale u optužnici, kako se njihovo autorско delovanje u presudi ne bi videlo. Oni su bili samo sprovodnici tuđih želja i interesa.

5. Titovi naslednici su sve više ostajali bez autoriteta i jedinstvene savezne strategije u kom pravcu će se zemlja kretati. Novi kadrovi su se brzo prilagođavali privilegijama vladajuće klase, hedonističkom stilu života, bez ambicija za unapređenje sve zapuštenije zemlje. Pričali su o reformama, ali često nije bilo jasno šta pod tim misle. Jedino je bilo jasno da rado neguju romantični nacionalizam i proširenje nacionalnog i republičkog suvereniteta. Pokorna inteligencija je sve više „dizala glavu“, kafanski obnavljala nacionalne mitove i nove paktove sa podmlađenom vladajućom elitom. Ilustracije radi opisujem ovde slučaj zabrane našeg naučnog skupa o Gorbačovljevim reformama. Izazovno pitanje za mnoge istaknute društvene istraživače, mahom komunističke disidente, bilo je: može li se i kako reformisati socijalizam? U razgovoru sa kolegama iz Instituta „Bogomolov“, kad smo se dogovarali o listi učesnika, čuo sam da je tekst Zdenjeka Mlinarža u italijanskom časopisu *Rinašita* o Gorbačovu, sa kim je bio cimer-kolega u studentskom domu Univerziteta „Lomonosov“ u Moskvi, izazvao veliki interes i da je preveden već na nekoliko jezika. Kad sam rekao da sam se sa Mlinaržom već sreo na jednoj konferenciji u Insbruku, gde predaje, saglasili smo se odmah da ga pozovem na skup, pošto sam to i nameravao. Obavili smo sve poslove: pozive, finansije, hotelski smeštaj i tehniku. Dva dana pred otvaranje konferencije javio se telefonom neko iz opštine Stari grad i kratko mi naredio da skup otkážem iz „bezbednosnih razloga“. Misleći da je neka šala rekao sam da ne primam takve poruke telefonom. Ubrzo su stigla, dva „tipa“, sa pismenim nalogom, da se skup otkazuje, zbog toga što „može doći do uznemirenja građana“. Nisam mogao da verujem! Da li vi uopšte znate šta je to naučni skup? To je skup tridesetak ljudi koji se skupe u ovoj sali preko puta, čitaju neke

referate, posle malo diskutuju i idu na večeru. Koji je to nevidljivi građanin prisluškiavao pa se uznemirio? Onaj, valjda važniji, me je prekinuo: „Ne trebaju nam predavanja! Samo potpišite da ste primili naredbu“. Uzdržavao sam se koliko sam mogao, ali sam ipak dodao: „Ne samo da ste propustili predavanja, već i svaku školu, izgleda. Neću da potpišem, a vrata su vam tamo. Bacili su mi papir na sto i sa vrata poručili: ovo će vas skupo koštati!”

Uveče, na večeri u Klubu književnika ništa nisam pričao Mlinaržu i ostalima za stolom, verujući da su to neke neobaveštene gluperde nešto pobrkale, sutra ćemo sve razjasniti. Kad su se gosti razišli, molio sam naše da ostanu, već su sve bili čuli. Sveta Stojanović je došao sa najnovijim informacijama u Klub: iza svega stoji češki ambasador, koji je sin sadašnjeg predsednika Husaka, koji je Dubčekov protivnik, a Mlinarž je bio član Dubčekovog Centralnog komiteta i bliski saradnik, a sada je emigrant. Njemu je blizak i druži se sa njim Milan Milutinović, naš progonitelj, koji je sad avanzovao na položaj Portparola MIP-a, tako su složno i zbog Mlinarža i nas delovali protiv našeg naučnog skupa. Tu se i Mlinarž umešao: „Zar nije Raif Dizdarević vaš ministar inostranih poslova? Pa on je moj prijatelj još dok je radio u Jugoslovenskoj ambasadi u Pragu, u „moje vreme“. Sutra ću probati da ga nazovem“. Sutrašnji dan je bio još dramatičniji. Zajednica nauke se ogradiła od skupa i povukla sredstva; IDN se takođe ogradio, rekavši da nije u njihovoj organizaciji; Rektorat Univerziteta, takođe. Kada smo ujutro došli na Naučni skup, nekoliko ljudi je stajalo pred salom. A vrata su bila zapečaćena voštanim pečatom, uz jednu cedulju – skup je otkazan. Došli smo u moju kancelariju, već su zvonili telefoni: šta se desilo? Došao je i savetnik Sovjetske ambasade, tražio je objašnjenje: „Zašto su vrata sale zapečaćena ako je skup samo otkazan ili odložen?“ Pokazao sam mu papir. „Pa to je apsurdno, pa vi ste tražili raspravu o Gorbačovljevim reformama. Idem u ministarstvo, tražiću objašnjenje.“ Mlinarž je uspeo da se čuje sa ministrom Dizdarevićem, koji je pobesneo: „Kakvo je to ludilo ili sabotaza, kakva blamaža, odmah će neko iz ministarstva otići da se izvini i nekako objasni i da se sutra ili prekosutra održi skup“. Mlinaržu su istog dana objavili veliki intervju u *Borbi* i jedan u NIN-u. Zajednica nauke se izvinila zbog nespornazuma i uplatiće sutra sredstva po ugovoru. Neki inostrani učesnici su odmah, kad su videli zapečaćena vrata, otputovali, neki domaći zbnjeni. Na pritisak, da ipak održimo skup, odgovorili smo: „Ne, hvala, neka ostane snimak zapečaćenih vrata i zabrana naučnog skupa, kao primer bahatosti i gluposti, kako bi se bar ređe u našoj istoriji takve stvari događale.“

6. Kad su se malo bolje usidrili u republičke institucije vlasti, republički lideri su, u svojim, skoro suverenim entitetima, počeli da se sve lagodnije osećaju i da se sve više populistički obraćaju masama, kao kroz kampanju „rađanja naroda“. To je menjalo metode vladanja, potiskujući polako birokratska šikaniranja, rukovodilačku lenjost i zlovolju. Na kraju mog drugog „upravničkog mandata“, (1988), da bi sprečili naše formalno preimenovanje u Institut, Zajednica nauke i Ministarstvo, obustavili su nam plate. Prvi mesec smo prebrodili tako što nam je direktor izdavačkog preduzeća Jagoš Đuretić pozajmio, u vidu nekih avansa, honorare za objavljene knjige iz naučnih projekata Centra.

A drugi mesec je bio najveće iznenađenje: republička finansijska službenica, koja nam je mesečno uplaćivala plate, došla je da me obavesti da se ne iznenadim i ne govorim nikome, ona nam je samovoljno uplatila mesečni iznos plata: „Nisam više mogla da gledam tu nepravdu i šikaniranje“. Kad sam se energično pobunio, jer može zbog toga izgubiti službu, umirila me je: „Ne brinite, ja nosim šefu na potpis stotine platnih naloga odjednom, svakog prvog u mesecu. Normalno, nikada ne gleda samo parafira. Ako baš slučajno otkrije reći ću – izvinite, pogrešila sam, po inerciji sam im uplatila kao svakog meseca. To su i ona vaše plate, koje vam moraju jednom isplatiti“. Taj akt solidarnosti, koliko me je dirnuo, toliko me je i zabrinuo, da ne ispadne neki skandal, pa sam joj zahvalio i odbio. „Ali, profesore, niste me razumeli, ja sam Vam to već uplatila, ne brinite“.

Onda sam se odlučio na poslednji korak, pozvao sam telefonom svog učenika iz Učiteljske škole, koga sam nagovorio da nastavi školovanje na univerzitetu i kasnije mu sugerisao da doktorira, koga sam po nekad sretao i poslednji put saznao da je postao jedan od izvršnih sekretara CK SKS dolaskom Slobodana Miloševića na čelo Partije. Pretpostavio sam da snimaju razgovore i rekao: „Kaži svome šefu da ste prevršili svaku meru sa proganjanjem. Prešli ste na izglednjivanje, obustavili ste nam plate. Ja sam odgovoran

za dvadesetak ljudi, naučnika, polovina je sa porodicom i malom decom. Naredite, vi već znate kome treba, da nam odmah isplate plate, koje nam duguju. Ako se to do sutra ne reši, mi smo odlučili da na konferenciji za štampu donesemo i spalimo sva svoja, institutska izdanja, i dokažemo da ste prevaranti, koji veruju da mogu prevariti i Međunarodnu konfederaciju rada. Sutra ujutro počinjem da zovem novinare. Za razliku od mnogih od vas, ja ne blefiram – kad nešto kažem, ja i uradim. Tvoj šef zna da sam ja dovoljno „lud“, da ovo što kažem i uradim“. Sve sam otprilike to rekao u jednom dahu, i nastavio da čekam, jer mi je Bjeletić obećao da će odmah otići kod njega i javiti mi se. Posle nekoliko sati, javio mi se Bjeletić: „Izvinite, profesore, tek sam sada uspeo da dođem do njega, bio je na sastancima, tek sam sad razgovarao, i on smatra da je to stvarno skandal, on će se večeras raspitati, javiću se sutra.“ Sutra ujutro, telefon zvoni, javlja se ljubazni glas: „Dobro jutro, Mićune, ovde Slobodan Unković, rektor Beogradskog univerziteta, tvog univerziteta. Kakva je to glupost sa obustavom vaših plata, stvarno je skandal. Molim te dođi u Rektorat, evo tu smo potpredsednik Bajec i ja, pa da odmah rešimo problem“. Do podne su stigle uplate za tri meseca i zakazan sastanak kod novog ministra za nauku Danila Ž. Markovića, mog „šaljivog znanca“ još iz Sociološkog društva. Ministar Dača bio je srdačan, pogostili smo se u njegovom kabinetu, popili kaficu. Na kraju Dača je, kao usput, rekao: „Gde su ti, ti papiri, što treba da ti potpišem?“ Put za Institut za filozofiju i društvenu teoriju je otvoren! Srdačno smo se rukovali, ja sam se zahvalio i dodao: „Posle mnogo godina ti si prvi čovek iz vlasti s kojim sam normalno razgovarao“. Njegov odgovor sam zapamtio: „Moj ti je princip, burazeru – nemoj, bre, da budeš skot, ako baš ne moraš“. U našim turbulentnim vremenima, menjaju se društvene uloge ljudi, koje često stavljaju mnoge karaktere na probu i kao privilegovane i kao diskriminisane. U našoj političkoj kulturi previše je utemeljen osvetnički karakter, verovatno kao posledica vrlo čestih „bahatih vladavina“. Sve je to ometalo korišćenje glavnih političkih alatki: dijaloga i kompromisa. Bez tih alatki društvo prestaje da bude političko, pretvara se u ratničko. To su samo dva zaraćena tabora naoružana mržnjom i isključivošću: ko nije s nama, taj je protiv nas! U toj borbi sva sredstva su dozvoljena, a laž i kleveta najviše korišćena. Nažalost, u vladajućim vrednostima u savremenom svetu dominira ekstremni individualizam, od najmanjih zajednica do geopolitičke celine. Od Orvela znamo da apsolutna dominacija podrazumeva vlast, ne samo nad sadašnjošću, već i nad budućnošću i prošlošću, koja je „mrtva“ i teško se brani. Ovaj prilog nema drugu ambiciju, osim da makar malo odbrani prošlost od namernog zaborava i opasnost od ponavljanja. Stalno mi se javlja u sećanje Santajanina poruka na kapiji logora Dahau: *Oni što hoće da zaborave spremni su da ponove.*

Institut društvenih nauka – od „crvene akademije“ do institucije od nacionalnog značaja

– Nekoliko ličnih utisaka i komentara dokumenta –

Povodom obeležavanja šezdeset pete godišnjice Instituta društvenih nauka (IDN) pridružujem se čestitkama drugih kolega time što ću pokušati da saopštim nekoliko ličnih utisaka i komentara dokumenata. Takođe koristim priliku da Institutu za filozofiju i društvenu teoriju (IFDT) čestitam oba perioda postojanja. Skoro pola svog radnog veka proveo sam radeći u oba instituta i želim od sveg srca da čestitam jubileje koje slave. Počecu od prapočetaka!

Antifašistička borba partizanskog pokreta predvođenog Komunističkom partijom Jugoslavije u Drugom svetskom ratu okončana je političkom dominacijom i praktično apsolutnom vlasti u obnovi jugoslovenske države i organizaciji državnih i društvenih institucija. Opijeni moći mnogi su komunistički rukovodioci brzo zaboravljali ograničenosti i skromnost partizanskog života. Nastojali su „izgraditi novoga čovjeka“, kopirajući ne samo reči koračnice nastale u Sovjetskom Savezu nego i sovjetsku/staljinsku strukturu moći i organizaciju života države i društva. Mnoge državne i društvene institucije su okarakterisane kao buržoaske, zastarele i neupotrebljive. Politički polet „obnove i izgradnje“ zahvatao je postepeno skoro sve pore javnog života. Kopirani su modeli sovjetskih institucija, a osnivana su i „sovjetsko-jugoslovenska“ privredna preduzeća iz kojih su veći deo koristi izvlačili partneri iz SSSR-a. U Beogradu je u decembru 1947. godine održano prvo zasedanje i Informbiroa (Informacioni biro komunističkih i radničkih partija) u kojem je jugoslovenskim komunistima kao predvodnicima snažnog partizanskog pokreta učinjena čast da Beograd bude sedište IB, a oni budu „Atila bič božji“ u disciplinovanju i kritici komunističkih partija zapadne Evrope koje nisu u toku Drugog svetskog rata uspele da organizuju snažnije pokrete otpora u svojim zemljama. Kako su jugoslovenski komunisti imali autentični antifašistički partizanski pokret, dosta brzo su došli u sukob sa zahtevom za potpunu poslušnost Staljinu i SSSR-u, tako da je, nakon razmene pisama između Beograda i Moskve u proleće 1948, na zasedanju u Bukureštu, u junu 1948. godine donesena rezolucija Informbiroa „O stanju u KPJ“. Sukob je bio toliko žestok da je na Zasedanju Informbiroa u Bukureštu, u novembru 1949. godine usvojena nova rezolucija *Jugoslovenska partija u rukama ubica i špijuna*.¹

Nekoliko godina će rukovodstvo jugoslovenskih komunista tragati za „vlastitim putem“, promeniti naziv Partije u Savez komunista Jugoslavije i sistem društvenih odnosa postaviti na osnovama samoupravljanja, razgranatog na horizontalnom, ali ne i na vertikalnom nivou. Ideološki posmatrano, zadržaće svoje sovjetsko opredeljenje tako da će i Josip Broz Tito do kraja života ostati ideološki privrženik marksizma-lenjinizma, što je samo eufemizam za pravi izraz – *staljinizam*.

Velike i nesumnjive zasluge partizanskog oslobodilačkog pokreta za oslobodjenje zemlje od naci-fašističkog okupatora, u završnoj fazi i uz pomoć jedinica Crvene armije, omogućile su vođstvu Komunističke partije Jugoslavije da zadobije apsolutnu vlast nad

---

¹ Rukovodstvo KPJ ponašalo se ambivalentno. Tako je V kongres KPJ juna 1948, završen klicanjem „Živio drug Staljin“, ali su članovi KPJ koji su podržali Rezoluciju, zvani „informbirovci“ završavali u zatvorima i logorima. Zabeleženo je da je od 468.175 članova KPJ i 51.612 kandidata za člana KPJ, za Rezoluciju Informbiroa izjasnilo se 55.000 komunista. Svi „informbirovci“ su bili isključeni iz partije, a 16.312 lica bila su podvrgnuta represalijama i zatvoreni u specijalne koncentracione logore na ostrvima Jadranskog mora – Goli otok i Grgur. Da je među tim nesretnim ljudima bilo i sovjetskih špijuna nesumnjivo je, ali je veliki deo tih nesretnika u prethodnim godinama učen da peva „Ide patka ide guska ova zemlja biće ruska“, „Živeo nam Staljin ćaća“ i slične pesmuljke.

obnovom i organizacijom državnih i društvenih institucija, privrednog i kulturnog života društva, praktično života građana u celini. Uz masovne pesme o obnovi i izgradnji jačali su moć i uticaj službi državne bezbednosti koje su nastojale da uspostave apsolutnu kontrolu nad radom državnih i društvenih institucija, kao i svih aspekata svakodnevnog života građana. Nije tek tako pesnik u zanosu pevao „OZNA sve dozna!“, ali nastojanja da novoformirana vlast uspostavi potpunu kontrolu nad svim porama ljudskog života, bila su teško ostvariva.²

Intelektualnom scenom Jugoslavije zacarile su dogme dijalektičkog i istorijskog materijalizma u filozofiji i društvenim naukama, socijalističkog realizma u različitim segmentima umetničkog stvaralaštva, partijski procenjena podobnost, naknadno razvijena u moralno-političku podobnost, i poslušnost kao karike uspona i pojedinaca i grupa u društvu.

Kako su nove vlasti u Jugoslaviji u prvim godinama posle Drugog svetskog rata nameravale da ostvare punu kontrolu nad radom naučnih ustanova, univerziteta i visokih škola svedoči *Uredba o Komitetu za naučne ustanove, Univerzitet i visoke škole* Vlade Narodne Republike Srbije od 31. marta 1947. godine koju su potpisali Mitra Mitrović, kao ministar prosvete i dr Blagoje Nešković kao predsednik vlade Narodne Republike Srbije.³ *Uredba* radi planiranja i ostvarenja jedinstvenog rukovodstva naučnim ustanovama, univerzitetom i visokim školama, kao i planskog podizanja viših stručnih kadrova. Članove Komiteta čini sedam resornih ministara Vlade NR Srbije, naučni i javni radnici koje imenuje vlada na predlog predsednika Vlade. Komitetom rukovodi jedan član Vlade. Osim toga što „Komitet ostvaruje opšte rukovodstvo Akademijom nauka i njenim institutima“ (čl. 4), „Komitet daje smernice za naučni rad i naučna istraživanja u svim naučnim ustanovama, institutima i zavodima pri ministarstvima i državnim privrednim preduzećima u cilju koordiniranja naučnog rada, potvrđuje njihove naučne planove i daje saglasnost na postavljanje naučnih rukovodilaca u tim ustanovama, institutima i zavodima (čl. 5). Komitet je takođe „...dužan da se stara o pravilnom stručnom i planskom podizanju kadrova potrebnih raznim privrednim granama...“ (čl. 6). Da se precizno zna u čijim je rukama i štap i šargarepa, „Komitet rukovodi Univerzitetom i visokim školama, predlaže Vladi otvaranje visokih škola i fakulteta, predlaže Vladi donošenje propisa o njihovoj organizaciji, potvrđuje njihove nastavne planove i programe, potvrđuje izbor rektora, prorektora, dekana i prodekana, nastavno-profesor-skog osoblja i pomoćnog nastavnog osoblja uz saglasnost predsednika Vlade“ (čl. 7). U predračun prihoda i rashoda Komiteta „ući će predračuni Akademije nauka, njenih instituta i Univerziteta s fakultetima“. Komitet će takođe obezbeđivati sredstva za rad i izgradnju, imati svoj predračun prihoda i rashoda, pa će čak „vršiti raspodelu stipendija“. Uredbom su predviđena i sredstva za podsticanje naučnog rada i nagrađivanje pronalazaka. Obuhvat je nesumnjivo bio potpun!

Tako je stvoren državno-pravni okvir za razvoj naučnog rada i života u jednoj od narodnih republika federalne Jugoslavije u vlasti rukovodstva Komunističke partije. Na tim temeljima mogla se razviti ideja o „crvenoj akademiji“, kojom će dominirati provereni partijski kadar, nasuprot „prevaziđenoj, reakcionarnoj, buržoaskoj“ akademiji nauka i njoj sličnim naučnim institucijama, uključujući i Univerzitet u Beogradu. I zaista, veoma brzo, nakon godinu dana, pojavila se 4. novembra 1948. godine nova, ovaj put „savezna“ *Uredba o osnivanju i delokrugu rada Instituta društvenih nauka*, s potpisima predsednika Vlade FNRJ i ministra narodne odbrane, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita i ministra Vlade FNRJ za pitanja nauke i kulture Rodoljuba Čolakovića.⁴ Za direktora je bio predviđen Boris Zihlerl, ali budući da do formiranja Instituta na osnovu ove *Uredbe* nije došlo, zanimljivo je razmotriti kako je taj Institut zamišljen.

Da je reč o izuzetno važnoj naučnoj instituciji koja ima zadatak da dà veliki doprinos procesu indoktrinacije svedoči već sadržina prvog člana *Uredbe*: „Pri Komitetu za škole i

² Tvorac tog stiha je pesnik Oskar Davičo, ali ne treba zaboraviti ni polušapat muslimanskih žena u Bosni „Više HUNRE, manje HOZNE!“, kao i nešto kasniju pesmicu bosanskih seljaka „Druže Tito i Jovanka/ rodila nam talijanka/ tebi žito nama slama/ ni Bog ne zna šta će s nama“.

³ *Uredba* je objavljena u *Službenom glasniku Narodne Republike Srbije*, br. 3 (1947), 14, str. 123.

⁴ Videti: *Službeni list FNRJ*, 4 (1948), 98, str. 1609.

nauku Vlade FNRJ osniva se Institut društvenih nauka sa sedištem u Beogradu. Zadatak Instituta je da osposobljava visokokvalifikovane kadrove za rad iz oblasti društvenih nauka, naročito marksizma-lenjinizma, na naučnim i prosvetnim ustanovama. Za izvršenje ovih zadataka Institut ima potreban broj katedri.“ U skladu sa staljinskom idejom o „sverešavajućoj ulozi kadra“ u Institut se primaju lica koja su završila fakultet ili visoku školu, a izuzetno i po odobrenju Komiteta za škole i nauku Vlade FNRJ mogu se na rad u Institutu „primati i lica koja nemaju fakultetsku ili njoj ravnu visoku školsku spremu“ (čl. 2). Svi primljeni u Institut smatraju se državnim stipendistima! *Uredbom* je predviđeno da direktora Instituta postavlja predsednik Komiteta za škole i nauku Vlade FNRJ u saglasnosti sa predsednikom Vlade FNRJ. O značaju za državu koji se pridaje ovom Institutu govori i činjenica da „Institut ima poseban predračun prihoda i rashoda koji ulazi u sastav predračuna prihoda i rashoda Komiteta“ (čl. 5).

Napokon, posebnu brigu za stvaranje, obrazovanje i odgoj vlastitog naučnog kadra Vlada iskazuje otvaranjem mogućnosti da fakultetski i visokoobrazovani saradnici Instituta nakon dve godine podnose prijave za polaganje doktorata i sticanje naučnog stepena doktora nauka (čl. 3). Time su stvorene sve pretpostavke da partijska država i državna partija ima vlastiti kadar u nauci i obrazovanju, ideološki „izgrađen“ na zasadima marksizma-lenjinizma i dijalektičkog i istorijskog materijalizma.

Odgovor na lenjinsko pitanje „ko će da vaspitava vaspitače“ ipak je ostao otvoren. Ta 1948. godina i nekolike koje su sledile bile su godine borbe za preživljavanje pa se nije moglo očekivati da život sledi zacrtane programske ciljeve i ideološke zasade, postavljene na principima i idejama koje je diktirala sovjetska državna i partijska politika. U surovnoj borbi sa sovjetskom propagandom, političkim i ekonomskim pritiscima stradali su i neki planovi i ideje jugoslovenskih komunističkih kao jedinih vlasnika vlasti u Jugoslaviji. Tim pre što su se na suprotnoj strani našle ne samo zemlje Istočnog bloka nego i većina zapadnoevropskih komunističkih partija. Tako i odredbe *Uredbe* o osnivanju Instituta društvenih nauka od 4. novembra 1948. godine nisu realizovane, a ideja o „crvenoj akademiji“ polako je bledila, ali nikako nije sasvim odbačena.

Prošla je skoro jedna decenija u kojoj su jugoslovenska država i partija izašle iz oštrog sukoba sa zemljama sovjetskog bloka i njihovim komunističkim partijama, pre svega sa SSSR-om. Da u tom periodu stara ideja o „crvenoj akademiji“ nije sasvim zaboravljena, svedoči *Uredba* Saveznog izvršnog veća od 10. jula 1957. godine o osnivanju Instituta društvenih nauka koji je počeo s radom u septembru 1957.⁵ *Uredbom* su precizirani i zadaci koji stoje pred saradnicima Instituta. Na prvom mestu se pominje naučno proučavanje društvenih pojava u Jugoslaviji i savremenom društvu, razvijanje i usavršavanje istraživačkih metoda, rad na usavršavanju naučnih kadrova, publikovanje rezultata rada i naučna saradnja sa drugim institucijama u zemlji i svetu. Da ideja o elitnoj instituciji, kao kontrapunktu akademiji nauka, nije sasvim iščezla svedoče tzv. kadrovska rešenja pripremljena za početak rada Instituta. Reč je o vrlo eminentnim ličnostima tog vremena. Tako je prvi predsednik Saveta Instituta bio Petar Stambolić, u to vreme predsednik Savezne narodne skupštine, a prvi direktor Vlajko Begović komunističkog ogromnog internacionalnog iskustva. Lista članova Saveta je takođe zanimljiva, za to vreme impresivna: dr Vladimir Bakarić, Rodoljub Čolaković, Radivoje Davidović, dr Jovan Đorđević, dr Jože Goričar, dr Dragoslav Janković, Milka Minić, dr Vuko Pavićević, Milentije Popović, Dobrivoje Radosavljević, Janez Stanovnik, dr Predrag Vranicki i Boris Zihlerl, a prvi članovi Instituta bili su: dr Vladimir Bakarić, dr Milan Bartoš, Vlajko Begović, dr Jovan Đorđević, dr Dragoslav Janković i Boris Zihlerl. Jedan gotovo tehnički detalj može i danas snažno da svedoči o tome da je Institutu namenjena uloga „crvene akademije“: bilo je predviđeno da Institut ima redovne i dopisne članove. I organizaciona struktura Instituta navodi na pomisao da je i u tom segmentu Institut trebalo da liči na akademiju društvenih nauka. Prvim odeljenjima: za političke i pravne nauke (dr Jovan Đorđević), za sociologiju (dr Vuko Pavićević), ekonomske nauke (Voja Rakić) i za istorijske nauke (Dragoslav Janković), dosta brzo su se pridružila Odeljenje za biblioteku

⁵ U ovom delu i daljem izlaganju o radu Instituta koristio sam podatke objavljene u publikaciji *Institut društvenih nauka 1957–1983*, IDN, Beograd, 1983.

i dokumentaciju, Odeljenje za proučavanje razvoja socijalističke misli (Radivoje Davidović, 1959), Odeljenje za filozofiju (Andrija Krešić, 1961), Centar za demografska ispitivanja (Miloš Macura, 1962), Centar za ispitivanje javnog mnjenja (Firdus Džinić, 1965). Istoričari su se dosta brzo izdvojili i ušli u sastav novoosnovanog Instituta za savremenu istoriju (Pero Morača, 1969), a Odeljenje za filozofiju je još ranije ukinuto, 1967. godine, da bi se kao – neka ovde bude upotrebljen kolokvijalni izraz – „korpa za smeštaj disidentskih mučkova“ 1981. godine ponovo pojavilo na mapi Instituta pod nazivom Centar za filozofiju i društvenu teoriju (CFDT).⁶

Impresivna je lista saradnika i saradnica Instituta u prve tri decenije rada. Institut je okupljao saradnike iz svih krajeva Jugoslavije, od mladih asistenata koji su tek počinjali svoju akademsku karijeru do članova svih akademija nauka u Jugoslaviji, bilo u stalnom radnom odnosu bilo u različitim oblicima privremenog/povremenog angažmana.⁷ Uprkos tako širokoj saradnji Institut je dosta rano počeo da gubi opštejugoslovenski karakter. Desilo se to i formalno, u februaru 1976. godine, kada su prestale pravne obaveze Federacije prema Institutu, koje su u decembru 1976. prešle u nadležnost Republike Srbije. Napokon, Institut je postao jedna od članica Beogradskog univerziteta u martu 1981. godine da bi se tim činom ispunili međunarodni zahtevi da prognani profesori Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu budu zaposleni u nekoj univerzitetskoj ustanovi!⁸

Na osnovu svega primećenog može se zaključiti da je Institut dosta rano u svom razvoju gubio one prve snažne impulse centara državne i političke moći i da je postepeno, tiho, bešumno počeo tonuti u sivilo svakodnevne standardnog ideološkog okvira vlasti. S obzirom na početni kadrovski potencijal nije bila u pitanju nemogućnost da se u društvenim i humanističkim naukama na izvestan način realizuje ideja o elitnoj instituciji, koliko neke promenjene okolnosti. Prva i delom skrivena okolnost je da su komunistički rukovodioci još od vremena završetka rata počeli da, bez obzira na tvrde dogmatske zasade stalinističke ideologije, prihvataju mnoge aspekte građanskog života, uključujući i banalne, kao što su useljavanje u buržoaske vile u rezidencijalnim delovima jugoslovenskih gradova, ili prosto napuštanjem svojih partizanskih drugarica i sklapanjem brakova sa devojkama iz „boljih“ kuća. Ni druga, građanska strana nije ostajala bez svojih računica i motiva. Tako

⁶ Očigledno je da različite društvene strukture u Srbiji u svim vremenima imaju problem sa filozofijom. Filozofija se teško uklapa u „Prokustovu postelju“ različitih političkih orijentacija. Tako se desilo i ovde. Prvo Institut može bez odeljenja za filozofiju, pa onda ne može, pa formira odeljenje za filozofiju koje nakon nekoliko godina ukine, da bi nakon više od jedne decenije to odeljenje kao centar ponovo „vaskrslo“ u Institutu iz potpuno nefilozofskih razloga. A kada je i taj Centar postao poseban Institut, Institut za filozofiju i društvenu teoriju (1992), IDN ga je nakon više godina ponovo formirao (2016). Jedinu konstantu u tom zamešateljstvu predstavljala je ličnost prvog upravnika Centra za filozofiju iz 1961. godine, Andrije Krešića koji je prema svojim progonjenim kolegama filozofima i sociolozima pokazivao visok stepen empatije i kolegijalne solidarnosti i 1968/69. i 1975. godine – trajno i bez ostatka.

⁷ Lepeza stalno ili povremeno angažovanih saradnika i saradnica Instituta je apsolutno jugoslovenska i veoma široka: Ivan Maksimović, Radomir Lukić, Jovan Đorđević, Ljubomir Tadić (1962–1965), Zagorka Golubović, Leo Geršković, Zlata Grebo, Danica Kurtović, Najdan Pašić, Dušan Breznik, Ilija Stanojčić, Vladimir Goati, Živan Tanić, Dimitrije Prodanović, Slavka Ranković, Dušan Pirec, Boško Gluščević, Mihailo Konstantinović, Mihailo Marković, Aleksandar Hristov, Ljubica Teslić-Nadlački, Ćiril Ribičić, Slavko Milosavljević, Vojin Milić, Cvetko Kostić, Đuro Šušnjić, Vesna Pešić, Jakim Sinadinovski, Antun Vratuša, Miroslav Pečujlić, Dolfe Vogelink, Taras Kermauner, Vladimir Arzenšek, Slobodan Drakulić i mnogi drugi. Kratko vreme je u Institutu, na primer, bio stalno angažovan Rudi Supek (1958–1960).

⁸ Nezavisno od slučaja profesora i saradnika Filozofskog fakulteta koje je trebalo „smestiti“ u neku univerzitetsku ustanovu, da nemaju kontakt sa studentima, odnosno da „ne kvare omladinu“, Institut društvenih nauka je i ranije bio „azil“ za neke nepodobne profesore. Tako se u Institutu 1976. godine obreo profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu Mihailo Đurić, a nešto ranije (1974) Vojislav Koštunica, dok je Kosta Čavoški, nakon dve godine u statusu nezaposlenog prvo primljen u Institut za uporedno pravo, a zatim i u Institut društvenih nauka, u Centar za filozofiju i društvenu teoriju u vreme kada je Koštunica bio upravnik Centra.

su ličnosti ovenčane partizanskom slavom, kao što su bili Pavle Savić⁹ (1946) i Isidor Papo (1961) postali članovi SANU, a približavanje SANU komunistima i komunistima Akademiji krunisano je proglašenjem Josipa Broza Tita za *počasnog* (1948), a Edvarda Kardelja (1959) za *redovnog* člana!

Institut je, dakle, polako tonuo u sivilo prosečnosti. Rezultata kao što je knjiga Andrije Krešića *Političko društvo i politička mitologija. Prilog kritici kulta ličnosti* (1968) jednostavno nije bilo. Tome neće doprineti samo opšte prilike u javnom, naučnom i kulturnom životu zemlje nego i unutrašnje stanje Instituta. Centri su pretvoreni u zatvorena autarhična tela bez međusobne saradnje i rada na zajedničkim projektima, a dogmatski orijentisani pojedinci postali su budni nadzirači i čuvari tzv. moralno-političke podobnosti saradničkog kadra.¹⁰

Proces rastakanja zajedničke jugoslovenske države, započet daleko pre tragičnog ratnog razaranja devedesetih godina prošlog veka, obeleženog velikim zločinima, uključujući i zločin genocida, svakako je morao ostaviti teške posledice ne samo na rad nego i na društveni status Instituta. Centri su se zatvarali u sebe pretvarajući se u – da upotrebim izraz uobičajen u Bosni – „kujundžijske ćepenke“ na kojima je svako za sebe nešto istraživao, ponešto pisao i objavljivao. Elementarne naučne i kolegijalne komunikacije skoro da nije bilo, a zajedničkih projekata ni u tragovima. Centri Instituta za ekonomska, pravna i politološka, sociološka, demografska, politološka istraživanja i javno mnjenje su postali „osnovne naučnoistraživačke organizacije udruženog rada sa svojstvima pravnog lica“.

Mir i moralno-politički podoban život velike većine saradnika/saradnica tih centara poremetio je 1981. godine nalog državnih vlasti da im se priključi i Centar za filozofiju i društvenu teoriju, zamišljen kao „azil“ za nepodobne, politički osuđene profesore Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Velika većina se prema novonastalom stanju odnosila ravnodušno, nekolicina sa izvesnom kolegijalnom simpatijom, a bilo je i pojedinaца koji bi pridošlice podvrgli i vlastitoj prismotri. Najblaže rečeno, nova „organizacija udruženog rada“ unela je izvesnu pometnju u relativno mirni život Instituta. Trzavice su se dešavale ponekad i oko banalnih pitanja, a neke su bile i ozbiljnije.

Može se razumeti, ali ne i opravdati, izvesna nelagoda u Institutu društvenih nauka u suočavanju sa novom grupom stigmatizovanih, ali u javnosti vrlo poznatih kolega¹¹ koji su svakako predstavljali „remetilački faktor“ za ustaljene tokove života Instituta. Pa ipak, unutrašnje napetosti između „starih“ delova Instituta i novoustanovljenog Centra za filozofiju i društvenu teoriju bile su daleko slabije od spoljnjih. Izvršno veće Skupštine Srbije je poslove oko osnivanja obavljalo preko volje i pod međunarodnim pritiscima, pre svih Međunarodne organizacije rada čiji su demarši bili obavezujući za Jugoslaviju kao državu čije je članstvo u toj organizaciji obavezivalo na delovanje. Rutinska ali otvorena mrzovolja raznih organa vlasti, političkih foruma pa i sudova bila je više nego vidljiva. Javna galama oko knjige Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog *Stranački pluralizam ili monizam: društveni*

⁹ Pavle Savić je jedno vreme bio član Predsedništva SANU (1948–1961), a u periodu 1971–1981, praktično jednu deceniju, bio i predsednik SANU. Nešto mlađi Branko Čopić, Vladimir Dedijer, Dobrica Ćosić, Antonije Isaković, Mihailo Marković i Ljubomir Tadić, svi pripadnici partizanskog pokreta, biće kao akademici samo potvrda tog procesa približavanja koji će kulminirati donošenjem poznatog *Memoranduma* SANU 1987. godine. Zanimljivo je primetiti da je Vladimir Dedijer svoju pristupnu besedu naslovio „O partizanskom samožrtvovanju i herojskom samoubistvu“. Sprega između konzervativnog nacionalizma i intelektualne elite KPJ/SKJ počela je daleko ranije nego što bi neko mogao da pomisli. Kako ni jedno pravilo nije bez izuzetka potrebno je prisetiti se i ličnosti kao što su bili Gojko Nikoliš i Miroslav Simić. Za šire uvide o stanju SANU videti i moj rad „SANU o nacionalnim i državnim interesima: Akademija na mlakoj vatri (ne) podnošljive klonutosti“, objavljen u knjizi *Smutna vremena*, Mostart, Beograd, 2014, str. 37–70.

¹⁰ Tako će šezdesetih godina, na primer, nesumnjivo talentovani, inventivni saradnik, sociolog Đuro Šušnjić, biti više predmet podozrivosti nekih kolega nego će imati podršku i podsticaje za svoj rad.

¹¹ U javnosti je postalo uobičajeno da se govori o „grupi profesora Filozofskog fakulteta“ mada je već na prvi pogled jasno da se radilo o ličnostima različitih političkih uverenja, intelektualnih usmerenja i životnih puteva. Bile su to ličnosti koje su u političkim procesima i odlukama državnih i partijskih foruma, nakon licitiranja različitim imenima, definitivno tek 1973. godine stavljeni pod stigmom etikete „moralno-politički nepodobne grupe“, zapravo neprijatelja vlasti. Reč je bila o procesu egzemplarnog kažnjavanja koji je imao svrhu *zastrašivanja svih* članova akademske zajednice.

pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949, kritike skupa o liberalizmu koji je organizovao Centar, zabrana jednog skupa sa ruskim kolegama, a naročito sudska zabrana i uništenje tiraža knjige Nebojše Popova *Društveni sukobi – izazov sociologiji*¹² – samo su neki od elemenata permanentnog pritiska. U svim tim slučajevima orkestrirani napadi u štampi, na televiziji i javnim skupovima podrazumevali su se.

Odnosi Centra za filozofiju i društvenu teoriju sa ostalim centrima Instituta društvenih nauka vodili su polako a sigurno jednom relativno pristojnom razlazu. Prvo se trebalo odupreti ideji o ukidanju Centara kao posebnih jedinica IDN-a, odnosno svih osnovnih organizacija udruženog rada Instituta. Tako je već sredinom osamdesetih godina, 1985. godine Zbor radnika Centra zaključio da je saradnja sa ostalim centrima IDN-a „bila obostrano korisna“, ali „kako se delatnost Centra za filozofiju i društvenu teoriju iz više razloga razlikuje od delatnosti drugih centara, a kako Centar za filozofiju i društvenu teoriju ispunjava Zakonom o naučnoistraživačkoj delatnosti predviđene uslove o minimalnom broju istraživača koji mora imati svaka osnovna organizacija udruženog rada u oblasti nauke, Zbor radnika bio je mišljenja da postoje svi uslovi za održanje ovog statusa ne samo u interesu Centra za filozofiju i društvenu teoriju, već i od šireg interesa za razvoj društvenih nauka.“¹³

Očigledno nije bilo dovoljno očuvati status posebne „osnovne organizacije udruženog rada“, pa je za 18. januara 1988. godine zakazan uspešno proveden referendum u CFDT za potpuno odvajanje i naziv Univerzitet u Beogradu – Institut za filozofiju i društvenu teoriju. Uz opstrukcije državnih i sudskih organa ni taj proces nije brzo okončan. Nakon mnogih peripetija Ministarstvo za nauku i tehnologiju Vlade Republike Srbije dalo je 24. juna 1991. godine saglasnost za odvajanje CFDT, a Beogradski univerzitet je 11. februara 1992. godine prihvatio Institut za filozofiju i društvenu teoriju u svoje okrilje.¹⁴

Dva instituta nastavila su da žive pod istim krovom. Bila su povezana zajedničkim službama i zajedničkom bibliotekom, ali je naučna i stručna saradnja bila minimalna, slučajna, prema ličnim afinitetima. Zajedničkih projekata nije bilo. Tih ratnih godina ni saradnja, ranije Centra, a kasnije Instituta za filozofiju i društvenu teoriju sa kolegama i kolegicama iz drugih centara širom zemlje uništavane ratnim dejstvima i deobama je takođe presahla. „Poslednji Mohikanac“ te saradnje bio je Nebojša Popov sa svojom idejom o jugoslovenskom konzorciju srodnih instituta. Ratna atmosfera dovela je oba instituta do niskih tačaka

¹² Zanimljivo je da je sudija Zoran Stojković svojom presudom poslao ceo tiraž, 1.100 primeraka knjige Nebojše Popova na rezalište. Valjda je ipak verovao da knjige ne gore, pa ih treba izrezati na froncle. U vladi Vojislava Koštunice Zoran Stojković je postao ministar pravde (2004–2007)! *O tempora o mores!* Novo izdanje knjige se ipak pojavilo u sjajnoj grafičkoj opremi Slobodana Mašića 1990, a zatim i u izdanju državnog izdavača „Službeni glasnik“, Beograd, 2008.

¹³ Dopis Zbora radnika Centra je upućen „Predsednicima Zbora radnika centara i radne zajednice zajedničkih službi“ kao i „Upraviteljima centara“ 1985. godine kojim se saradnici i saradnice centra izjašnjavaju protiv ukidanja OOUR-a u Institutu. Očuvanjem CFDT „...očuvala bi se fizionomija Instituta društvenih nauka kao jedine naučne ustanove interdisciplinarnog karaktera u oblasti društvenih nauka u SR Srbiji“, stoji u dopisu.

¹⁴ Nije to bila neka velika čast. Kao prvi izabrani direktor Instituta postao sam automatski član Naučno-nastavnog veća Univerziteta kojim je predsedavao rektor, profesor dr Dragutin Veličković. Nas, direktore instituta u sastavu Univerziteta odvajao je na sednicama Veća za poseban sto, a prema htenjima studenata bio je više nego odbojan. Na jedan dosta primitivan stav rektora o međunarodnoj saradnji pokušao sam vrlo kratkim dopisom javno reagovati u martu 1995, ali ni *Politika*, ni *Naša borba* nisu našle za shodno da objave moj prilog koji sam završio sledećim rečima: „Stav profesora Veličkovića učvrstio me je u uverenju da su međunarodne sankcije apsolutno suvišne. Za Univerzitet u Beogradu ne može biti teže sankcije od činjenice da je prof. dr Dragutin Veličković njegov rektor. Međunarodne sankcije će jednog dana biti ukinute, a unutrašnje?“ Zanimljivo je napomenuti da je predsednik Saveta Beogradskog univerziteta, koji je Veličkovića postavio za rektora, bio akademik Mihailo Marković.

bitisanja.¹⁵ Jedina povoljna okolnost je da stručni rad nije sasvim zamro, da su, na primer, tribine sredom u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju bile mala „signalna svetla“ da virus intelektualne radoznalosti nije sasvim iščezao. Antiratna raspoloženja i antiratni angažmani bili su u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju izrazito snažni, a delom i organizovani, ali su se osećali i u Institutu društvenih nauka. Crtači mapa objedinjenih vaskolikih srBskih zemalja nalazili su se uglavnom na drugim adresama, mada je bilo nekih sitnih, sramežljivih pokušaja i u oba Instituta.

Poratno vreme, posebno početkom dvadeset prvog veka, donelo je i neke nove nade i tendencije. „Srbija na razmeđu vekova“ bila je jedna od ključnih istraživačkih tema. Istraživački projekti su realizovani pomalo rutinski, a došlo je i do prvih znakova obnove naučne saradnje, ali – zanimljivo – ne i između centara IDN-a i oba instituta. Štaviše, oba instituta su krenuli nekim svojim putevima da u javnosti potvrde svoj visoko projektovani prestiž, bez obzira na vrednosti rezultata rada. Institut za filozofiju i društvenu teoriju gradio je svoju prepoznatljivost na dve uporišne tačke. Prva je beskonačno ponavljana tvrdnja da su *osnivači* toga *Instituta* bili profesori Filozofskog fakulteta koji su kao „moralno i politički nepodobni“ osnovali Centar za filozofiju i društvenu teoriju pri Institutu društvenih nauka, kao žarište slobodne i kritičke misli. To svakako lepo zvuči. Jedini je problem što je u ogromnoj diskrepanciji sa realnim činjenicama života. Oni su tu pod pritiskom međunarodne javnosti, pre svih u svetu uglednih kolega i Međunarodne organizacija rada „dovedeni“, smešteni u ograđeni prostor i na nezadovoljstvo većine u Institutu društvenih nauka, pa i na vlastito nezadovoljstvo. Druga je stvar što su ozbiljno i uporno stručno radili i okupljali mlađe saradnike. Nepobitna je činjenica da su Centar osnovali državni organi,¹⁶ a prvi saradnici Centra bili žrtve jedne loše i nehumane politike. Tim prvim saradnicima služi na čast da se nisu dali korumpirati.

Time se priča o „osnivačima“ kontrainstitucije pokazuje sasvim deplasiranom. Na mahanje zastavom „otaca osnivača“, kada je reč o Institutu kao „kontrainstituciji“ javno sam reagovao u dnevnom listu *Danas*, u oktobru 2019:

CFDT je osnovala država kao *azil* za 'moralno-politički nepodobne' profesore/profesoricu i saradnike Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta nakon više od dvanaest godina neprekidnog političkog progona i svakog drugog šikaniranja. Nisu, dakle, naše kolege i kolegice Golubović bili 'osnivači' CFDT, kako stoji na internet stranici IFDT nego su gotovo ugurani u novoosnovani Centar IDN-a. Reč 'azil' nije prejaka, ali su se institucije autoritarne države i Saveza komunista ipak prevarile u računu. Za razliku od mnogih često smenjivanih političara koji bi dobili neko 'uhljebije' i čekali, naše kolege i kolegice Golubović su rad u Centru koristili za još intenzivniji naučni rad, okupljanje mlađih saradnika i širenje

¹⁵ Taj stav neću ilustrovati činjenicom da su „dohoci“ za decembar 1993. godine za saradnike i direktora Instituta pojedinačno bili ispod 10 nemačkih maraka, jer je tako živela i ogromna većina građana Srbije. Potkrepiću ga jednim ličnim traumatičnim iskustvom. Jednog dana tih ratnih godina kolegu Dragomira Pantića, direktora IDN-a, i mene, kao direktora IFDT, pozvao je jedan „socijalistički“ ministar. Uredno i uljudno smo se odazvali pozivu. U toku razgovora ministar – mislim da se prezivao Matković – saopštio nam je da bi instituti trebalo da napuste zgradu u Ulici narodnog fronta (kasnije Ul. Kraljice Natalije!) 45, da nam se obezbedi neki drugi nedefinisani poslovni prostor, a da se u naše prostorije useli nekakva Borska banka. Bili smo šokirani. Kolega Pantić je čutao, verovatno ne verujući šta su njegove uši čule! Nisam mogao da oćutim i rekao sam nešto na temu o dve poslovne prostorije koje su pripadale našim institutima na elitnoj lokaciji i u atraktivnoj poslovnoj zgradi predate nekoj osobi da iz drugog ulaza u zgradu proširi svoj stambeni prostor. Izgleda da je taj iskaz delovao, pa su instituti ostali sustanari. Bio je to, bar po mom mišljenju, jedan od najnižih udaraca koji su naši instituti u svojoj kratkoj istoriji osetili.

¹⁶ Reč je o trajnijim političkim i društvenim procesima, a ne o ishitrenim odlukama. Od optužbi da kvare omladinu, da su moralno-politički nepodobni kao nastavnici na Beogradskom univerzitetu do odluke Narodne skupštine Republike Srbije (*lex specialis*) proteklo je preko šest godina (1968–1975), a skoro isto vreme od „stavljanja na raspolaganje“ do „zapošljavanja“ u CFDT IDN (1975–1981).

intelektualnih komunikacija i uticaja.¹⁷

Stvaranje zablude u javnosti o „osnivačima“ „žarišta slobodne i kritičke misli“ nedopustivo je jer su ti „osnivači“ bili ličnosti snažnih individualnosti i nisu bili nikakva grupa istomišljenika. Da je reč o snažnim individualnostima govore primeri, kao što je vrlo rano odvajanje Trive Inđića iz „grupe“ i zauzimanje različitih političkih pozicija u procesu uspostavljanja kakvog-takvog višestranačja u Jugoslaviji i Srbiji: Mihailo Marković kao ideolog Socijalističke partije Srbije, Ljubomir Tadić i Dragoljub Mićunović kao korifeji Demokratske stranke, Miladin Životić kao potpredsednik Stranke narodne sloge Blaže Perovića i *spiritus movens* Beogradskog kruga, Nebojša Popov kao član UJDI-ja i Građanskog saveza, Svetozar Stojanović kao savetnik predsednika SR Jugoslavije. Zagorka Golubović je ostajala na demokratskim nestranačkim pozicijama. Devedesetih godina prošlog veka razlike među njima su se pojavile u drastičnim formama. Zauzimali su najrazličitije pozicije u javnom i političkom životu Srbije, od Mihajla Markovića kao ideologa Socijalističke partije Srbije, do Nebojše Popova aktiviste UJDI-ja, člana Građanskog saveza Srbije i urednika lista *Republika*. Razlike su bile tako oštre da je nakon sukoba sa kolegama „osnivačima“ Miladin Životić demonstrativno napustio Institut!¹⁸ U periodu od tri decenije promena osnovne orijentacije IFDT apsolutno je legitimna, ali se ta promena ne može ogrtati plaštom „osnivača“ na njihovom „žarištu slobodne i kritičke misli“. Ne sumnjam da će saradnice i saradnici tog Instituta „žarište“ svog naučno-istraživačkog rada moći graditi na pažljivo odabranim temeljima koji će nositi njihov lični pečat, a ne na konstruisanju romantične vizije bivšeg CFDT.

Druga uporišna tačka beskrajne želje za publicitetom i javnim prestižom IFDT bila je na velika zvona lansirana PR ideja o *kontrainstituciji*. Nejasno je što je stvarni sadržaj i domašaj te ideje. Ne tako davno, u septembru 2019. godine se, sada već bivši direktor Instituta dr Petar Bojanić, javno vajakao da je *smetnja u radu Instituta što nije državno vlasništvo*. Tim povodom žalio se i premijerki Ani Brnabić – bezuspešno!¹⁹ Najnoviji događaji bacaju na ideju o kontrainstituciji svetlo za koje bi se mogli zainteresovati nadrealisti. Na otvaranju izložbe povodom 40 godina te „kontrainstitucije“ govorili su, pored direktorke i jednog saradnika IFDT, rektor Beogradskog univerziteta, rektorka Sveučilišta u Rijeci, predsednik Upravnog odbora IFDT, inače bivši potpredsednik nemačkog Maršalovog fonda i direktor njihovog projekta „Balkanski fond za demokratiju“, stalni član bečkog Instituta društvenih nauka, a i jedan odličan filmski reditelj.

Nesporno je i neotuđivo pravo rukovodstava, saradnica i saradnika oba instituta da profiliraju svoje institucije prema vlastitim zamislima i projekcijama moderne misli. Ta prava niko ne bi smeo da spori, kao što i ti instituti ne bi trebalo da spore pravo na kritičke uvide u njihove rezultate i zamisli o prestižu. Ne može se, na primer, Institut za filozofiju i društvenu teoriju pozivati na svoje „osnivače“, a – u zajednici sa Srpskim filozofskim društvom – okupljati srpske neravnodušne filozofe da se u decembru 2015. godine okupe i ponovo grade svoju srpsku filozofsku terminologiju. Još manje se mogu pozivati na filozofe kao

¹⁷ Videti: *Danas*, 13. oktobar 2019. A o preterivanjima u tom pravcu videti Milivoj Bešlin, „Pola veka Instituta za filozofiju – Na krilima junske pobune“ (*Nedelja*, subota–nedelja, 5–6. oktobar 2019, str. II), a takođe i knjigu I. Cvejić, O. Nikolić, M. Sladaček, *Gradenje jedne kontrainstitucije – istorija Instituta za filozofiju i društvenu teoriju*, Donat graf, 2019.

¹⁸ Šire o tome u mom radu „Paradoks beogradske ‘praksis grupe’“, Referat sa naučnog skupa o delu Zagorke Golubović 2012, objavljen u zborniku: *Antropološka teorija i društvena praksa, na tragu istraživačkog iskustva Zagorke Golubović* (ur. Jelena Đurić), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Biblioteka Zadruga, 2014, str. 83–101. Videti takođe Nebojša Popov, „Contra fatum“, *Scientia Yugoslavica*, 1–2/1987.

¹⁹ Videti: Snežana Čongradin, „Petar Bojanić: Utočište za intelektualce više ne postoji“ *Danas*, 28–29. septembar 2019, str. 5.

što je bio Gajo Petrović,²⁰ pa i na svoje „osnivače“ da filozofski srbuju ili srpski filozofiraju! To posebno ne priliči rukovodstvu i saradnicima jedne *kontrainstitucije*²¹

Možda će neko primetiti da preterujem. Tačno je da mislim da su sudbine oba instituta veoma povezane, ali svakako ne mislim da su u tim institutima jake nacionalističke tendencije. Jednostavno, Institut za filozofiju i društvenu teoriju može svoja interesovanja da proširi do neviđenih granica, da osnuje u Novom Sadu „Regionalni naučni centar“, da može sve, kako to kaže jedan od slogana narodnjačke linije u politici Srbije. U beskrajnoj lepezi ideja, projekata, tema, aktivnosti, organizacionih formi, nagrada, gostiju i saradnika u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju kao da se negde zagubila ideja o „kritici svega postojećeg“. A kritički pristup i slobodno mišljenje su se rasplinuli da ih je teško i u naznakama primetiti. Istina, može se primetiti i vredan pažnje projekt „Figura neprijatelja: (pre) osmišljavanje srpsko-albanskih odnosa“. Uostalom i IDN je Zakonom o univerzitetu iz 1998. godine izgubio status univerzitetske institucije koji ni do danas nije uspeo da obnovi, ali se nije samoproglasio kontrainstitucijom. Oba instituta se trude da što više razviju međunarodnu saradnju, mada se jedan od centara Instituta društvenih nauka, Centar za sociološka i antropološka istraživanja, godinama bavi praktično jednom jedinom, istina važnom temom – rodnom ravnopravnošću iz feminističke perspektive.

Posmatrano iz šire perspektive, Institut društvenih nauka se u prvim decenijama ovog veka polako vraćao izvornim organizacijskim shemama istraživačkih centara; Centar za pravna istraživanja, Centar za antropološka i sociološka istraživanja, Centar za politološka istraživanja i javno mnjenje, Centar za demografska istraživanja, Centar za ekonomska istraživanja i obnovljeni Centar za filozofiju. Okupio je i značajan naučni kadar. Zanimljivo je primetiti da je iz IFDT u IDN prešlo nekoliko saradnika i saradnica (Mirko Blagojević, Predrag Milidrag, Jelena Đurić, Marinko Lolić, Natalija Mićunović i Neven Cvjetičanin), a nije mi poznato da je bilo prelazaka u obratnom smeru. I broj rezultata istraživačkog rada koji se formalno naučno vrednuju i koji premašuje 1.000 svakako potvrđuje da je reč o ozbiljnoj naučno-istraživačkoj instituciji. Mada broj istraživača i radova još uvek ne govori mnogo o kvalitetu, prilikom postupka akreditacije, Odbor za akreditaciju Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja prepoznao je a Ministarstvo svojom odlukom potvrdilo status Instituta kao *institucije od nacionalnog značaja*, bitne za negovanje nacionalnog identiteta

²⁰ Videti u arhivi IFDT pismo koje sam tim povodom uputio Institutu 15. 8. 2015. Primetio sam: „Nejasno je zašto ste se uopšte, koncipirajući skup, dva puta pozivali na Gaju Petrovića. Da li to znači da ćete u srpsku filozofsku terminologiju uključiti pojmove kao što su „bitak“, „bivstvovanje“, „filozofija prakse“, „mišljenje revolucije“, „jugoslavenska filozofija prakse“, „zagrebačka filozofija prakse“, „praxis“ bez kojih se Petrovićeva filozofska pozicija ne može razumeti? Da li ćete u srpsku filozofsku terminologiju uključiti i hajdegerijanski intonirane pojmove „tu-bitak“ i „tubivstvovanje“, koje je Petrović često koristio? Šta uraditi s Petrovićevim određenjem čoveka kao stvaralačkog, samostvaralačkog bića, s njegovim definicijama slobode, istine, otuđenja, postvarenja, s njegovim insistiranjem na „bespoštednoj kritici svega postojećeg“, s njegovim trajnim marksističkim opredeljenjem. Ni jedan od tih pojmova i ideja Petrović ne određuje u 'nacionalnom ključu'. Petrovićeva misao i filozofska terminologija ni na koji način nisu nacionalno jezički obojene... U vašem konceptu uređivanja srpske nacionalne filozofske terminologije Gaji Petroviću nije mesto. Nemojte mu posthumno davati nacionalne zadatke; nije ih ni za života ispunjavao. Bio je nacionalno ravnodušan, a vi se pozivate na *neravnodušne* Srbe. Studirajte njegovo delo, ali pustite tog časnog čoveka da počiva u miru.“ Iz Instituta sam dobio odgovor da u prvi plan stavljaju jezičku uslovljenost, a ne nacionalnu, ali i poruku direktora da je pomišljao da „suspenduje akciju“. U knjizi *Građenje jedne kontrainstitucije* nema podataka da je naučna konferencija „Srpska filozofska terminologija – problem i rešenja“, zakazana za 11–12. decembar 2015. godine, održana.

²¹ Načelno govoreći, postupci državnih i političkih organa prema naučnim institucijama, kao i u drugim sferama života znaju biti grub i kontraproduktivni. Ali to ne znači da takvim neprimerenim postupcima izloženi instituti automatski postaju kontrainstitucije. U jednom razgovoru o delu Zagorke Golubović, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 8. 3. 2020. primetio sam: „Napokon, današnji stav državnih organa prema Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u kome je Zaga provela jedan deo svog radnog veka na jedan, rekao bih, farsičan način pokazuje loše posledice progona stvaralačkih pojedinaca po institucije. Mada je taj Institut poslednjih decenija temeljno promenio profil od oaze slobodnog kritičkog mišljenja do beskrajno široke lepeze tema i projekata, današnjim državnim organima izgleda smeta i samo ime jer ih podseća na ličnosti kao što je bila Zaga Golubović.“

i unapređenje donošenja državnih odluka. Štaviše, Ministarstvo očekuje ne samo odličnu saradnju nego i još veće prisustvo u kreiranju javnih politika.²²

Timeo Danaos dona ferentes! Kao što je pomalo farsično da se predstavnici samo-proklamovane *kontrainstitucije* vajakaju što taj Institut nije u državnom vlasništvu, tako je i status IDN kao institucije od nacionalnog značaja potvrda mogućnosti snažnog zagrljaja državnih organa koja nosi u sebi ozbiljne i po naučni rad opasne implikacije. U jednoj neuređenoj državi, malom, atomiziranom društvu u kojem je dominantan pojam nacije kao *etnijske* a pojam građanina negde zaturen pitanje je šta sve može da znači pojam „institucija od nacionalnog značaja“! Ne sumnjam da će saradnice i saradnici Instituta znati da savladaju izazove „smutnih vremena“.

Bez imalo ironije dâ se primetiti da je Institut za filozofiju i društvenu teoriju, ponikao iz Instituta društvenih nauka i uz nešto slobodnije brojanje 30 godina pretvorio u 40 godina samostalnog postojanja – zakonima određen broj radnih godina za punu penziju. A Institut društvenih nauka je napunio 65 godina postojanja – zakonima određen broj godina za punu starosnu penziju. Molim saradnice i saradnike oba instituta da odbiju penzionisanje svojih institucija i da rade bolje i više nego što su naše starije generacije radile. Želim da ozbiljnim naučnoistraživačkim rezultatima utemeljenim na kritičkim uvidima i slobodnoj misli osvetle sve tegobe življenja savremenog čoveka. U to ime čestitam im jubileje koje slave.

---

²² Uporediti Tanjugovu vest o poseti ministra Branka Ružića Institutu društvenih nauka od 16. 3. 2022. Inače odluka Odbora o instituciji od nacionalnog značaja datirana je sa 25. 1. 2022.

MARINKO LOLIĆ
Centar za filozofiju, Institut društvenih nauka

Institut društvenih nauka – stvaranje novog identiteta intelektualne elite

---

„...Ima mnogo intelektualaca koji preispituju svet, ali je vrlo malo onih koji preispituju intelektualni svet.“

Pjer Burdije

Institut društvenih nauka predstavlja naučnu instituciju koja u svom istorijskom razvoju, dugom više od šest decenija svedoči, ne samo o problemima razvitka društvenih i humanističkih nauka u Jugoslaviji i Srbiji, već spada u red naučnih institucija koje su u drugoj polovini 20. veka dale značajan doprinos, u razvijanju metodologije naučnih istraživanja u filozofiji i društvenim naukama, oblikovanju novog identiteta i sasvim specifičnih ideja intelektualca i njihove funkcije u javnom životu jugoslovenskog i srpskog društva posle Drugog svetskog rata. U temeljima IDN-a nalaze se istorijski začeci novih deideologizovanih društvenih, pravnih, istorijskih, politikoloških, filozofskih, socioloških, ekonomskih, demografskih disciplina i novih oblika savremenog institucionalnog, naučnog istraživanja javnosti i javnog mnjenja. Već na osnovu ovih nekoliko šturih podataka, može se zaključiti, da osnivanje Instituta društvenih nauka u Beogradu predstavlja projekat naučne institucije od prvorazrednog naučnog i strateškog značaja, ne samo zbog svog kapaciteta i broja naučnih disciplina koje je trebalo da obuhvati, već i važnog zadatka da stvori naučni kadar u ključnim oblastima društvenih i humanističkih nauka, koje bi trebalo da podrže razvoj novog oblika socijalističkog društva utemeljenog na postulatima marksističke filozofske misli.

Početak rada IDN-a odvijao se u veoma složenom istorijskom, ideološkom i političkom kontekstu. Upravo brojne istorijske mene bitno su uticale na njegov višedecenijski razvoj, koji nije tekao pravolinijski već u diskontinuitetu. U razvitku ove naučne ustanove mogu se jasno uočiti različiti ideološki i teorijski uticaji, koji su pogađali ne samo jugoslovensko i srpsko društvo, već i glavne tokove evropske teorijske misli o društvu i različitim političkim ideologijama. U dugom razvoju IDN-a mogu se prepoznati leva i desna ideološka skretanja, zaokreti, uklapanja, zastoji, ali i nastojanja da se bude ukorak sa novim teorijskim tendencijama, trendovima ili intelektualnim modama, koje prate intelektualni život savremenih naučnih institucija.

Rad Instituta obeležili su istorijski događaji i ličnosti iz javnog i političkog života, mnogi istaknuti intelektualci, koji su značajan deo svoje naučne karijere proveli u ovom Institutu, i uticali na kulturni i politički život jugoslovenskog i srpskog društva u drugoj polovini XX i početak XXI veka. Prelomni istorijski događaji i političke i kulturne promene u jugoslovenskom društvu, kao i nove generacije istraživača, menjale su naučni identitet i naučne prioritete ove institucije i davali svoj doprinos razvoju njenih naučnih potencijala i presudno odredile naučne domete i naučni karakter njenih istraživanja.

Da bismo bolje razumeli složenost istorijskog trenutka u kojem je nastao Institut društvenih nauka, naučnu viziju i društvenu svrhu ove važne institucije, potrebno je učiniti jedan ekskurs u kojem bi trebalo ukazati na samo na nedovoljno poznate i retko dostupne činjenice, već i one podatke koji su poznati a kojima se u dosadašnjim istraživanjima nije posvećivala dovoljna pažnja, kada je reč o samom činu osnivanja Instituta. U našoj aktuelnoj historiografiji koja se bavi istorijom razvoja naučnih institucija, činjenice koje se odnose na početak rada Instituta nisu nikada dovoljno temeljno i sistematski istraživane. Pokušaćemo da neke od tih činjenica osvetlimo iz perspektive osnovnog problema našeg rada, dakle, problema formiranja Instituta društvenih nauka i koncipiranja novog identiteta i modela kritičkog angažovanog intelektualca kao potrebe nastajućeg jugoslovenskog so-

cijalističkog društva.

U svojim veoma uticajnim historiografskim radovima, istoričarka Latinka Perović, smatra da je do ključne podela srpske inteligencije došlo 1941. godine. Ova podela, po njenom mišljenju, održala se i posle Drugog svetskog rata, sve do 1948. godine i objave Rezolucije Informbiroa, kada je došlo do nove podele među srpskim intelektualcima, uslovno rečeno, na tri glavne grupe (Perović, 2014: 36).

Prema autorkinom mišljenju, prva grupa, srpskih intelektualaca bila je okupljena oko lista Ujedinjene antifašističke omladine Srbije *Mladi borac* (glavni urednik, Dobrica Ćosić, članovi redakcije, Najdan Pašić, Dragoslav Zira Adamović, Zoran Jovanović, Radoslav Era Ratković,¹ Miroslav Čangalović i dr. (Perović, 2014: 36).

Druga grupa intelektualaca, koja je nastala, gotovo u isto vreme, 1945. godine, svoje mesto okupljanja imala je u Sminoj ulici br. 9a,² po kojoj su njeni pripadnici, mnogo kasnije, prozvani „siminovci“, a njeni članovi su bili: Dejan Medaković, Voja J. Đurić, Voja Korać, Živorad Stojković, Mihailo Đurić, D. Šinžar, Borislav Mihajlović Mihiz, Mića Popović, Petar Omčikus i dr. (Perović, 2014: 37).

Trećom grupom, eminentnih srpskih intelektualaca, autorka smatra članove beogradske „praxis grupe“, univerzitetske profesore: Mihaila Markovića, Ljubomira Tadića, Svetozara Stojanovića, Zagorku Golubović, Miladina Životića, Dragoljuba Mićunovića (Perović, 2014: 37).

Dve godine kasnije, Latinka Perović u knjizi *Dominantna i neželjena elita* (2016), ponovila je svoju podelu srpske intelektualne elite posle Drugog svetskog rata na tri grupe (Perović, 2016: 37–41), s tim što je tu podelu dala sa nešto više nijansi nego u svom prethodnom radu. Podela srpskih intelektualaca sada je znatno diferenciranija i sadrži više detalja, koji govore o važnim karakteristikama, intelektualnim odnosima, političkim vezama i uticajima između ovih intelektualnih grupa. Treba istaći da u autorkinim karakterizacijama srpskih intelektualaca i pored nekih preciziranja, ima mnogo (negativnih) stereotipa i nerazumevanja, naročito kad je reč o važnim aspektima intelektualnog formiranja ili kada je reč o karakteru javnog i političkog angažmana beogradskih i zagrebačkih praksisovaca.³ Ne radi se samo o greškama i uvreženim predrasudama koje se tiču nedovoljnog poznavanja i, naročito, načina tumačenja važnih filozofskih činjenica i nedopustivom korišćenju neproverjenih podataka, već i spornim tumačenjima i razumevanju različitih ideja intelektualca, koje su posle drugog svetskog rata bile prisutne ili dominantne na jugoslovenskoj javnoj sceni.

Međutim, ono što još više čudi u aktuelnim istraživanjima srpske intelektualne elite, ne samo, kada je reč o radovima Latinke Perović,⁴ već i drugih naših uglednih istraživača, jeste frapantna činjenica da se u većini tih istraživanja ne pominje Institut društvenih nauka, koji je, nastao neposredno posle Drugog svetskog rata, i prešao sve etape institucionalnog razvoja, od jugoslovenske (partijske) intelektualne laboratorije, do stvaranja figure jugoslovenskog kritičkog angažovanog intelektualca i poslednjeg „disidentskog utočišta“ istaknutih srpskih i jugoslovenskih filozofa i sociologa.

Prema dosadašnjim istraživanjima, moglo bi se reći da je Institut društvenih nauka u Beogradu, s obzirom na svoje mene, osnovan više puta, a neki istraživači tvrde da se radi o dva različita Instituta – onog koji je osnovan 1948. i onoga za čije se osnivanje uzima 1957. godina. Ipak, da bismo mogli razumeti razloge ovih neslaganja o osnivanju, koncepciji i razvoju Instituta neophodno je izneti relevantne podatke o istoriji i vremenu njegovog nastanka, kako bismo na temelju proverjenih činjenica mogli razumeti o kakvim je neslaga-

¹ „A neposredno pre tog kongresa Era Ratković je završio svoje specifične postdiplomske studije u okviru Instituta društvenih nauka. U tom Institutu (Institutu društvenih nauka) i na tim i takvim studijama našli su se tada Miladin Korać, Zoran Pjanić i drugi ‘sa kadrovskih lista’, Rakočević, 2014: 17.

² Mihajlović, 2019: 115–119.

³ Perović, 2016: 40–41, Up. Mikulić, 2014: 142.

⁴ Zanimljivo je da autorka, iako u svojim istraživanjima srpskih intelektualaca, posebnu pažnju posvećuje njihovom obrazovanju, zaboravlja da kod nekih uglednih intelektualaca pomene da su studirali ili se usavršavali u Institutu društvenih nauka, premda oni taj podatak često ističu u svojim biografijama, Perović; 2014: 31–41.

njima reč.

U postojećim *Godišnjacima* Instituta, navodi se da je IDN „osnovalo Savezno izvršno veće (SIV) 1957. godine“.⁵ Međutim, u poznatoj *Enciklopediji srpske istoriografije*, kao datum osnivanja Institut navedena je 1958. godina⁶ (Ćirković, Mihaljčić, 1997: 146). Istoričar Predrag Marković, u svojoj knjizi *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, s pravom posebno poglavlje posvećuje ulozi i mestu filozofije i filozofa, ali čudi da u tom kontekstu, potpuno previđa naučnu i ideološku ulogu Instituta društvenih nauka u Beogradu. Borisa Zihlerla, prvog direktora i glavnog predavača na ovom Institutu, autor pominje samo u kontekstu jugoslovenske polemike o egzistencijalizmu⁷ do koje je među jugoslovenskim filozofima i intelektualcima došlo znatno kasnije.

Za razliku od istoričara, koji se bave savremenom jugoslovenskom i srpskom kulturnom istorijom, najpoznatiji istraživač istorije srpske filozofije Slobodan Žunjić⁸ i srpskih filozofskih institucija Zdravko Kućinar,⁹ početak rada, kako oni kažu „partijskog“ Instituta društvenih nauka, vide mnogo ranije, u vreme sukoba sa Informbiroom. Na posredan način sa Žunjićem i Kućinarom se slaže i naš istaknuti filozof Mihailo Marković,¹⁰ koji pišući o intelektualnom životu 50-ih godina prošlog veka u Beogradu, u vreme svojih studija na Filozofskom fakultetu pominje, kao jedno od jugoslovenskih žarišta ideoloških i intelektualnih sukoba između pretendenata na pravovernost „dijamatu“ i Zihlerov Institut društvenih nauka.¹¹

U govoru, koji je održao prilikom otvaranja Instituta društvenih nauka, Boris Zihlerl je istakao da osnivanje Instituta predstavlja „značajan korak na putu ka ostvarenju zadataka koje je V kongres KPJ na idejno-političkom području postavio pred sve graditelje socijalizma u našoj zemlji“ (Zihlerl, 1949: 3). Rodoljub Čolaković je u svom izlaganju ukazao na potrebu osnivanja Instituta društvenih nauka, a Boris Zihlerl je izložio program, objasnio način rada i naglasio da je glavni zadatak Instituta stvaranje „kadrova koji će biti sposobni da na našim školama predaju marksističko-lenjinističku teoriju, da rukovode teoretskim radom u našim društvenim organizacijama i da učvrste kadar naše napredne marksističko-lenjinističke teorije“ (Zihlerl, 1949: 3). U pomenutom govoru, Zihlerl je istakao, da je marksističko-lenjinistička teorija „najpouzdaniji kompas, kako u nauci tako i politici“, kada se „stvaralački primenjuje“ (Zihlerl, 1949: 3). Autor je u svom izlaganju napomenuo da će osnovu rada Instituta činiti „izučavanje pogleda na svet marksističko-lenjinističke partije“, i uporedo s tim i „komunističke partije Jugoslavije, koja rukovodi procesom socijalističke izgradnje u našoj zemlji“ (Zihlerl, 1949: 3). Prema Zihlerlovom mišljenju, sadržaj marksističko-lenjinistič-

⁵ U napomeni o osnivanju, ističe se da je Institut „Samostalna društvena naučna ustanova. Delatnost mu je na području cele Jugoslavije. (Uredba o Institutu društvenih nauka objavljena je u *Službenom listu FNRJ*, br. 39/57. Nalazi se u početku organizovanja i razvijanja svoga rada u oblasti društvenih nauka.“ (Institut društvenih nauka, štampa, Servis Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, str. 3. Up. Institut društvenih nauka, str. 1, Up. *Godišnjak*, 1966:7.

⁶ Godina 1958. pominje se kao godina osnivanja Instituta društvenih nauka u članku koji je, povodom obeležavanja četiri decenije postojanja ovog Instituta, objavljen u listu *Politika*, Radivojša, 1988: 8.

⁷ Marković, 1996: 362.

⁸ „Zihlerlov (Boris Zihlerl) Institut društvenih nauka je bio partijska ustanova poput partijske akademije iz koje su na univerzitet otposlali ljudi poput Vuka Pavićevića ili Dragutina Lekovića“, Žunjić, 2014: 324.

⁹ „Na širem jugoslovenskom prostoru uticaj je imao i Boris Zihlerl, direktor partijskog Instituta društvenih nauka u Beogradu... Međutim, kada je 1949. i tokom 1951. i 1952. godine, u Beogradu objavio svoja predavanja o dijalektičkom i istorijskom materijalizmu, nametnuo se kao oficijelni tumač marksizma i kao domaća zamenja za već pomenute i potisnute sovjetske autore“, Kućinar, 2011: 53.

¹⁰ „Od praktičnih pitanja bilo je najvažnije: koje su se strane knjige pojavile u antikvarnicama i u kulturnim centrima (engleskom, američkom, nemačkom, francuskom) šta se dešava u Zihlerlovom beogradskom Institutu društvenih nauka...“, Marković, 2008: 303.

¹¹ Najpoznatiji istraživač staljinističkog perioda u jugoslovenskoj filozofiji, hrvatski filozof, Veselin Glubović u svojoj knjizi *S Marxom protiv Staljina. Jugoslovenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*. imajući u vidu knjigu Borisa Zihlerla, koja u stvari predstavlja stenografske beleške predavanja na Institutu društvenih nauka u Beogradu 1949/50. godine, ističe, da je u tom periodu „dijalektički i istorijski materijalizam Borisa Zihlerla prošao ... bez ijedne pisane marksističke kritike, premda se radilo o najdogmatskijoj jugoslovenskoj filozofsko-teorijskoj knjizi“, Golubović, 1987: 188.

kih tema koje se izučavaju na Institutu podudara se sa programom koji studenti proučavaju na jugoslovenskim univerzitetima, a razlika ovih nastavnih programa samo je u obimu i načinu obrade.

Drugi predmet, koji je proučavan na Institutu bila je politička ekonomija (2. godine) (Ziherl, 1949: 4) koja je obuhvatala ekonomske probleme istorijskih epoha i ekonomskih disciplina: kapitalizam, političku ekonomiju prelaznog perioda i političku ekonomiju socijalizma.

Treći predmet, koji su polaznici slušali na IDN-u bila je istorija Sovjetske komunističke partije boljševika. Smatralo se da su rezultati borbe koja je pod rukovodstvom KP vođena u Sovjetskom Savezu, „prva svetskoistorijska potvrda naučne tačnosti marksističko-lenjinističke teorije“ (Ziherl, 1949: 4). Prema ovom tumaču marksizma, lenjinizma i staljinizma „proces i rezultati izgradnje socijalizma u Sovjetskom Savezu, uopšteni u delima Lenjina i Staljina, znače dalje razvijanje te teorije, i predstavljaju celovito marksističko-lenjinističko učenje o zakonitostima socijalističke izgradnje“ (Ziherl, 1949: 4).

U programu Instituta bilo je predviđeno da se Istorija SKP(b) razrađuje u toku tri semestra. Ziherl je isticao, da je „sistematsko razvijanje rada na marksističko-lenjinističkom izučavanju problematike naše zemlje ... jedan od glavnih zadataka koje V kongres KPJ postavlja pred našu nauku i publicistiku“ (Ziherl, 1949: 4).

Prema Ziherlovoj oceni, istorija KPJ, naročito njena istorija za poslednjih deset godina, predstavlja „primer stvaralačkog primenjivanja marksizma-lenjinizma na konkretne uslove naše zemlje“ (Ziherl, 1949: 5). Ovaj partijski autoritet za marksističko-lenjinističku filozofiju, u atmosferi velike političke napetosti do koje je 1948. godine došlo između Sovjetskog i Jugoslovenskog partijskog rukovodstva, pokazivao je veliku dozu opreznosti u svom tumačenju ideja klasika marksizma. Trudio se da svojim tumačenjima ne iritira ni domaće ni sovjetske partijske vlastodršce. Isticao je, da se doprinos jugoslovenskih komunističara u razvijanju marksizma i lenjinizma ne sastoji u „postavljanju nekih novih teorija o otkrivanju novih istina, nego se radi o tome da je rukovodstvo naše Partije umelo da pravilno primenjuje marksizam-lenjinizam na konkretnu jugoslovensku stvarnost“ (Ziherl, 1949: 5). Po svemu sudeći, iza Ziherlove ocene krio se stav najvišeg partijskog rukovodstva koje je, u sukobu sa sovjetskim političkim vrhom, tvrdilo da u svom radu ne vrši reviziju ideja marksizma i lenjinizma, već ih samo dosledno primenjuje.

Prema programu Instituta, istorija KPJ izučavana je od drugog semestra (Ziherl, 1949: 5) a istorija naroda Jugoslavije (ist. književne umetnosti itd., u drugoj godini). Govoreći o akademskom nivou, formama i metodama rada, Ziherl ističe da Institut „nema karakter škole ili fakulteta. Njegova je svrha da kandidatima za predavače marksizma-lenjinizma i drugim radnicima na teoretskom frontu omogući nesmetano i sistematsko, planom utvrđeno izučavanje napredne društvene nauke“ (Ziherl, 1949: 5). U svom govoru u maniru fingirane teorijske nepretencioznosti Ziherl naglašava, da bi „bilo pogrešno očekivati da ćete u licu predavača u ovom Institutu naići na korifeje, čija je reč poslednja reč marksističko-lenjinističke nauke“ (Ziherl, 1949: 5). Predavanja na Institutu, prema njegovom mišljenju, imala su „karakter uputstva za samostalni studij“ (Ziherl, 1949: 5). Stoga je „težište rada bilo na individualnom i seminarskom radu, na samostalnom izučavanju klasika marksizma – lenjinizma, na stvaralačkoj primeni njihovog učenja pri rešavanju postavljenih seminarskih zadataka“ (Ziherl, 1949: 5–6).

Osnivanje IDN-a Ziherl je video kao „izraz puke potrebe u kvalifikovanim kadrovima predavača i lektora marksizma-lenjinizma. Kao što je to slučaj na svim drugim područjima naše socijalističke izgradnje, mi pristupamo osnivanju ovog našeg Instituta našim sopstvenim raspoloživim sredstvima“ (Ziherl, 1949). U Ziherlovim rečima u kojima se naglašava da se Institut osniva „našim sopstvenim raspoloživim snagama“ nalazi se ključna partijska parola toga vremena, koja je lansirana odmah posle raskida sa Sovjetskim Savezom i povlačenjem svih naših studenata sa fakulteta i sa Istoka i sa Zapada¹². U toj paroli krila se i klica onoga što će deceniju kasnije doći u obliku jugoslovenskog vlastitog puta u politici,

¹² „...posle Petog kongresa proširena je odlukom da se jugoslovenski građani uopšte više ne šalju na studije u inostranstvo“, Perišić, 2014: 291.

nauci i kulturi, a što je Partija lansirala pod parolom „oslonac na sopstvene snage“ (Perišić, 2014: 292).

Važno je istaći, da je od svog osnivanja Zihelov Institut društvenih nauka bio poznat po tome što je okupljao najperspektivnije jugoslovenske Partijske kadrove o čemu nam u svom intervjuu važno svedočanstvo daje Najdan Pašić,¹³ jedan od poznatih slušalaca na ovom Institutu i budući direktor Instituta društvenih nauka, prvi dekan Fakulteta političkih nauka u Beogradu.

Nesumnjivo, najdragocenije svedočanstvo, iz perspektive uloge naučnih institucija u formiranju nove figure intelektualca u našoj sredini posle Drugog svetskog rata, i o samoj istoriji Instituta društvenih nauka, predstavlja intervju akademika Ljubomira Tadića, koji je svoju intelektualnu karijeru, s prekidima, započeo i završio, iako u znatno izmenjenom IDN-u. U jednom od svojih najznačajnijih filozofskih intervjuua, koji je dao redakciji časopisa *Theoria*, Tadić je, na pitanje prof. dr Zdravka Kučinara, pouzdanog tumača glavnih tokova jugoslovenske i srpske filozofije druge polovine XX veka, iz perspektive angažovanog kritičkog intelektualca izneo vlastito „mišljenje o ličnom intelektualnom i teorijskom formiranju i delovanju s obzirom na institucije kroz koje je prošao“ (Tadić, 1999: 45–47).

S obzirom na značaj ovog pitanja za našu temu o mestu i ulozi IDN-a u srpskoj i jugoslovenskoj intelektualnoj istoriji i njegovih saradnika, citiraćemo ekstenzivno pitanje, koje je glavni urednik redakcije časopisa *Theoria* Zdravko Kučinar postavio, i odgovor koji je na to pitanje akademik Tadić dao. Kučinar je u svom pitanju na koncizan način prikazao glavne institucionalne deonice na filozofskom i intelektualnom putu Ljubomira Tadića, istakavši da je autor *Tradicije i revolucije*, pišući o problemu inteligencije u socijalizmu uvek razlikovao „činovnike u oblasti kulture od kritičkog intelektualca“ (Kučinar, 1999: 45). Imajući u vidu tu važnu Tadićeovu distinkciju, Kučinar želi da čuje kako naš filozof „gleda na našu inteligenciju danas i na razvitak i sudbinu komunističke inteligencije u našoj sredini“ (Kučinar, 1999: 45).

Drugo važno pitanje koje je Kučinar postavio, tiče se Tadićevog viđenja uloge Instituta društvenih nauka u njegovoj naučnoj karijeri i intelektualnoj delatnosti. „U vezi sa ovim bilo bi zanimljivo čuti Vaše mišljenje o Vašem ličnom intelektualnom i teorijskom formiranju i delovanju i s obzirom na institucije koje ste prošli. U mnogo čemu Vi delite sudbinu svoje generacije, ali idete i putanjom koja je Vaš lični izbor nego li obeležje generacije. Mladost i revolucija pa onda školovanje: „partizanska“ gimnazija pa redovne univerzitetske studije, koje se, za jedan deo perspektivne i politički angažovane inteligencije (u društvenim naukama) završava nekom vrstom 'komunističke akademije' – tadašnjim Institutom društvenih nauka“ (Kučinar, 1999: 45). Važno je istaći da Kučinar u svom pitanju potencira da je u ideji te „komunističke akademije“, ležao jedan pojam intelektualca i određeni tip javnog (intelektualnog) angažmana i stoga od svog sagovornika insistira na kritičkoj refleksiji ovih pojmova. Kučinar podseća da je „većina polaznika tog Instituta dobila značajne funkcije u javnom životu zemlje“ (Kučinar, 1999: 45). Veoma važno za razumevanje istorije IDN-a i našeg intelektualnog života, jeste Kučinarova opaska koja se odnosi na „tajne veze“ između Tadićevog intelektualnog puta, i „ustanova koje se zovu isto: Institut društvenih nauka, čak i kada se te ustanove bitno menjaju. Posle ovog koga sam nazvao 'komunističkom akademijom' kao savezni 'kadar' došli ste u, sada obični, ali ipak 'savezni', Institut društvenih nauka za upravnika Odeljenja za političke i pravne nauke“ (Kučinar, 1999: 46). Ova deonica Tadićeve naučne delatnosti koja se odnosi na njegov dolazak iz Sarajeva za upravnika Odeljenja za pravne i političke nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu za-

¹³ „Mislim da je vrlo značajan bio i uticaj koji sam primio kao slušalac Instituta za društvene nauke ... Direktor Instituta bio je Boris Zihel. Nastava na tom Institutu bile su, u stvari, prve organizovane poslediplomske studije. Inače, kadrovski odabir je bio vrlo strog. U stvari, polaznici su bili samo mladi istaknuti partijski intelektualci, odnosno, moglo bi se reći, perspektivni kadrovi, i to iz svih republika i pokrajina.“
„Na Institutu društvenih nauka predavači su bili istaknute ličnosti političkog i naučnog života... Istoriju, naše partije, predavao je Moša Pijade, a istoriju SKP(B) Veljko Vlahović, i tada je to bio važan predmet. Filozofiju je predavao Maks Baće, dok je predavanja iz oblasti ekonomije držao Boris Kidrič, i tako dalje. Sa Instituta je izašao veći broj ljudi koji su kasnije obavljali važne zadatke u našem javnom i političkom životu i našoj publicistici, kao i u društvenim naukama“, Pašić, 2018: 20; Up. Knežević, 1994: 60.

vršava se njegovim odlaskom na Filozofski fakultet gde biva izabran za profesora političke sociologije. Nakon jedne decenije provedene na Filozofskom fakultetu, Tadić će se, posle poznatih događaja '68, opet naći, „sada već u sasvim običnom Institutu društvenih nauka, ne kao 'kadar', već kao 'nekadar' (Tadić, 1999: 46). Logično je da se intelektualcu sa takvom institucionalnom intelektualnom odisejom postavi pitanje – kako on vidi svoju 'institutsku' biografiju (Kučinari, 1999: 46).

Tadić se slaže s Kučinariom da je „putanju svoje generacije ... sledio samo jednim delom, a onda je, ... nastupio moj 'lični izbor'“ (1999: 46). Iznoseći svoje viđenje IDN-a sa distance od četiri decenije, Tadić je ovu veoma složenu instituciju video kao „srećnu paradigmu“ na kojoj se mogu otkriti raznolike životne sudbine ljudi iz njegove „generacije koji su započeli svoju intelektualnu karijeru kao 'perspektivni i politički angažovani intelektualci'“ (Tadić, 1999: 46). Saglasan je sa svojim sagovornikom da su iz „komunističke akademije blesnule mnoge zanosne karijere u kojima je institutski intelektualac sav svoj angažman stavio u službu zvanične politike i ostvario u toj simbiozi najviši domet u političkoj karijeri“ (Tadić, 1999: 46). Tadić ne poriče da je i sam, kako on kaže, bio „podesan za 'strukturisanje' i 'institucionaliziranje', mogao napraviti, ako ne tako visoku, a onda svakako značajnu političku karijeru“ (Tadić, 1999: 46).

Kada je reč o shvatanju pojma intelektualca i intelektualne delatnosti, Tadić naglašava da glavnu „razliku između činovnika u oblasti kulture i kritičkog intelektualca vidi, pre svega, u različitom načinu njihovog delovanja i shvatanja delovanja. Po njegovom mišljenju, „delovanje činovnika u kulturi je formalno. Ono predstavlja puko ispunjavanje naloga koji dolazi odozgo, sa vrhova vlasti i hijerarhije. Činovnik u kulturi je izvršilac tuđe volje i tuđe namere“ (Tadić, 1999: 47). Tadić činovnike u kulturi vidi kao „produženu ruku ... gospodareće volje“, kojoj je „svaki oblik kritike postojećeg crn i ravan pukom razaranju. Zato je njihov *credo* najbolje izražen u konzervativnoj konstruktivnosti. Angažman činovnika u kulturi je angažman za napredovanje u karijeri koji on pred sobom i svetom opravdava kao 'službu revoluciji'“ (Tadić, 1999: 47).

Za razliku od činovnika u kulturi, Tadić smatra da se „kritički intelektualac (se) ne predaje toj 'nemisaonoj tromosti' i neodgovornosti birokratskog intelektualca. Kritički intelektualac polazi od primata budućnosti nad prošalošću i sadašnjošću, onoga što nije, a što može biti, nad onim što je bilo i jeste. On je taj koji, hegelovski rečeno, duboko oseća 'prisutnost odsutnosti', koji misli i dela 'na svoj strah i rizik', ispunjen osećanjem lične odgovornosti za svaki svoj socijalni čin. On se neda upregnuti u logiku aparata i formalne, birokratske delatnosti i spreman je stoga da sam snosi posledice svog načina delovanja koje je stvarno a nipošto formalno. (...) Kritički intelektualac je stoga svestan i iz te samosvesti raste njegovo samopouzdanje i odvažnost za delo. Pošto je nepodesan da postane opruga aparata, on je na svakom koraku denunciran od činovnika u kulturi i njihovih gospodara“ (Tadić, 1999: 47). Svoje određenje pojma kritičkog intelektualca u socijalizmu Tadić sažima u kritički iskaz da „komunizam na vlasti, priznaje kao komunističku inteligenciju samo činovnike u kulturi koji se, u najboljem slučaju bave problemima reparature aparata, a prema kritičkoj inteligenciji se odnose na istovetan način kao što se ministar unutrašnjih poslova pod Lujem XVI odnosio prema idejama Rusoa ili pruski kralj Fridrih prema Imanuelu Kantu“ (Tadić, 1999: 47).

Rezolucije Informbiroa, koja je do temelja uzdrimala, ne samo jugoslovensku državu, već je dovela u pitanje i njenu političku, naučnu i kulturnu orijentaciju, koja je posle 1945. godine bila usmerena prema prvoj zemlji socijalizma SSSR-u. Žestoki sukob sovjetskog i jugoslovenskog političkog rukovodstva nije samo bio veliki izazov za jugoslovensku političku, već i za njenu naučnu i kulturnu orijentaciju. Trebalo je, u ratom razorenoj zemlji i svetu podeljenom na dva oštro suprotstavljena bloka u hladnoratovskoj atmosferi, posle sukoba sa Informbiroom, odbraniti zemlju, i što pre napraviti zaokret i pronaći svoj put u izgradnji naučnih, kulturnih i političkih institucija i stvaranja intelektualnih elita.

Međutim, do promena nije došlo brzo, iako se zbog sukoba političkih vrhuški FNRJ i SSSR-a intenzivno tražio vlastiti put, ne samo u spoljnoj politici, već i u oblasti naučnog i kulturnog razvoja. Kritika dijamata, prvo od strane partijskog rukovodstva, a kasnije i od strane univerzitetskih nastavnika, iskazaće se i u teorijskim stavovima saradnika Instituta

društvenih nauka. Naravno, obračun sa vlastitom savešću nije tekao istim tempom u kulturi, nauci, politici. S obzirom da se radilo o instituciji koja je bila pod apsolutnom partijskom kontrolom, proces dezideologizacije i destaljinizacije jugoslovenske i srpske filozofije i društvene nauke tekao je sporo, duže od jedne decenije, i imao je više faza. Praktično, prva faza tog procesa imala je više momenata i trajala je od 1948. do 1957. godine.¹⁴ Koliko je postignut visok stepen dezideologizacije i destaljinizacije u oblasti društvenih i humanističkih nauka, pokazaće naredna decenija rada Instituta u kojoj će doći ne samo do njegove reorganizacije i značajnih kadrovskih promena u rukovođenju Institutom u njegovom istraživačkom radu, kao i u primeni različitih savremenih naučnih paradigmi i metodoloških pristupa u istraživanju problema formiranja i određenja uloge i mesta inteligencije i intelektualca u savremenom društvu.

Od 1957. do 1967. godine Institut društvenih nauka više puta je reorganizovan i značajno osnažen novim generacijama istraživača koji su studirali na beogradskom i drugim jugoslovenskim univerzitetima i stručno se usavršavali na stranim univerzitetskim i naučnim institucijama. Naučni uspon Instituta društvenih nauka započeo je početkom 60-ih godina prošlog veka. To je vreme kada u Jugoslaviji u oblasti društvenih i humanističkih nauka sociologija uspeva da se izbori za ravnopravan status naučne discipline na univerzitetu, koja je iz perspektive dijamatovskog *veltanšauga* smatrana „buržoaskom“ naukom, i koja je, u međuvremenu, konačno, ne samo uspela da učvrsti svoj položaj među akademskim naučnim disciplinama i počela da dobija sve širi uticaju u obrazovanju, kulturi i javnom životu. Zahvaljujući tome jugoslovenski filozofi i teoretičari društva značajno su proširili svoj krug uticaja i stvorili mogućnosti da stupe u otvorenu komunikaciju sa glavnim teorijskim strujama evropske i svetske filozofije i nauke o društvu.

U Institutu društvenih nauka novi polet u oblasti naučnih istraživanja u društvenim naukama i humanistici osetio se osnivanjem posebnih odeljenja za te oblasti. Među upravnicima tih odeljenja bili su perspektivni jugoslovenski partijski kadrovi Ljubomir Tadić (slušalac na Ziherlovom Institutu), Odeljenje politikoloških i pravnih nauka, i Andrija Krešić (jedan iz grupe jugoslovenskih studenata koji su svoje studije filozofije započeli u Lenjingradu i Moskvi), Odeljenje za filozofiju. Iako su Krešić i Tadić pozvani da po nalogu i očekivanjima Partije vode svoje naučne resore, oni, međutim, nisu sledili partijska očekivanja.¹⁵

Posle sukoba Jugoslavije sa Kominformom 1948. godine i povratka naših studenata iz Sovjetskog Saveza, Krešić je nastavio studije filozofije u Beogradu gde je diplomirao (1951) i odbranio doktorsku tezu (1953). Akademsku filozofsku karijeru započeo je u Sarajevu kao profesor Filozofskog fakulteta, i jedan od osnivača „grupe za filozofiju“ na tom fakultetu (Krešić, 2010: 67). Godine 1961. pozvan¹⁶ je da u Institutu društvenih nauka u Beogradu osnuje Odeljenje za filozofiju. Svoj dolazak na mesto upravnika Odeljenja za filozofiju Krešić je shvatio kao mogućnost da se započeti dijalog o ključnim problemima savremene jugoslovenske filozofije intenzivira i produbi, i da se i u našoj sredini u oblasti filozofije započne sa institucionalnim filozofskim istraživanjima. Stoga je Krešić osnivanje Odeljenja za filozofiju u IDN-u shvatio kao dobru priliku da se već započeti dijalog jugoslovenskih filozofa o važnim filozofskim pitanjima u našoj filozofiji učini relevantnim za ključne probleme savremene društvene teorije i samog društva. Problem odnosa filozofije u socijalističkom društvu bio je veliki izazov za prvu tek stasalu generaciju jugoslovenskih filozofa, koji su se zalagali da i filozofija stekne pravo građanstva, ne samo u našoj akadem-

¹⁴ U srpskoj i jugoslovenskoj filozofskoj historiografiji ne postoje slaganja o tome koliko je dugo trajala staljinistička faza u našoj posleratnoj filozofiji. Neki istraživači uzimaju određene događaje kao kraj staljinističke epohe u našoj kulturi, dok drugi smatraju, da se radilo o procesu koji je trajao mnogo duže. Up. Žunjić, 2014: 321–323; 2020: 159–172; Golubović, 1987: 43–76; Petrović, 1971: 58–70; Kučinar, 2012: 309.

¹⁵ Kučinar, 2012: 308–309.

¹⁶ „Kada je u Beogradu osnivano Odeljenje za filozofiju u Institut društvenih nauka, pozvali su me da dođem za upravnika tog Odeljenja, mislim na intervenciju sa filozofske katedre u Beogradu, naročito Veljka Koraća. Tako sam ja došao“, Krešić, 2010: 68–69; Up. Kučinar, 2012: 308–309.

skoj, već i široj kulturnoj javnosti. Kao upravnik novoosnovanog Odeljenja za filozofiju Krešić je organizovao filozofsko savetovanje pod naslovom *Filozofija i društvo*¹⁷ na kojem su učestvovali vodeći jugoslovenski filozofi i sociolozi. Ne samo izbor teme savetovanja, već i visok stručni nivo učesnika ovog filozofskog skupa, pokazuje da je osnivanje jednog od prvih istraživačkih Centara za filozofiju u Jugoslaviji bio filozofski osmišljen projekat. To je bilo potpuno suprotno početku rada Zihlerovog Instituta koji je, kao i Krešićevo Odeljenje za filozofiju, nastao odlukom Partije, i nastojao da se u svojim predavanjima drži striktno sovjetskog dijamata, iako je trebalo da načini radikalan otklon od njega, kao što je to smelo i hrabro učinio Krešić sa svojim Odeljenjem za filozofiju.

Krešić je svoj pogled na filozofiju i društvo izneo u referatu „Objektivizam i subjektivizam kao krajnosti u savremenoj ekonomici i filozofiji“, koji sadrži dvadeset pet teza u kojima autor iz perspektive problema subjekt-objekt odnosa u građanskoj i marksističkoj filozofiji, izlaže svoje gledište o glavnim ontološkim, epistemološkim i društvenim problemima u marksističkoj filozofiji. Krešić je kritički ukazao na odnos marksističke misli prema ideologiji kapitalističkog i staljinističkog društva, što je u to vreme bilo veoma osetljivo pitanje.

U uvodnom delu referata, koji sadrži četiri teze, Krešić problem subjekta i objekta u tradicionalnoj i marksističkoj filozofiji razmatra kao klasni odnos. Za autora se klasni odnos u različitim oblicima i sferama ljudskog života i društva ispoljava kao problem suprotnosti subjekt-objekta. Krešić nastoji da pokaže da taj odnos karakteriše klasnu strukturu građanskog društva, njegovu ekonomsku, političku i ideološku sferu.

Zaključak je Krešićeve analize da u kapitalističkoj ideologiji filozofski objektivizam, koji dominira u sferi ekonomskih odnosa, „uobražava da je subjekt-objekt protivurječnost riješio tako što je jednostavno apsolutizovao objektivnost“, nasuprot tome subjektivističko-skeptička reakcija prema neograničenom teroru objekta nad subjektom uobražava da je uspostavila aktivitet i slobodu subjekta time što je, prosto – naprosto dovela u pitanje i samo postojanje objektivnosti“ (Krešić, 1961: 37).

Krešić smatra da slično liberalnom kapitalizmu, ideologija etatizma u socijalizmu nastoji da podržavljenjem i planiranjem nacionalne privrede reši protivrečnost subjekt-objekt odnosa, videći u državi subjekt koji usmerava ekonomske tokove.

Krešić ističe da, iako etatistička svest misli da država može rešiti problem subjekt-objekta, u stvarnosti se dešava sasvim suprotno, jer se država u liku Levijatana suprotstavlja individui. Koren ovog oblika subjekt-objekt protivrečnosti Krešić vidi u sferi proizvodnje u kojoj je proizvođač, umesto na tržište, stavljen u najamni odnos sa državom.

Učesnici ovog savetovanja bavili su se ključnim pitanjima naše i aktuelnim filozofskim problemima evropske filozofije koji su polovinom prošlog veka bile u žiži interesovanja naučne javnosti. Branko Bošnjak u svom izlaganju razmotrio je iz antropološke, egzistencijalističke i teološke perspektive ideju humanizma, koja je posle Drugog svetskog rata postala jedna od centralnih tema i levog i desnog filozofskog diskursa. Ništa manje nije bila aktuelna ni tema referata Veljka Koraća koji je bio posvećen aktuelnoj diskusiji o tehnici, kojoj je poseban pečat dao Hajdeger u svojim spisom *Pitanje o tehnici*. U konzervativnom tonu Hajdegerove rasprave o tehnici i diskusiji, koju je o ovom problemu izazvao njegov spis, autor je prepoznao duh Paskalove kritike modernosti. Korać smatra da Hajdegerova kritika moderne tehnike deluje kao dobro upozorenje, koje ne znači da savremeno čovečanstvo treba da odbaci tehniku jer mu ona pomaže da sazna više i da mu omogući da svoj život učini bezbednijim.

Zagrebački sociolog Rudi Supek smatrao je da određenje odnosa filozofije i društva zahteva kritičko razračunavanje sa vulgarnomaterijalističkom orijentacijom u našoj (Zihler,

¹⁷ Filozofsko savetovanje, *Filozofija i društvo* (Beograd 1961, IDN) koje, uz neke prethodne filozofske skupove: *Ličnost i društvo* (Zagreb 1952), *Problem determinizma u prirodnim i društvenim naukama* (Beograd 1958), *Problemi filozofije marksizma danas* (Sarajevo 1959), *Mladi i „stari Marx“* (Zagreb 1959), *Problemi prakse, subjekta, objekta i odraza* (Bled 1960), spada u jedan od važnijih filozofskih događaja u deceniji u kojoj je započeo proces destalinizacije jugoslovenske marksističke filozofije sredinom XX veka, nije zabeleženo ni u najpotpunijoj bibliografiji Instituta društvenih nauka, koju su sastavile Biljana Vilhar i Vesna Jovanović, Vilhar, Jovanović, 2007: 7–263.

Mandić) društvenoj nauci. Ovim stavom Supek je potvrdio da je u jugoslovenskoj filozofiji i društvenoj teoriji stasala nova generacija, koja donosi nove ideje o društvu, drukčija shvaćanja intelektualca i njegove uloge i mesta u društvu.

U sličnom kritičkom tonu nastupio je i Danko Grlić, koji je ukazao na potrebu raznovrsnosti mišljenja i razvijanja filozofskog dijaloga kao nezaobilaznih pretpostavki filozofije i filozofskog života, koje „omogućuju duhovnu određenu klimu u okviru koje se tek može (ali i ne mora) razviti filozofija“ (Grlić, 1961: 54). Dajući kritičku dijagnozu stanja u našoj filozofiji, Grlić je parafrazirajući Hegela, u svom ciničnom duhu, istakao da „imamo upravo takvu filozofiju kakvu zaslužujemo“ (Grlić, 1961: 54).

Svoje shvaćanje filozofije i društva Bogdan Šešić posmatra iz kritičkog razumevanja pragmatističke filozofske perspektive. U skladu sa temeljnim principima pragmatističkog stanovišta on smatra da bi vrednost svake, a ne samo pragmatizma, trebalo „ocenjivati na osnovu toga da li je ona zasnovana na rezultatima prirodnih i društvenih nauka i da li se takva filozofija može opravdati opštim interesima čovečanstva“ (Šešić, 1961: 84).

Milan Kangrga u svom izlaganju ukazao je na opasnosti koje prete da ugroze čovekovu slobodu i unište njegov humanitet, koji je već realnošću savremene tehnike i dominacijom posve mehanizovanih i tehnificiranih oblika ponašanja i mišljenja u različitim modusima savremenog života veoma redukovano.

Slovenački filozof Taras Kermauner, u novom izmenjenom ideološkom i socijalnom kontekstu, problematizovao je položaj slovenačke predratne humanističke inteligencije.¹⁸ Pokretanjem ovog pitanja autor je imao za cilj da podstakne istraživanje problema humanističke inteligencije i u drugim jugoslovenskim republikama. Kermaunerova inicijativa imala je odjek u nekim kasnijim filozofskim i sociološkim istraživanjima inteligencije u naučnim projektima IDN-a. Prvo je sociolog Milosav Janićijević rad na istraživanju jugoslovenske stvaralačke inteligencije, koji je započeo sredinom šezdesetih godina, krunisao svojom monografijom *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije* (1982).¹⁹ Pored Janićijevićevih višedecenijskih istraživanja, niz autora filozofa,²⁰ sociologa i istoričara,²¹ bavili su se različitim koncepcijama intelektualca, određenjem njegovog mesta i funkcije u društvu. Promene koje su devedesetih godina nastupile u jugoslovenskom društvu, donele su i nova preispitivanja pojma, sudbine, i društvene uloge intelektualca. U najnovijoj domaćoj naučnoj literaturi sve više dominiraju teorije o kraju i smrti (kritičkog/humanističkog) intelektualca, a u radovima koji se bave određenjem pojma intelektualca i vrednovanjem intelektualnog rada, sve više se kao kriterijum uzima, Burdijeove teorije intelektualnog polja.²²

Izbor Andrije Krešića za upravnika Odeljenja za filozofiju pokazao se kao sasvim ispravna odluka onih koji su o tome odlučivali, jer je, pod njegovim rukovodstvom, u više filozofskih disciplina nastalo nekoliko značajnih radova, koji su imali visok filozofski dometa i predstavljali snažan prodor izvan polja dogmatskog dijamatovskog marksizma. Bili su to uglavnom radovi iz oblasti teorije saznanja, logike, filozofije nauke, ali i iz estetike i istorije filozofije jugoslovenskih naroda. Najznačajnije filozofsko delo koje je nastalo u tom periodu bila je studija Andrije Krešića, *Političko društvo i politička mitologija* (1963), koja predstavlja jedan od značajnijih dometa jugoslovenske filozofske kritike staljinizma, u sferi politike i staljinističkog totalitarnog shvaćanja čoveka, društva i države. Za takav jedan prodor bilo je potrebno temeljno poznavanje staljinizma, ali i velika intelektualna hrabrost autora, jer se radilo o političkim temama i društvenim problemima, koje su bile pod snažnim embargom politike.

U izdanju Izdavačke kuće „Vuk Karadžić“ objavljena je 1968. godine knjiga Andrije

¹⁸ Kermauner, 1961: 103–107. Problem humanizma, koji je na filozofskom savetovanju samo najavio u svom izlaganju, Kermauner će godinu dana kasnije detaljno razviti ispitujući različite oblike humanizma u savremenoj evropskoj filozofiji, teologiji i nauci o društvu, Kermauner, 1962: 1–3.

¹⁹ Janićijević, 1966: 27; 1971: 315–329; 1984; 1992: 13–35; 1995: 119–124. Up. Todorović, 1986: 199–202.

²⁰ Tadić, 1967: 75–85; Tadić, 195–227.

²¹ Up. Aleksić, 1964: 115–133; Šušnjić, 1993: 416–428; Ekmečić, 1991: 169–179.

²² Spasić, 2018: 107–113; Mladenović, 2022: 50–69.

Krešića, *Kritika kulta ličnosti*, koja je napisana 1963, a „interno“ recenzirana²³ 1964. godine. Recenzent je bio predavač Zihlerovog Instituta društvenih nauka, filozof Maks Baće (general Udbe). Recenzent je odobrio umnožavanje za internu upotrebu rukopisa, ali nije bio spreman da ga preporuči za štampu. Tako je Krešićeva knjiga svetlost dana ugledala, tek posle četiri godine, u godini studentske pobune, koja je donela talas liberalizacije u našoj kritičkoj kulturi i izdavaštvu. Sećajući se toga vremena, autor knjige kaže: „Tako je knjiga napokon izašla i postala je bestseller. Bila je među deset najčitanijih knjiga '68. godine, zahvaljujući kritičkom raspoloženju koje je bilo stvoreno studentskom pobunom. Kritičko raspoloženje je klasalo u raznim dijelovima jugoslovenskog sveta. Eto, to je sve što se tiče sudbine ove knjige“²⁴ (Krešić, 2010: 70).

U međuvremenu, Odeljenje za filozofiju u Institutu društvenih nauka je ugašeno 1967. godine, a o razlozima zbog kojih je došlo do njegovog gašenja, časopis *Filosofija*, organ Filozofskog društva Srbije, objavio je, kratku belešku saradnika tog Odeljenja, filozofa Milana Damjanovića.²⁵

Događaji koji se u jugoslovenskoj naučnoj istoriografiji popularno nazivaju „studentska gibanja“, nekoliko godina kasnije, utiće na ponovno uključivanje filozofa u rad Instituta društvenih nauka, i „formiranje OOUR Centra za filozofiju i društvenu teoriju u okviru Instituta, čime je, u stvari, obnovljeno“²⁶ ranije ukinuto Odeljenje za filozofiju koje je u tom Institutu godinama postojalo (Popov, 1989: 337). Pre proterivanja „grupe profesora“ sa Filozofskog fakulteta, u Institutu je 1974. godine bio zaposlen filozof Mihailo Đurić,²⁷ koji je zbog javne kritike ustavnih amandmana 1972. godine, osuđen na kaznu zatvora i oteran sa Pravnog fakulteta beogradskog Univerziteta.

„Povratak“ akademika Mihaila Markovića, Ljubomira Tadića, Zage Golubović, Dragoljuba Mićunovića, Nebojše Popova i Miladina Životića u IDN, bez obzira koliko to iz lične perspektive „grupe profesora“ izgledalo paradoksalno, značajan je momenat u istoriji naučnog rada ove institucije iz više razloga. Tadić je, kao što je rečeno, u IDN-u bio ne samo rukovodilac Odeljenja za politikološka i pravna istraživanja, već je bio i utemeljivač metodologije savremenih pravnih i politikoloških istraživanja u ovom Institutu, a Mihailo Marković, svetski poznato ime u oblasti filozofske metodologije, bio je jedan od utemeljivača metodologije u istraživanjima u oblasti društvenih nauka u IDN-u, dok je Zaga Golubović u oblasti savremene antropologije imala veoma razvijenu saradnju sa ovim Institutom.

Naravno, jasno je da početak 80-ih godina i početak 60-ih godina, obeležavaju, ne samo bitno različite istorijske epohe jugoslovenskog i srpskog društva, i u intelektualnim biografijama istaknutih jugoslovenskih i srpskih filozofa, već i u razvoju i karakteru filozofskih i naučnih istraživanja samog Instituta. Za ovu grupu naših filozofa i sociologa, vremensko razdoblje od ranih šezdesetih do početka 80-ih, bilo je obeleženo izuzetno burnim događajima u njihovoj intelektualnoj delatnosti, u kome su se suočavali sa velikim teorijskim, istorijskim i izazovima u vlastitim karijerama. Početkom 80-ih godina oni su bili na sasvim drugim teorijskim i ideološkim pozicijama u odnosu na filozofske pozicije koje su zastupali neposredno posle završetka Drugog svetskog rata, i tokom pedesetih i šezdesetih godi-

²³ Krešić, 2010: 80–86.

²⁴ Ipak sudbina ovog rukopisa bila je nešto drugačija nego što je to Krešić objasnio u svojim sadržajnim i veoma zanimljivim sećanjima. U filozofskoj diskusiji *Potreba i mogućnost dijaloga* (1967), autor ističe da je (koja je u rukopisu): „U svojoj knjizi *Političko društvo i politička mitologija* (mnogima od prisutnih poznata iako je umnožena kao interna publikacija...)“, Krešić, 1967: 949–950.

²⁵ U članku Ukidanje kao način kulturnog života, saradnik Odeljenja za filozofiju Milan Damjanović, daje kratak pregled filozofske delatnosti Odeljenja, ukazuje na teškoće s kojima su se suočavali istraživači sa rukovodstvom IDN-a, i objašnjava razloge koji su 1967. godine doveli do ukidanja prvog jugoslovenskog istraživačkog centra za filozofiju, Damjanović, 1967: 257–259; Up. Bobić, 1990: 86.

²⁶ „Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka u Beogradu osnovan je 1981. godine. On, zapravo, produžava tradiciju ranijeg Odeljenja za filozofiju, formiranog 3. jula 1961. godine“ Bobić, 1990: 86.

²⁷ „Svoj naučni rad (Mihailo Đurić) je produžio u Institutu društvenih nauka u Beogradu od 1974. do 1990, radeći kao naučni savetnik.“ Navedeno prema Trkulja, 2013: 313.

na prošlog veka. Početkom osamdesetih niko od istaknutih beogradskih praksisovaca, ne samo da više nije član Partije, već su i njihovi pogledi na Marksovu filozofsku misao, koja je bila njihova početna filozofska inspiracija (kod većine naših autora), bitno promenjeni, a neki od njih su evoluirali i do antimarksističkih pozicija. Takođe, ni IDN u koji su se, sticajem istorijskih okolnosti, „vratili“, nije više „visoka partijska škola“, niti „crvena akademija“, već naučna institucija, koja se kao i celo društvo našla u dubokoj krizi, i ponovo, kao i polovinom prošlog veka, traga za svojim novim naučnim identitetom.

Pad Berlinskog zida, na dramatičan način, označio je početak izmene, ne samo društvenog i ideološkog konteksta u Istočnoj Evropi, već i početak raspada jugoslovenske države, i nastanak novih država na tlu bivše Jugoslavije. Svi ti procesi, snažno su se reflektovali u organizacionom i teorijskom radu Instituta, i bili su predmet različitih oblika teorijske refleksije saradnika ovog Instituta. Novi veliki ideološki zaokret jugoslovenskog i srpskog društva, koji je izazvao „pad Berlinskog zida“, snažno se reflektovao, ne samo na tematski karakter i metodološki pristup u naučnim istraživanjima u Institutu, već i na novo kritičko preispitivanje različitih ideja i figura intelektualca, njihovog položaja i uloge u društvu, kulturi, društvenim i političkim zbivanjima.

Posle odlaska sa intelektualne scene istaknutih predstavnika beogradske „praksis grupe“, najpoznatije generacije naših filozofa i sociologa, Institut se, kao i većina srpskih akademskih i naučnih institucija, ubrzano pretvara u intelektualnu arenu u kojoj se oblikuju različite figure novog postkomunističkog, srpskog tranzicionog intelektualca. Međutim, važno je istaći da IDN nije bio planiran samo kao naučna institucija od posebnog značaja za stvaranje nove komunističke elite, već je bio i jedna od prvih naučnih ustanova u Jugoslaviji u kojoj je počelo institucionalno i sistematsko sociološko istraživanje načina formiranja, karaktera i funkcije stvaralačke i humanističke građanske inteligencije u savremenom jugoslovenskom i srpskom društvu.

LITERATURA

- Albahari, Biljana; Jovanović, Vesna. (2007). *Bibliografija Instituta društvenih nauka 1957–2007*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Aleksić, Rade. (1964). Inteligencija u jugoslovenskom društvu. *Sociologija*, (6) 1–2: 115–133.
- Bobić, Mirjana. (1990). Sociološki institut. u: Marija Bogdanović, *Sociologija u Jugoslaviji. Institucionalni razvoj*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Bourdieu, Pierre. (2019). *Nacrt za autoanalizu*. Prevela Milica Pajević. Loznica: Karpos.
- Đorđević, Živorad. (1983). *Za i protiv inteligencije*. Beograd: ICSOS.
- Đuretić, Jagoš. (1964). Marks i savremenost – drugi deo naučnog skupa. *Polja*, 75: 14.
- Ekmečić, Milorad. (1991). Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli. *Filozofija i društvo* III: 169–179.
- Golubović, Veselin. (1987). *S Marxom protiv Staljina. Jugoslovenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960*, Zagreb: Globus.
- Godišnjak. (1965/1966). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Grlić, Danko. (1961). Filozof i društvo. *Filozofija* 3–4: 53–55.
- Inđić, Milica. (1991). Ljubomir Tadić. (biografija), (ur.) B. Jakšić, M. Subotić i Z. Obrenović, *Filozofija i društvo III* (zbornik radova), Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 323.
- Institut društvenih nauka. (1964). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Institut društvenih nauka, bez godine izdanja.
- Janićijević, Milosav. (1966). Sociologija između nauke i ideologije. (8) 4: 27–39.
- Janićijević, Milosav. (1971). Intelektualci i socijalistički pokret u Srbiji. *Sociološki pregled*, br. 3: 248–264 i 315–329.
- Janićijević, Milosav. (1984). *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. Beograd: Centra za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Janićijević, Milosav. (1992). Elite znanja i postindustrijsko društvo. *Sociološke studije*. 2: 13–35.
- Janićijević, Milosav. (1995). Inteligencija. *Sociološki pregled* (21), 1: 119–124.
- Jevtić, Miloš. (2010). *Podneblja duha. Razgovori sa misliocima*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kangrga, Milan. (1961). Filozofija i zbilja. *Filozofija*, 3–4: 85–89.
- Kermauner, Taras. (1961). Humanizam i slovenačka humanistička inteligencija. *Filozofija* 3–4: 103–107.
- Kermauner, Taras. (1962). Predavanje o humanizmu. *Polja*, 59: 1–3.
- Knežević, Miloš. (1994). *Tumači i stvaraoci. Razgovori sa deset savremenika* Beograd: Dom kulture Studentski grad.
- Kolaković, Aleksandra. (2014). Pojam „intelektualac“ od afere Drajfus do problema definisanja. u: *Radoslav Ratković Život i delo*. (ur.) D. Simeunović i M. Đorić. Beograd: Udruženje „Nauka i društvo“: Savez antifašista Srbije : Heinrich Böll Stiftung“, 443–455.
- Korać, Veljko. (1961). Neki problemi savremene filozofske kritike naučnog i tehničkog progressa. *Filozofija*, 3–4: 73–79.
- Kosik, Karel. (2007). *O dilemama suvremene povijesti*. Zagreb: Razlog d.o.o.
- Krešić, Andrija. (1961). Objektivizam i subjektivizam kao krajnosti u savremenoj ekonomici i filozofiji. *Filozofija*, 3–4: 35–39.
- Krešić, Andrija. (1967). Filozofi kao najamnici. *Gledišta*, 6–7: 949–950.
- Krešić, Andrija. (2010). *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*. Pripredio Božidar Jakšić. Beograd: Službeni glasnik – Res publica.
- Kučinar, Zdravko. (2011). *Srpsko filozofsko društvo – kratka istorija* – knjiga I, Beograd: Službeni glasnik, Beograd: Srpsko filozofsko društvo.
- Kučinar, Zdravko. (2011). *Protiv zabrana. Razgovor „Socijalizam i kultura“ Filozofsko društvo Srbije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kučinar, Zdravko. (2012). *Iz našeg filozofskog života*. Beograd: Plato.
- Kuljić, Todor. (2008). Sociološke generacije – hipotetički okvir. *Sociologija* 1: 55–64.
- Marković, Mihailo. (2008). *Juriš na nebo: sećanja*. Knjiga prva, Beograd: Prosveta.
- Martinov, Zlatoje. (2010). Praktički humanizam Andrije Krešića. (razgovor o knjizi) *Humanizam i kritičko mišljenje: tako je govorio Andrija Krešić*, učesnici: N. Popov, B. Jakšić, Z. Kučinar, M. Đorđević, Z. Golubović, B. Prpa i autor, Beograd: Službeni glasnik, *Republika*, 1–31. maj, br. 476–477, str. 32–39.
- Mićunović, Dragoljub. (2013). *Život u nevremenu*. Beograd: Arhipelag.
- Mikulić, Borislav. (2014). *Nauk neznanja. Retrospekcije o Kangrgi i nasljeđu praxisa*. Zagreb: Arkzin d. o. o.
- Mikulić, Borislav. (2015). *Trg izgubljene Republike i druge uzorite priče 90-ih*. Zagreb: Arkzin d. o. o.
- Mihajlović, Borislav Mihiz. (2019). *Autobiografija – o drugima*. Beograd: Kontrast.
- Mišović, Miloš. (1965). Stanje u društvenim naukama. Intervju sa Najdanom Pašićem direktorom Instituta društvenih nauka i Mihailom Markovićem profesorom Beogradskog univerziteta. *NIN*, 9. V 1965.
- Mladenović, Ivica. (2022). Intelektualac kao sociološka kategorija: prilog promišljanja novog teorijskog pristupa. *Sociologija* (LXIV), 1: 50–69.

- Pašić, Najdan. (2018). Vlast, nužna, ali opaka stvar. (intervju), (prir.) prof. dr Vukašin Pavlović i prof. dr M. Jovanović, *Najdan Pašić: temelji politikologije u Srbiji*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Perišić, Miroslav. (2012). *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Perović, Latinka. (2013). *Zoran Đinđić i srpsko društvo*. Beograd: Politika novine i magazini.
- Perović, Latinka. (2014). Uz sećanje na Radoslava Ratkovića o ključnoj paradigmi srpske inteligencije. u: *Radoslav Ratković život i delo*. (ur.) D. Simeunović i M. Đorić. Beograd: Udruženje „Nauka i društvo“ : Savez antifašista Srbije : „Heinrich Böll Stiftung“, 31–41.
- Perović, Latinka. (2016). *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji XX – XXI veka*, II izdanje. Beograd: Dan Graf.
- Petrović, Gajo. (1978). *Mišljenje revolucije. Od „ontologije“ do „filozofije politike“*. Zagreb: Naprijed.
- Popov, Nebojša. (1989). *Contra Fatum. Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu*. Beograd: Mladost.
- Radivojša, Branislav. (1988). Četiri decenije Instituta društvenih nauka. *Politika*, 1988, 8. 09.
- Rakočević, Živojin. (2014). Geopolitički esej o Radoslavu Ratkoviću. u: *Radoslav Ratković život i delo* (ur. D. Simeunović i M. Đorić) Beograd: Udruženje „Nauka i društvo“ : Savez antifašista Srbije : Fondacija „Heinrich Böll Stiftung“, 3–31.
- Ranković, Miodrag. (1992). Jedan osvrt na sociološka proučavanja elita. *Sociološke studije*, 2: 105–107.
- Said, Edvard. (2019). Predstave intelektualaca. u: *Odgovornost intelektualca*, preveo Aleksa Golijanin. Gradac, 211–212: 145–152.
- Supek, Rudi. (1961). Filozofija i društvene nauke. *Filozofija*, 3–4: 45–52.
- Šešić, Bogdan. (1961). Kritički osvrt na jedno savremeno shvatanje odnosa između filozofije i društva. *Filozofija*, 3–4: 84
- Šušnjić, Đuro. (1965). Savetovanje o problemima empirijskih istraživanja u društvenim naukama. Ohrid 5. do 9. maja 1964. *Sociološki pregled*, 1: 94.
- Šušnjić, Đuro. (1993). Intelektualci. u: *Enciklopedija političke kulture*, ur. M. Matić i M. Podunavac, Beograd: Savremena administracija, 416–428.
- Tadić, Ljubomir. (1967). Inteligencija i socijalizam. *Filozofija* 1–2: 75–85.
- Tadić, Ljubomir. (1967a). *Poredak i sloboda*. Beograd: Kultura.
- Tadić, Ljubomir. (1999). *U matici krize. Intervjui 1968–1998*. Beograd: Čigoja štampa.
- Tadić, Ljubomir. (2000). *Polemike*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Todorović, Mirjana. (1986). Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. (prikaz knjige) *Sociologija (XXVIII)* 1–2: 199–202.
- Topić, Lidija. (1992). Elite u savremenom industrijskom društvu. *Sociološke studije*, 2: 37–49.
- Trkulja, Jovica. (2002). (prir.) *Intelektualci u tranziciji*, zbornik radova sa Okruglog stola „Intelektualci u tranziciji“, Kikinda 19. i 20. septembra 2002. godine, Kikinda: Skupština opštine: Narodna biblioteka „Jovan Popović“.
- Trkulja, Jovica. (2013). *Zločin nad mišljenjem. Osuda, izgon i rehabilitacija Mihaila Đurića*. Beograd : Dosije studio.
- Veber, Maks. (1988). *Duhovni rad kao poziv*. Preveo Dušan Janić. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ziherl, Boris. (1949). Govor druga Borisa Ziherla prilikom otvaranja Instituta društvenih nauka. U. *Dijalektički i istorijski materijalizam*. (stenografske beleške sa predavanja na Institutu društvenih nauka), Beograd: Novinarske i visoke diplomatske škole.
- Žunjić, Slobodan. (2014). *Istorija srpske filozofije*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Žunjić, Slobodan. (2020). *Uvod u istoriju srpske filozofije*. Beograd: Dosije studio.

Institut društvenih nauka – jugoslovenska akademija društvenih nauka

---

Iako je u Kraljevini Jugoslaviji postojalo nekoliko instituta a društvene nauke se izučavale i na pojedinim fakultetima nekoliko univerziteta u zemlji, većina instituta društvenih i humanističkih nauka na jugoslovenskom prostoru uglavnom je nastalo posle dolaska komunista na vlast u Jugoslaviji 1945. godine. Naučno-istraživački rad u FNRJ obavljao se uglavnom u naučno-istraživačkim ustanovama koje su nosile nazive instituta ili zavoda. Pored toga, naučno-istraživački rad se odvijao i na fakultetskim katedrama i mnogim laboratorijama. Prema naučnim oblastima instituta i zavoda u Srbiji početkom pedesetih godina bilo je pri Srpskoj akademiji nauka ukupno devet, pri fakultetima tri, a pod rukovodstvom raznih saveta, ministarstava, komisija i komiteta još osam, i saveznih i republičkih. Najviše iz domena istorije i ekonomije, koji su podvođeni pod oblast društvene nauke.

Institut društvenih nauka 1949–1953. godine – Ideološko-pedagoška škola

Posebnu pažnju nova vlast pridavala je ideološko-političkom vaspitanju i obrazovanju i izučavanju sopstvene istorije, tj. istorije komunističke ideje i ideologije, komunističke partije, narodnooslobodilačkog rata i revolucije, kako je definisan period rata od 1941. do 1945. godine. U suštini – izučavanju istorije i prakse radničkog pokreta u zemlji i inostranstvu. Posle sukoba sa IB-om a posebno od Petog kongresa KPJ jula 1948. kao jedan od osnovnih zadataka KPJ istaknuta je potreba pojačanog izučavanja ne samo istorije KP Jugoslavije nego i propaganda marksizma-lenjinizma kako u partijskim redovima, tako i u redovima radnih masa uopšte.¹ U okviru izvršavanja tog zadatka osnovan je Institut za

---

1 Iako je dosad mnogo postignuto u pogledu obrade principijelnih pitanja naše oslobodilačke borbe, nije se s istom upornošću pristupilo poslu na obradi njenog istorijata. Mi još nemamo istorije Narodnooslobodilačke borbe u kojoj bi sistematski istorijskim metodom bio izložen tok i razvitak naše borbe, na osnovu koje bi se mogla dobiti opšta istorijska slika o njoj. Razlozi za ovo u velikoj mjeri leže i u tome što se još nijesu riješila izvjesna pretežno tehnička pitanja na putu ka njenom solidnijem naučnom proučavanju.

Da bi se tome prišlo, potrebno je, prije svega, raspolagati sa što većim brojem podataka o mnogostranoj aktivnosti naše oslobodilačke borbe, koji su u raznim vidovima kod nas sačuvani, potrebno je imati u ruci preostala dokumenta iz rata koja se na nju odnose, sve ono što, na ovaj ili onaj način, može da posluži za utvrđivanje materijalne istine o njoj. To, međutim, predstavlja zamašan organizacioni i tehnički posao, najprije na prikupljanju raznovrsnog dokumentarnog materijala iz raznih izvora, a zatim na njegovom odabiranju.

U ovom pogledu, međutim, stvari kod nas stoje dosta slabo. Više od tri godine prošlo je od konca rata, a kod nas još nije prikupljen dobar dio zamašnog dokumentarnog materijala koji se sačuvao iz vremena rata, uprkos činjenici da su uslovi i mogućnosti za uspješno prikupljanje ovoga materijala više nego povoljni (relativno kratak period koji nas dijeli od konca rata, visoka svijest i patriotizam naših ljudi, znatne količine materijala, ogroman broj učesnika u ratu itd.). Uzrok ovome treba tražiti prvenstveno u tome što se rješavanju ovog pitanja, sve dosad, nije bilo prišlo odlučno i sa planom. Sakupljanje materijala dosad je vršeno od slučaja do slučaja, Uglavnom od strane pojedinih viših rukovodstava Partije i masovnih organizacija, kao i od strane Vojno-naučnog instituta JA i pojedinih muzeja Narodno-oslobodilačke borbe. Materijal se skupljao obično povodom priređivanja dokumentarnih izložbi o Narodno-oslobodilačkoj borbi, prilikom priprema za partijske kongrese ili kongrese masovnih organizacija, izuzev Vojno-naučni institut JA i neke muzeje oslobodilačke borbe, koji su ovaj posao radili po dužnosti, s najviše sistema i plana, u naučne, odnosno muzejske svrhe, prikupljanje materijala, pored toga, imalo je dosad tu slabost da se obavljalo uglavnom unutar Armije i partijskih organizacija, tako da masovne organizacije nijesu bile

društvene nauke, a na Beogradskom univerzitetu otvorena katedra marksizma-lenjinizma. „To je još jedna mera više, koja nam pomaže da dođemo do marksističko-lenjinistički obrazovanih kadrova, do socijalističke inteligencije i do bržeg naučnog procvata u našoj zemlji, o čijoj je potrebi govorio na Kongresu drug Đilas. Struktura katedre na našem Univerzitetu biće takva da će omogućiti ne samo izučavanje marksizma-lenjinizma uopšte, na osnovu dela klasika, nego i razradu naše stvarnosti, tekovina naše Revolucije i puteva izgradnje socijalizma kod nas. Obavešteniji i kompetentniji drugovi izneće, nadam se na ovome, a i na drugim mestima, svoje mišljenje i sugestije o tome, na koji ćemo način i kojim sredstvima najsigurnije doći do toga cilja. Potrebu i važnost ideološkog izgrađivanja partijskih kadrova i Partijom rukovđenih masa isticali su kako sam Marks, tako i svi ostali klasici. Za tu svrhu formirani su instituti i brojne dokumentacione i arhivske službe kako na saveznom tako i na republičkom nivou, odnosno pri CK SKJ i CK po republikama“.

Shodno ovim preporukama desetog novembra 1948. godine objavljena je u „Službenom listu FNRJ“ Uredba o osnivanju i delokrugu rada Instituta društvenih nauka.² Osnovni zadatak Instituta za društvene nauke bio je izgradnja kvalifikovanih kadrova koji će biti sposobni da na višim školama predaju marksističko-lenjinističku teoriju, da rukovode teoretskim radom u društvenim organizacijama i „da učvrste kadar naše napredne marksističko-lenjinističke publicistike.“

Institut društvenih nauka osniva se pri Komitetu za škole i nauku Vlade FNRJ, a zadatak Instituta je – kako se kaže u Uredbi – „da osposobljava visokokvalifikovane kadrove za rad iz oblasti društvenih nauka, a naročito marksizma-lenjinizma, na naučnim i prosvetnim ustanovama“. To znači da će se u Institutu društvenih nauka, pored marksizma-lenjinizma, obrađivati i neke druge društvene nauke, koje se moraju izučavati sa stanovišta marksizma-lenjinizma, sa stanovišta dijalektičkog materijalizma, kao najnaprednijeg pogleda na svijet. Na Institutu će se izučavati slijedeće grane: Istorijski i dijalektički materijalizam, politička ekonomija, istorija filozofije, istorija KPJ, opšta i nacionalna istorija, istorija i teorija literature i druge...

„Rad na Institutu traje dvije godine i izgrađen je na principu katedri za pojedine naučne grane, sa predavanjima i seminarima, kao i samostalnim proučavanjem, kome se daje osobiti značaj. Drugovi koji budu s uspjehom proveli vrijeme na Institutu, najvećim dijelom će ići kao predavači marksizma-lenjinizma i drugih društvenih nauka na univerzitetima, visokim i drugim školama. Osim toga oni će popunjavati praznine u našim propagandnim i prosvjetnim ustanovama...“

Uredba o osnivanju Instituta predviđa da pravo pristupa na Institut imaju „lica koja su završila fakultet ili njemu ravnu visoku školu“. „Da bi se obezbijedio rad i napredovanje onih drugova, koji su pokazali ljubav i smisao za izučavanje marksizma-lenjinizma i drugih društvenih nauka, a koji nemaju fakultetsku ili njoj ravnu školsku spremu, Uredba predviđa da se i oni mogu primiti na Institut uz posebno odobrenje Komiteta za škole i nauku Vlade FNRJ. Isto tako Uredba predviđa da oni drugovi, koji imaju fakultetsku ili njoj ravnu školsku spremu, a koji na Institutu provedu dvije godine, ispunjavaju uslove za: podnošenje prijave

---

angažovane u ovom poslu, koji je upravo takav da traži široku podršku masa, njihovu pomoć i saradnju. Pored toga, u prikupljanju materijala nije bilo gotovo nikakve koordinacije između pojedinih organizacija i ustanova. Da bi se promenilo ovakvo stanje pri Savezu boraca narodnooslobodilačkog rata, pristupilo se formiranju specijalnih sekcija, prikupljanje istorijskog materijala. Obavezu da pomognu SUBNOR-u imali su članovi partije i masovne političke organizacije.

U tom slučaju mi ćemo doprinijeti ostvarenju jednog velikog posla koji je od naročitog značaja i za našu istorijsku nauku i za našu zemlju uopšte. I ne samo to, nego i s obzirom na mjesto i značaj oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, koji prelazi okvire naše zemlje.

Ali time ćemo znatno doprinijeti ispunjenju jednog mnogo šireg zadatka koji je ? Kongres KPJ postavio pred našu Partiju, a to je „organizovati rad na izradi i izučavanju istorije naše Partije, istorije Radničkog pokreta naše zemlje, istorije Narodnooslobodilačke borbe i problema izgradnje socijalizma kod nas“ – što predstavlja – kako je u Rezoluciji Kongresa rečeno – „jedan od najnužnijih preduslova ideološkog obrazovanja partijskih kadrova i vaspitanja masa u duhu socijalizma“. „Za što hitnije prikupljanje dokumentarnog materijala i građe o našoj narodnooslobodilačkoj borbi“, *Borba*, 12. 5. 1948.

² „Povodom osnivanja Instituta društvenih nauka“, *Borba*, 11. 12. 1948. U štampi, periodici i literaturi ovaj Institut se još naziva i Institut za društvene nauke.

za polaganje doktorata iz čl. 5 Zakona o sticanju naučnog stepena doktora nauka. To znači da će se vrijeme provedeno u Institutu smatrati kao naučna praksa predviđena pomenutim Zakonom i potrebna za prijavu doktorata. To dalje znači da će oni drugovi; koji pokažu naročiti smisao, moći da rade u Institutu stvaralački i da se pripremaju za ozbiljni naučni rad i unapređenje pojedinih grana društvenih nauka. Lica, koja kao aspiranti budu primljena na Institut, dobijaju državnu stipendiju, što će se povoljno odraziti na njihov rad i opšti uspjeh studija“.

Institut društvenih nauka, označen kao kulturno-naučna institucija iz koje će sveke godine „izići nekoliko desetina kvalifikovanih kadrova predavača, lektora i poznavalaca marksizma-lenjinizma“, svečano je otvoren u Beogradu u četvrtak 3. februara 1949. godine. Svečanom otvaranju prisustvovao je član Politburoa CK KP Jugoslavije Milovan Đilas, član CK KP Jugoslavije Veljko Vlahović, ministar za nauku i kulturu Vlade FNRJ Rodoljub Čolaković, direktor Direkcije za informacije Vlade FNRJ Vladimir Dedijer, predavači i slušaoci Instituta. Svečanost je otvorio direktor Instituta za društvene nauke Boris Zihlerl, a zatim je u ime Savezne vlade govorio ministar za nauku i kulturu Rodoljub Čolaković.

Kako je istaknuto, Institut za društvene nauke nema karakter škole ili fakulteta. „Njegova je svrha da kandidatima za predavače marksizma-lenjinizma i drugim radnicima – na teoretskom frontu omogući nesmetano i sistematsko, planom utvrđeno izučavanje napredne društvene nauke. Bilo bi pogrešno očekivati da ćete u licu predavača u ovom Institutu naići na korifeje čija je reč poslednja reč marksističko-lenjinističke nauke. Predavanja će u našem institutu imati prvenstveno karakter uputstava za samostalne studije... Osnivanje Instituta za društvene nauke izraz je preke potrebe u kvalifikovanim kadrovima predavača i lektora marksizma-lenjinizma.“³

Polaznici ili slušaoci, kako su nazivani, podeljeni su po klasama. Prema dnevnicima slušalaca u Prvoj klasi u prvom i drugom semestru 1949/50. evidentirano je njih 75, ali su 4 imena precrtana. U školskoj 1950/51. u trećem i četvrtom semestru evidentirano je 67 slušalaca.⁴

Za školsku 1949/50. godinu Druge klase prvog i drugog semestra navedeno je 65 slušalaca, ispisane su teme predavanja, ukupno 6 i jedna kolektivna poseta, a za treći i četvrti semestar školske 1951/52. navedena su 62 polaznika.

Treća klasa za prvi i drugi semestar školske 1951/52. imala je 47 slušalaca. Slušaoci su regrutovani iz svih krajeva Jugoslavije, iz radnih organizacija, lokalnih samouprava, partijskih organa i sa Beogradskog univerziteta.⁵ Ovaj Institut je radio do 1953. godine.

Osnivanje i prve godine rada naučnog Instituta društvenih nauka 1957–1959. godine

Gotovo identičan po nazivu, ali ne i po predmetu rada i osnovnom cilju, jeste i Institut društvenih nauka (IDN), osnovan deceniju kasnije, tj. 1957. kao samostalna naučna ustanova, preteča današnjeg Instituta društvenih nauka, prvog Instituta u Srbiji koji je 2021. dobio status instituta od nacionalnog značaja iz društvenih i humanističkih nauka.

³ „Otvoren je Institut za društvene nauke“, *Borba*, 5. 2. 1949.

⁴ 24. april „Klase i klasna borba“, predavač drug Boris Zihlerl, direktor Instituta društvenih nauka. Predavanje će se održati u prostorijama Pravnog fakulteta.

8. maj „Klase i klasna borba“, završno predavanje druga Borisa Zihlerla, direktora Instituta društvenih nauka. Predavanje je u prostorijama Pravnog fakulteta u 17 časova.

PREDAVANJE DRUGA BORISA ZIHERLA NA PRAVNOM FAKULTETU

Drug Boris Zihlerl, direktor Instituta društvenih nauka, održao je 17. ov. meseca na Pravnom fakultetu predavanje na temu „Klase i klasna borba“. Predavanje je bilo masovno posećeno, iz čega se moglo videti veliko interesovanje studenata za ovu temu. Sledeća predavanja po istoj temi održaće drug Zihlerl 24. aprila i 3. maja u prostorijama Pravnog fakulteta, *Narodni student*, 24. 4. 1950.

⁵ U 1948. u inventarnoj knjizi biblioteke upisano je 1.130 knjiga, u 1949. upisano je 579, u 1950. svega 350, 1951. upisano je 372, a 1952. upisane su 472 knjige. Godine 1953. u inventarnoj knjizi biblioteke upisane su 3.280 knjige, *Arhiv Jugoslavije*, fond, Institut društvenih nauka.

Zanimljivo je da su neki pojedinci koji se pojavljuju u osnivanju i radu Instituta društvenih nauka 1949. kao svojevrstne ideološke-pedagoške škole, uslovno govoreći, bili i osnivači naučne ustanove IDN 1957. Prvi direktor prvog Instituta za društvene nauke 1949. Boris Zihrl bio je i prvi direktor, bolje reći direktor u osnivanju i naučnog Instituta društvenih nauka. Njegov mandat trajao je svega nekoliko meseci i za to vreme postavljeni su organizacioni i programski temelji današnjeg Instituta društvenih nauka.

Ideja o osnivanju naučnog instituta društvenih nauka rođena je u Ideološkoj komisiji CK SKJ. U ovoj Komisiji je 7. maja 1957. organizovana rasprava na kojoj su učestvovali pojedinci koji su kasnije i imenovani u Savet Instituta. Na navedenom sastanku izabran je pripremni odbor, prodiskutovan nacrt Uredbe o IDN koja se temeljila na Zakonu o organizaciji naučnog rada (Sl. list 39/57 od 18. septembra 1957. godine). Predviđano je da „rad Instituta treba da bude razvijen do tog stepena kako bi kasnije prerastao u Jugoslovensku akademiju društvenih nauka.“⁶

Neposredno posle ovog sastanka održani su u periodu od 8. do 11. juna 1957. sastanci aktiva ekonomista, sociologa, pravnika i istoričara pri Ideološkoj komisiji CK SKJ, kojima su prisustvovali „drugovi“ iz svih republika. Na ovim sastancima su razmotrena pitanja sadržaja i metod rada odeljenja, problem kadrova i organizaciona struktura odeljenja i druga pitanja vezana za nastanak i rad IDN. „Iskristalisalo se gledište da osnovna orijentacija Instituta treba da bude na naučno-istraživačkom radu, a nastavni (pedagoški) rad trebalo bi usko vezati za proces naučno-istraživačkog rada. Bilo je istupanja protiv šireg nastavnog rada, bar za prvo vreme, naročito protiv kurseva, seminara i predavanja (što je bila karakteristika rada Instituta društvenih nauka 1949–1953), dok je rad sa stipendistima na naučnom usavršavanju u procesu istraživačkog rada prihvaćen bez rezerve“.⁷

O sadržaju rada budućeg Instituta postignuta je opšta saglasnost da se treba prvenstveno posvetiti teoretskom proučavanju problema, vodeći pritom računa o društvenoj stvarnosti i pitanjima koja se ističu u praksi. U pogledu sistema rada istaknuta je potreba kolektivnog rada po jedinstvenom planu odeljenja, ali da se organizuje tesna saradnja između pravnika, sociologa, ekonomista i istoričara, koja skoro da nije ni postojala.

U pogledu kadrova dogovoreno je da se u „organizovanje i rukovođenje naučnim radom moraju angažovati naši istaknuti i iskusni naučni radnici, marksisti, što će pored ostalog, obezbediti široku saradnju i podići ugled Instituta.“

Na tim sastancima struktura odeljenja nije konkretno razmatrana, već su samo date osnovne sugestije i ukazano na podelu odeljenja na sekcije ili grupe zavisno od planova rada. U zaključcima sa tih sastanaka date su i smernice za buduća istraživanja ekonomistima, pravnicima, sociolozima, i istoričarima, organizovanim u posebna odeljenja budućeg instituta. Što se tiče istoričara, osnovni zadatak naučno-istraživačkog rada odeljenja za istorijske nauke „treba da bude izučavanje 20. veka. Jedan od prvenstvenih zadataka odeljenja treba da bude podizanje mladog naučnog kadra za istraživanje istorije 20. veka“.

Pored toga insistirano je i na koordinaciji rada odeljenja sa sličnim ustanovama.⁸ Tokom leta 1957. održani su konsultativni sastanci sa pojedinim „drugovima“ iz Beograda koji su pokazali veći interes za rad Instituta. Na ovim sastancima sačinjeni su predlozi o zadacima i organizaciji odeljenja za političke i pravne nauke, za sociologiju, za ekonomske nauke i odeljenja za istorijske nauke, koji su trebali da posluže kao „izvesna“ osnova za diskusiju na sastancima naučnih saveta odeljenja.

Posle nekoliko meseci Uredbom Saveznog izvršnog veća br. 274. od 19. jula 1957. koja je objavljena u Službenom listu FNRJ br. 39. od 18. septembra 1957. godine, kao samostalna naučna ustanova sa sedištem u Beogradu osnovan je Institut društvenih nauka.

⁶ Zaključci aktiva pravnika sa sastanka održanog u Ideološkoj komisiji CK SKJ 10. juna 1957. godine a povodom osnivanja Instituta za društvene nauke. *Dokumentacija Instituta društvenih nauka (dalje Dokumentacija Instituta)*.

„U sporazumu sa Ideološkom komisijom CK SKJ održano je 4. novembra 1958. Savetovanje istoričara-komunista iz Beograda i republičkih centara“. Istorijisko odeljenje u tom trenutku imalo je samo dvojicu stipendista. Pregled rada IDN po odeljenjima od 16. januara 1959, *Dokumentacija IDN*.

⁷ Informacija o Institutu društvenih nauka od 5. oktobra 1957. *Dokumentacija IDN*.

⁸ *Isto*.

U uredbi su opisani zadaci, organizacija i finansiranje IDN. Iako je bilo govora i o formiranju posebnog „Odeljenja za socijalizam“, koje bi se bavilo priređivanjem i publikovanjem klasičnih dela Marksa, Engelsa i Lenjina, od toga se odustalo.⁹

Zanimljiva je činjenica da je istovremeno sa idejom o osnivanju Instituta za njega planirana i izgradnja posebne zgrade, na uglu Kneza Miloša i Narodnog fronta, koja je tokom 1957. bila u poodmakloj fazi izgradnje. Prema ugovoru zgrada je trebala da bude završena do 1. januara 1958. ali prema izveštaju inženjera iz „Uprave stambenih zgrada SIV-a taj rok se neće moći ispoštovati zbog električarskih, kamenorezačkih radova, montaže liftova i odvajanja zgrade od bioskopske sale“.¹⁰ Umesto da zgrada bude završena 1. januara 1958. Direkcija za stambenu izgradnju dala je obećanja da će zgradu završiti do avgusta 1958. a planirano je da se Institut useli i otpočne sa radom u nove prostorije u septembru 1958. godine.

U početnom periodu rada Institut je privremeno, do završenja izgradnje sopstvene zgrade, bio smešten u Ulici maršala Tita, broj 2, nisko prizemlje dvorišne zgrade. Tu je Institutu dodeljeno sedam kancelarija u „kojima će moći da se obavi organizacioni posao oko formiranja pojedinih odeljenja i instituta u celini.“ Pored ovih sedam prostorija saradnici Instituta su u ovoj zgradi povremeno mogli da koriste i salu za konferencije. Posebno je interesantno da je Institut pored dvorišne zgrade u Maršala Tita br. 2 bio smešten i u nekoliko prostorija zgrade Savezne narodne skupštine.¹¹

Na svim ovim pripremnim poslovima za osnivanje Instituta bili su angažovani dr Boža Jovanović, docent Pravnog fakulteta, koji je inače bio predviđen i za pomoćnika direktora i Sloboda Selić, službenik SIV-a predviđena za sekretara Instituta. Od avgusta meseca 1957. Jovanovića je zamenio dr Vojislav Simović, takođe docent Pravnog fakulteta, koji je predviđen da vrši dužnost pomoćnika direktora do povratka Jovanovića koji je otišao na specijalizaciju u SAD gde je trebalo da ostane do maja 1958. Pored ovih lica u početnoj fazi osnivanja Instituta radila je i jedna daktilografkinja druge klase, dodeljena Institutu od administrativnog sekretarijata SIV-a, koja je inače bila na dužem bolovanju i na koju se praktično nije moglo računati. SIV je Institutu u osnivanju dodelio i jednog računskog referenta za vođenje finansijskog poslovanja. Međutim, bilo je potrebno organizovati administrativno jezgro Instituta za koje je bilo potrebno još četiri službenika – jedan referent u sekretarijatu, jedan ekonom, jedan kancelarijski službenik i jedan daktilograf prve klase.¹²

Na prvom konstitutivnom sastanku Saveta i ostalih organa i imenovanje lica Instituta društvenih nauka 18. oktobra 1957. u zgradi Savezne narodne skupštine (danas Dom narodne skupštine) na predlog Radivoja Davidovića za predsednika Saveta jednoglasno je izabran Petar Stambolić. Izabrani su i ostali članovi Saveta i još dve komisije i to Personalna komisija u sastavu Boris Zihelr, Milka Minić i Radivoje Davidović i Komisija za organizaciona i finansijska pitanja. Personalnoj komisiji stavljeno je u zadatak da za narednu sednicu Saveta pripremi predloge za imenovanje upravnika odeljenja, naučnih saveta i bibliotečkog odbora. Pored toga, ova komisija bi pripremila i predloge za sastav jezgra odeljenja (2–3 saradnika u jednom odeljenju). Takođe i da se konkursi za izvestan broj saradnika objave u prvoj polovini novembra, kako bi Institut mogao početi sa radom do 15. decembra ili najkasnije do 1. januara 1958. Ova komisija trebala je i da pripremi predloge za izbor novih članova Instituta i da razmotri pitanje zadataka i strukture Instituta.

Na istoj sednici izabrana je i Komisija za organizaciona i finansijska pitanja u sastavu Dobrivoje Radosavljević, dr Dragoslav Janković i Janez Stanovnik. Pitanje formiranja komisije za organizaciju naučnog rada odloženo je.

Za prve članove Instituta izabrani su: dr Vladimir Bakarić, predsednik Sabora NR Hrvatske; dr Bartoš Milan, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i glavni pravni savetnik Državnog sekretarijata za inostrane poslove; Vlajko Begović, direktor IDN; dr Jovan Đorđević,

⁹ Stenografske beleške sa osme sednice Saveta IDN održane 8. maja 1959. godine. *Dokumentacija Instituta.*

¹⁰ Izveštaj o stanju radova na upravnom delu zgrade u ulici kneza Miloša i Narodnog fronta, od 30. septembra 1957. *Dokumentacija IDN.*

¹¹ Informacija o Institutu društvenih nauka od 6. juna 1957.

¹² Informacija o Institutu društvenih nauka od 5. oktobra 1957.

profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i predsednik Pravnog saveta Saveznog izvršnog veća; dr Dragoslava Janković, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i Boris Zihlerl, profesor Filozofskog fakulteta u Ljubljani.

Na predlog Petra Stambolića za prvog direktora Instituta Savet je na sednici 18. oktobra 1957. jednoglasno izabrao Borisa Zihlerla, za v. d., pomoćnika dr Vojislava Simovića a za sekretara Slobodu Selić. Boris Zihlerl je već od decembra zbog obaveza u Ljubljani prešao da bude direktor IDN. Na njegovo mesto postavljen je Vlajko Begović.

U osnivačkim aktima iz 1957. IDN je formulisan kao samostalna društvena naučna ustanova sa delatnošću u celoj Jugoslaviji. Pored navedenih osnovnih zadataka uspostavljena je upravljačka struktura Instituta. Najviši organ bio je Savet Instituta od 14 članova,¹³ visokih partijskih i državnih funkcionera na čelu sa Petrom Stambolićem, tada predsednikom Savezne narodne skupštine, zatim direktor Vlajko Begović koji je istovremeno bio i član Saveta Instituta i Kolegijuma koji se pak sastojao od direktora i upravnika Odeljenja. Institut je imao redovne i dopisne članove. Redovni članovi se „biraju među onim našim naučnim i javnim radnicima čiji objavljeni naučni radovi ili delatnost uživaju opšte priznanje i imaju naročiti značaj za društvene nauke. Dopisni članovi se biraju među naučnim, stručnim i drugim javnim radnicima čiji objavljeni naučni i stručni radovi ili delatnost predstavljaju doprinos društvenim naukama.“

Prema osnivačkim aktima Institut je radio preko Odeljenja koja su bila samostalna u radu. Ta odeljenja su:

- Odeljenje za političke i pravne nauke
- Odeljenje za sociologiju
- Odeljenje za ekonomske nauke
- Odeljenje za istorijske nauke
- Odeljenja za dokumentaciju.

U maju 1959. Savet je doneo odluku i o formiranju Odeljenja za proučavanje razvoja socijalističke misli, koje će se, između ostalog, baviti i prevođenjem klasičnih dela Marksa, Engelsa i Lenjina.¹⁴

STRUKTURA IDN

Savet IDN	
Kolegijum Instituta	Direktor Instituta
	Odeljenje Instituta
	Za političke i pravne nauke
	Za sociologiju
	Za ekonomske nauke
	Za istorijske nauke
	Za dokumentaciju

Svako odeljenje imalo je upravnika i naučni savet. Iako samostalna u radu, odeljenja su bila dužna da organizuju konstrukcije metoda, seminare, predavanja s diskusijom, pretresanje objavljenih knjiga, savetovanja stručnjaka, pisanje kolektivnih publikacija, diskusije „oko okruglog stola“.

¹³ Članovi Saveta IDN u 1959. godini bili su Petar Stambolić, Rodoljub Čolaković, Dobrivoje Radosavljević, Vladimir Bakarić, Milentije Popović, Boris Zihlerl, Milka Minić, Janez Stanovnik, Radivoje Davidović, Vlajko Begović, Jovan Đorđević, Dragoslav Janković, Branislav Šoškić, Vuko Pavičević, Dragomir Stojčević, Božidar Jovanović, Milovan Buzančić i Predrag Vranicki. Kao članovi saveta pominju se još i Jože Gorčar, profesor pravnog fakulteta u Ljubljani i Vuko Pavičević, docent Filozofskog fakulteta u Beogradu.

¹⁴ Zapisnik sa sednice Saveta IDN od 6. maja 1959. *Dokumentacija IDN*.

Na prvoj sednici Saveta IDN posle diskusije usvojen je predlog sistematizacije 107 radnih mesta u Institutu, predlog dopunskih plata i položajnih dodataka za službenike Instituta, kao i predračun rashoda za period oktobar – decembar 1957. godine.¹⁵

Na drugoj sednici Saveta IDN 13. novembra 1957. direktor Zihlerl je označio Institut kao naučno-istraživačku ustanovu u području društvenih nauka čiji bi rad bio praćen određenim formama pedagoške delatnosti, koja bi predstavljala dragoceni zadatak Instituta. Institut je u tom trenutku imao četiri odeljenja i to za sociologiju, za ekonomske nauke, za političke i pravne nauke i za istorijske nauke. Izgradnja instituta trebala je da započne formiranjem ovih odeljenja. Sva odeljenja su već imala svoje naučne savete i upravnike odeljenja, koji su bili zaduženi da oforme jezgra, da pripreme planove rada, unutrašnju organizaciju odeljenja na odseke ili grupe prema zadacima odeljenja i pripreme uslove konkursa za buduće saradnike. Kako odeljenja nisu mogla biti brzo formirana, odlučeno je da Institut otpočne sa radom onih odeljenja koja se mogu odmah formirati nastavljajući sukcesivno rad na formiranju ostalih odeljenja. Kasnije kada materijalni preduslovi, a posebno zgrada, budu obezbeđeni, počeo bi rad na Institutu sa naučnim stipendistima koji bi, kao i svi kadrovi za Institut, bili primani konkursom. Njihov je zadatak bio da u Institutu pripremaju svoje doktorke disertacije, pripremaju specijalizacije i obavljaju druge zadatke.

Zihlerl je kao ostale zadatke Instituta označio organizovanje raznih kurseva, npr. kurseva u vezi s metodologijom naučnog rada i predavanjima za širu javnost, organizovanje saradnje sa srodnim ustanovama i organizovanje naučnih savetovanja po pitanjima koja obrađuju pojedina odeljenja, saradnju sa izdavačkim preduzećima kao i priprema za objavljivanje dela klasika i dela modernih marksističkih pisaca. Kao poslednji zadatak Instituta označeno je održavanje veze sa srodnim ustanovama i u inostranstvu i učestvovanje u međunarodnim kontaktima.

Na predlog Zihlerla u ime Personalne komisije za upravnika Odeljenja za istorijske nauke postavljen je dr Dragoslav Janković,¹⁶ a za članove Naučnog saveta Odeljenja za istorijske nauke imenovani su dr Dragoslav Janković, dr Ferdo Čulinović, dr Metod Mikuž, dr Branislav Đurđev, Ljuben Lape, Dušan Perović, dr Nikola Vučo, Jovan Marjanović i Pero Morača.

Za upravnika Odeljenja za sociologiju postavljen je dr Vuko Pavićević a za članove naučnog saveta istog odeljenja imenovani su Boris Zihlerl, dr Vuko Pavićević, dr Veljko Korać, dr Radomir Lukić, dr Jože Goričar, dr Mladen Zvonarević, dr Ante Fijamengo, Desa Miljovska i dr Cvetko Kostić.

Za članove naučnog saveta Odeljenja za političke i pravne nauke imenovani su dr Jovan Đorđević, dr Nikola Tintić, dr Aleksandar Hristov, dr Rudi Kojovski, dr Leo Geršković, dr Jože Vilfan, Josip Hrnčević, dr Najdan Pašić, Ljuba Tadić, i dr Antun Vratuša.

Za članove naučnog saveta Odeljenja za ekonomske nauke imenovani su Vojin Gužina, Radivoj Davidović, dr Jakov Sirotković, dr Rikard Lang, dr Ivan Lavrač, dr Radmila Stojanović, dr Ana Jurin, dr Branislav Šoškić i Voja Rakić.

Na predlog Zihlerla imenovana su i tri člana Odbora za biblioteku: dr Vojislav Simović, dr Veljko Korać i Jovan Marjanović.

Usvojen je i predračun i nabavka opreme: čitač za mikrofilmovanje, kamera za mikrofilmovanje, električni geštetner i jedan magnetofon. Određeno je i 40 miliona dinara za kupovinu stanova.¹⁷

Na trećoj sednici Saveta IDN 2. decembra 1957. Savet je jednoglasno potvrdio izbor Vlajka Begovića za redovnog člana Instituta na predlog Zihlerla, Jovana Đorđevića i Dragoslava Jankovića.

¹⁵ Zapisnik sa sastanka Saveta IDN od 18. oktobra 1959. *Dokumentacija IDN*.

¹⁶ Dragoslav Janković (1911–1990), profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, bio je na čelu Katedre za istoriju države i prava i dekan Pravnog fakulteta. Od 1974. do 1976. bio je rektor Univerziteta u Beogradu. Učestvovao je u osnivanju istorijskih društava i arhivističkih ustanova u Srbiji i drugim jugoslovenskim republikama. Od 1958. do 1969. bio je upravnik Istoriskog odeljenja Instituta društvenih nauka. Bio je sekretar Nacionalne komisije SFRJ za istorijske nauke i glavni urednik Enciklopedije Jugoslavije za Srbiju od 1976. do 1987. godine. Janković se pretežno bavio pravnom i političkom istorijom jugoslovenskih naroda u 19. i 20. veku objavivši veliki broj naučnih radova.

¹⁷ Zapisnik sa sastanka Saveta IDN od 13. novembar 1959. *Dokumentacija IDN*.

Na istoj sednici, na predlog predsednika Saveta Petra Sambolića, „zbog zauzetosti druga Borisa Zihlerla i objektivne nemogućnosti da iz Ljubljane rukovodi radom Instituta, Savet je jednoglasno izabrao za direktora Instituta druga Vlajka Begovića, sadašnjeg direktora Instituta za međunarodnu politiku i privredu.“¹⁸ **Prema tome, prvi direktor IDN u periodu od 18. oktobra 1957. do 2. decembra 1957. bio je Boris Zihlerl.** Njega je zamenio 2. decembra dr Vlajko Begović, koji je na istoj sednici i primljen u Institut i izbran za direktora. Begović je istovremeno bio i direktor Instituta za međunarodnu politiku i privredu.

Na toj sednici Dragoslav Janković je podneo izveštaj i upoznao Savet Instituta o osnovnim i neposrednim zadacima Odeljenja za istorijske nauke. To su učinili i drugi upavnici drugih odeljenja. Pored toga, doneta je i odluka o proširenju personalne komisije koja bi pripremila materijal za raspisivanje konkursa za saradnike i asistente. Personalnu komisiju sačinjavali su Boris Zihlerl, Vlajko Begović, Milka Minić i Radivoje Davidović. Na kraju je Savet IDN doneo odluku da se predloži nadležnim organima da se Formira jedna komisija na čelu sa Bogdanom Osolnikom, koja bi radila, na povratku arhive Državnog sekretarijata za inostrane poslove koja se nalazila u Dubrovniku,¹⁹ u Beograd.

Na četvrtoj sednici Saveta održanoj na Božić, 7. januara 1958. u zgradi Savezne skupštine kojom je predsedavao Petar Stambolić za upavnika Odeljenja za političke i pravne nauke izabran je dr Jovan Đorđević, a za upavnika odeljenja za ekonomske nauke Voja Rakić, pomoćnik sekretara za opšte privredne poslove, koji je ranije bio profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu.

Prihvaćeni su uslovi konkursa i odlučeno da se raspiše za 44 radna mesta, ali ukoliko bi se prijavilo više kandidata koji ispunjavaju potrebne uslove, trebalo bi primiti i veći broj. Konkurs je trebalo objaviti u listovima u gotovo svim republičkim centrima. U odeljenju za istorijske nauke i to za istoriju naroda Jugoslavije 20. veka raspisan je konkurs za četiri stalna ili honorarna saradnika (naučni saradnici ili viši naučni saradnici), za četiri asistenta i jednog stručnog saradnika – sekretara Odeljenja.²⁰

Na petoj sednici Saveta IDN održanoj 24. marta 1958. u sali Zakonodavnog odbora Savezne skupštine razmatrani su rezultati konkursa. Pošto su upavnici svih odeljenja podneli izveštaje o prijavljenim kandidatima zaključeno je da pitanje kadrova ovim konkursom još nije rešeno i treba ići dalje u pronalaženju ljudi. „U pogledu izbora saradnika treba imati blaži kriterijum prilikom ocenjivanja formalnih uslova, ukoliko se radi o već afirmisanim naučnim radnicima, da se pitanje nacionalnog sastava kadrova Instituta, u današnjoj situaciji, ne može rešavati odgovarajućim izborom saradnika, nego da se o njemu vodi računa prilikom izbora stipendista.“

Na osnovu predloga naučnih saveta odeljenja izabrani su referenti koji će ocenjivati prijavljene kandidate.

Na šestoj sednici održanoj 23. maja 1958. usvojen je program rada Instituta i izvršen izbor saradnika na osnovu raspisanog konkursa. Što se tiče odeljenja za istorijske nauke prihvaćen je predloženi nacrt programa rada s napomenom da Odeljenje treba da bude samo inicijator, a ne i organizator, posla oko prevođenja nekih istorijskih dela, da izvrši analizu izdavačke delatnosti iz oblasti istorije i da, kao i druga odeljenja, izradi plan svojih zadataka za period septembar 1958 – januar 1959. i da se o njima prodiskutuje na sednicama naučnih saveta. Osim toga, dogovoreno je da Institut organizuje predavanja i kurseve po pitanjima metodologije naučnog rada.

Prvih pet članova Instituta (Vladimir Bakarić, Boris Zihlerl, Jovan Đorđević, Milan Bartoš i Dragoslav Janković) koje je imenovao Savet bilo je jezgro Instituta koje će izborom novih članova proširivati svoj sastav i uticati na izbor saradnika Instituta. Osnovne kadrove odeljenja činili su stalni ili honorarni saradnici i asistenti, koje je birao Savet Instituta prema zakonu utvrđenom postupku na osnovu konkursa. Prvi konkurs raspisan je sredinom januara 1958. godine a izbor je izvršen, kao što je navedeno, na sednici Saveta od 23. maja 1958. Konkursom je traženo:

¹⁸ Zapisnik sa Treće sednice Saveta IDN održane 2. decembra 1957. *Dokumentacija IDN.*

¹⁹ *Isto.*

²⁰ Zapisnik sa Četvrte sednice Saveta IDN od 7. januara 1958. *Dokumentacija IDN.*

- 16 naučnih saradnika (sva tri stepena), 21 asistent, 9 stručnih saradnika, 1 šef biblioteke.

Posle sprovedenog postupka izabrano je:

- 14 naučnih saradnika (5 stalnih i 8 honorarnih), 13 asistenata, 9 stručnih saradnika, 1 šef biblioteke.

Iako su rezultati konkursa omogućili da Institut otpočne sa radom ipak rezultatima konkursa nisu bili zadovoljni u Savetu, jer je većina naučnih saradnika izabrana u svojstvu honorarnih radnika. Pored toga, i svi rukovodioci odeljenja Instituta i pomoćnik direktora imali su honorarni status. Ocenjeno je da nema najnužnijeg stalnog kadra koji bi činio celishodnijim rad honorarnih i spoljnih saradnika a posebno rad sa stipendistima. Najslabije je stajalo odeljenje za ekonomske nauke. Pored toga, posebna zamerka odnosila se na kvalitet kadrova – „nivo kadrova, uzimajući u obzir pojedina odeljenja, nije takav da bi se svi zadaci mogli najuspešnije da obave.“ Posebno je isticano da većina izabranog kadra nema još dovoljno, a neki nikakvo, iskustvo u naučno-istraživačkom radu. Zato je Savet zaključio da je potrebno obezbediti još izvestan broj stalnih naučnih saradnika koji bi u pojedinim odeljenjima predstavljali okosnicu rada Instituta.

Za one koji su bili primljeni u radni odnos organizovan je rad tako što su na sastancima podeljena zaduženja po temama i stavljani zadaci u pogledu prikupljanja bibliografske i druge građe, kao i upoznavanje sa literaturom o problemima. Istovremeno, kao poseban zadatak, određen je rad na pripremi materijala za studijske elaborate o pojedinim problemima.

Tokom juna objavljen je i konkurs za 40 stipendista po 10 za svako odeljenje. Uslov za prijem bio je završeni odgovarajući fakultet i još u toku studija pokazani smisao i mogućnost za usavršavanje uz „odgovarajuće kvalitete marksistički orjentisanog stručnjaka“. Vreme trajanja stipendije bilo je jedna do dve godine, sa mogućnošću produženja. Prilikom izbora naučnih stipendista posebno je naglašeno da se vodi se računa o nacionalnom sastavu. Smeštaj bi se omogućio u studentskim domovima.

Svim saradnicima Instituta „dozvoljava se da, pored učenja jednog stranog jezika, glavnog (engleski, francuski i nemački) mogu da uče i jedan sporedni strani jezik i to ruski ili poljski. Administrativni službenici Instituta ne mogu posećivati kurseve stranih jezika, sem sekretara Instituta“.

Radno vreme Instituta u 1959. bilo je od 7 do 14 časova. Za stipendiste koji stanuju daleko, može se uvesti radno vreme od 8 do 16. časova. Na sednici kolegijuma od 10. januara 1959. prihvaćen je predlog direktora da stipendisti i saradnici Instituta vode dnevnik svoga rada, i da svi saradnici Instituta idu na godišnji odmor 25. jula. „Dozvoljeno je produžavanje godišnjeg odmora samo u opravdanim slučajevima“.²¹

Poseban problem za većinu, posebno stipendista, bio je stambeni. Naime od 38 izabranih saradnika i asistenata njih 14 uslovljavalo je stupanje na posao dobijanjem stana. „Najveći deo ih je iz unutrašnjosti, ali su i nekoliko njih iz Beograda bili u veoma teškoj stambenoj situaciji. Institut je juna 1958. dobio samo dva dvosobna stana u novogradnji, gde će biti smešten Institut. Pored toga dobijeno je i 20 miliona dinara na ime stambene izgradnje, a traženo je još 20 miliona za kupovinu najnužnijih stanova, pošto izgradnja novih stanova dolazi u obzir tek u drugoj polovini sledeće godine“.

²¹ Zapisnik sa sednice Kolegijuma Instituta od 10. januara 1959. *Dokumentacija IDN*. Pored plate za rad u Institutu Kolegijum je odredio iznose honorara za aktivnosti kao što su obična predavanja, predavanja koja su rezultat istraživanja koja drže ljudi iz Beograda, a posebno za one iz unutrašnjosti, honorara stranim predavačima, honorar članovima naučnih saveta, honorari za pisanje referata za naučna zvanja, honorari za spoljne saradnike po autorskom tabaku, da se sklopi generalni ugovor sa izdavačkim preduzećem Kultura za objavljivanje institutskih izdanja, da se put u inostranstvo o trošku instituta do 30 dana računa kao službeni puta a preko toga kao stipendija, rešeno da se ponedeljak i četvrtak od 12 do 14 časova rezervišu za razgovore direktora Instituta sa upravnicima odeljenja, a da se kolegijumi Instituta održavaju svake subote u 11 časova, da svako odeljenje dobije po jednog daktilografa, svako odeljenje je bilo dužno da podnosi mesečne izveštaje na osnovu kojih bi svaka tri meseca publikovao Bilten celog Instituta.

Istorijsko odeljenje Instituta društvenih nauka – preteča Instituta za savremenu istoriju

Tokom juna 1957. godine održani su sastanci aktiva ekonomista, sociologa, pravnika i istoričara pri Ideološkoj komisiji CK SKJ, kojima su prisustvovali „drugovi“ iz svih republika. Na tim sastancima date su osnovne sugestije i smernice za buduća istraživanja ekonomistima, pravicima, sociolozima, i istoričarima, organizovanim u posebna odeljenja budućeg instituta. Što se tiče istoričara, osnovni zadatak naučno-istraživačkog rada odeljenja za istorijske nauke „treba da bude izučavanje 20. veka. Jedan od prvenstvenih zadataka odeljenja treba da bude podizanje mladog naučnog kadra za istraživanje istorije 20. veka“.

U dokumentu, tj. posebnom prilogu 5. predloga organizacije i zadataka Odeljenja za istorijske nauke iz oktobra 1957. navedeno je da odeljenje treba da ima 4 odseka:

1. Prvi odsek – Odsek za istoriju jugoslovenskih naroda od kraja 19. veka do 1918. godine. U ovom odseku obrađivali bi se i oni problemi iz istorije jugoslovenskih naroda 19. veka koji su od posebnog značaja za istoriju 20. veka.
2. Drugi odsek – Odsek za istoriju Jugoslavije 1918–1941.
3. Treći odsek – Odsek za istoriju NOB za period 1941–1945.
4. Četvrti odsek – Odsek za najnoviju istoriju 1945–1957.

U samom početku rada Instituta odlučeno je da treba odmah raspisati konkurs za četiri stalna asistenta (po jednog za svaki odsek), četiri naučna saradnika (po jednog za svaki odsek) i za 10 stipendista.

Pored pobrojanih zadataka istorijskog odeljenja IDN, drugi, treći i četvrti odsek dobili su kao svoj glavni zadatak rad na četvrtoj knjizi istorije naroda Jugoslavije²² i u tom pravcu bi od početka trebalo usmeriti njegovo funkcionisanje. To znači da bi odmah trebalo pristupiti izradi plana (programa) knjige (prvi nacrt tog plana dao bi kolektiv odeljenja), okupiti na tom poslu i spoljne saradnike koji su potrebni, izvršiti podelu tema, odnosno perioda koje bi pojedinci obrađivali i povremeno, u određenim rokovima održavati radne sastanke povodom pojedinih problema, odnosno teškoća na koje se u toku rada bude nailazilo i diskusije o tekstovima koji budu pripremljeni.

Kao prvi posao svih stalno zaposlenih saradnika u odeljenju i stipendista bio bi, uporedno sa prvim zadatkom, i izrada bibliografije za našu istoriju 20. veka. Stipendisti, asistenti i naučni saradnici dobili bi određene časopise iz kojih bi ispisivali naslove istorijskih članaka za 20. vek. Taj bi se posao radio uz pomoć i konsultovanje saradnika Bibliografskog instituta FNRJ i Leksikografskog zavoda.

Istaknuto je i da nekoliko saradnika treba uputiti u istorijske institute u Zagreb, Ljubljanu, Skoplje, Sarajevo, Cetinje, da se upoznaju sa radom tamošnjih Instituta (koje probleme iz novije nacionalne istorije i na koji način oni obrađuju, itd.) radi dalje koordinacije.

Pored toga, trebalo bi uputiti u glavne istorijske arhive više saradnika sa zadatkom da donesu regista dokumenata iz 20. veka (gde ih ima malo), odnosno popis i bliži opis arhivskih fondova iz 20. veka u pojedinim arhivima (gde ih ima mnogo). Sama dokumenta i mikrofilmove istih ne bi trebalo prikupljati u Institutu.

Na kraju saradnici (asistenti, naučni saradnici) Istorijskog odeljenja ne bi radili na dokumentaciji (kao što je ispisivanje iz dnevne štampe i sl.) već bi za to trebalo angažovati dva istoričara koji bi radili u Odeljenju za dokumentaciju.²³

Na drugoj sednici saveta IDN 13. novembra 1957. na predlog Zihlerla u ime Personalne komisije za upravnika Odeljenja za istorijske nauke postavljen je dr Dragoslav Janković; a za članove naučnog saveta Odeljenja za istorijske nauke imenovani su dr Dragoslav Janković, dr Ferdo Čulinović, dr Metod Mikuž, dr Branislav Đurđev, Ljuban Lape, Dušan Perović, dr Nikola Vučo, Jovan Marjanović i Pero Morača.

Na petoj sednici Saveta IDN održanoj 24. marta 1958. na osnovu predloga naučnih saveta odeljenja izabrani su referenti koji će ocenjivati prijavljene kandidate. Posle sprovede-

²² Prve dve knjige pod naslovom *Istorija naroda Jugoslavije* objavljene su 1963. Treća i četvrta nisu objavljene.

²³ Predlog organizacije i zadataka odeljenja za istorijske nauke od 5. oktobra 1957. *Dokumentacija IDN*.

dene procedure za naučne saradnike i više naučne saradnike u odeljenju za istorijske nauke izabrani su dr Nikola Vučo, dr Metod Mikuž i dr Dragoslav Janković, za asistente i stručne saradnike Dušan Perović i Pero Morača. Na toj sednici na osnovu predloga Naučnog saveta i Upravnika odeljenja za istorijske nauke za člana Naučnog saveta tog Odeljenja jednoglasno je izabran dr Sergije Dimitrijević.

Na šestoj sednici održanoj 23. maja 1958. usvojen je program rada Instituta i izvršen izbor saradnika na osnovu raspisanog konkursa za sva odeljenja. U prvom konkursu raspisanom sredinom januara 1958. godine za odeljenje za istorijske nauke traženo je četiri naučna saradnika, četiri asistenata i jedan stručni saradnik (sekretar odeljenja). Izabrano je pet saradnika (dva stalna i tri honorarna), četiri asisetnata, jedan stručni saradnik i sekretar odeljenja.

Na osnovu raspisanog konkursa u odeljenje za istorijske nauke kao saradnici izabrani su:

1. dr Sergije Dimitrijević, za honorarnog naučnog saradnika u dosadašnjem zvanju,
2. Jovan Marjanović za honorarnog naučnog saradnika,
3. dr Bogumil Hrabak za stalnog naučnog saradnika,
4. Julijana Vrcinac za honorarnog naučnog saradnika i
5. dr Tomica Nikčević za stalnog naučnog saradnika.
6. Odbijeni su Nikola Petrović i Mirčeta Đurović.
7. Za asistente izabrani su Božidar Manić, Branko Petranović, Đura Stanisavljević i Dušan Bogdanović. Odbijeni su Milena Jačević, Dragoje Živković, Dragoslava Stambolić, Đorđe Vasiljević, Ratimir Kašanin, Petar Milosavljević, Novica Rakočević, Dragoljub Petrović i Ljubinka Bogetić.

Za stručnog saradnika izabran je Todor Stojkov. Odbijeni su Sofija Pobulić-Sotirovski, Zagorka Čurčić, Jelena Denisenko, Bosiljka Petrović, Milica Uzelac, Ljiljana Brković-Petrović, Jelena Aćimović.

Za sekretara Odeljenja u zvanju stručnog saradnika izabrana je Desanka Todorović a odbijeni su Darinka Jovanović i Đorđe Knežević.²⁴

Time je Istorijisko odeljenje instituta oformilo početnu naučnu bazu kadrova koji su u narednom periodu nosili rad i sprovodili naučnu politiku odeljenja za istorijske nauke i celog Instituta društvenih nauka.

Na osnovu opšte orijentacije rada Instituta, odeljenja su izradila svoje nacрте programa koje je Savet Instituta usvojio na sednici 23. maja 1958. godine, među kojima i program Odeljenja za istorijske nauke. Program rada Odeljenja bio je usmeren u dva pravca 1. Naučno proučavanje istorije naroda Jugoslavije u 20. veku i 2. Unapređivanje metodologije naučno-istraživačkog rada u istoriji.

Proučavanje najnovije istorije jugoslovenskih naroda u 20. veku osnovni je zadatak Odeljenja. Odeljenje se deli, prema istorijskim periodima koji se u njemu proučavaju, u četiri odseka i to:

- a) Odsek za period od kraja 19. veka do 1918,
- b) za period 1918–1941,
- v) za period 1941–1945. (istorija NOB) i
- g) za posleratni period (istorija FNRJ).

Ovu strukturu, i zvanično i nezvanično, Institut za savremenu istoriju zadržao je do današnjih dana, s tim što je period izučavanja za posleratni period pomeren do najnovijeg perioda.

Predviđeno je bilo, osim toga, da se u skoroj budućnosti formira i peti odsek u kome bi se izučavala opšta istorija 20. veka, tj. problemi Prvog i Drugog svetskog rata, Treće internacionale i drugo.

Težište rada postavljeno je u početku na period između dva svetska rata, kao i na period koji je u jugoslovenskoj historiografiji dotada bio najmanje istražen i proučen. „Problemi iz nacionalne istorije 19. veka proučavaće se u odeljenju samo u određenim, užim gra-

²⁴ Zapisnik sa šeste sednice Saveta IDN od 23. maja 1958. *Dokumentacija IDN*. Na toj sednici je odlučeno i da se tokom juna raspiše konkurs „za 20 naših i 20 republičkih stipendista.“

nicama i samo onoliko koliko su neophodni za razumevanje kasnijeg razvitka u 20. veku“.

Prvi konkretan posao Odeljenja bila je izrada *Istorije naroda Jugoslavije*, u četiri knjige (dva toma), period 1918–1958. Na pripremama i izradi ovog dela, pored saradnika Odeljenja, predviđalo se i angažovanje niza jugoslovenskih istoričara kao spoljnih saradnika. U vezi s tim predviđena je i monografska obrada većeg broja tema iz istorije jugoslovenskih naroda u 20. veku, na osnovu kojih bi se napravila sinteza.

Drugi zadatak osnovanog odeljenja bio je unapređivanje metodologije naučno-istraživačkog rada u istorijskoj nauci. „Odeljenje će organizovati pretresanje metodologije istorijskog istraživanja kako u organizaciono-tehničkom, tako i u naučnom pogledu, kao i formiranju novih i usavršavanju postojećih naučnih kadrova istoričara-marksista. Osim toga iskusniji naučni saradnici održaće pre početka ostvarivanja naučno-istraživačkog plana proseminar o stručno-tehničkim metodama rada u istoriji, namenjen u prvom redu mlađim saradnicima-asistentima i naučnim stipendistima“.²⁵

Odeljenju za istorijske nauke upravnik je bio dr Dragoslav Janković, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu koji je i predsedavao Naučnim savetom odeljenja.

Članovi naučnog saveta bili su još dr Ferdo Čulinović, profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu, dr Sergije Dimitrijević, naučni saradnik Srpske akademije nauka, dr Branislav Đurđev, profesor univerziteta u Sarajevu, Ljuben Lape, docent Filozofskog fakulteta u Skoplju, Marjanović Jovan, naučni saradnik IDN, dr Metod Mikuž, profesor univerziteta u Ljubljani, Morača Pero, načelnik Istorijskog arhiva CK SKJ, Perović Dušan, upravnik Muzeja Prvog srpskog ustanka, dr Nikola Vučo, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Izborom naučnih saradnika i stipendista Istorijsko odeljenje IDN je u narednom periodu, do 1967, dok je bilo u sastavu IDN, objavilo veliki broj značajnih radova (vidi bibliografiju), koji predstavljaju temelj moderne jugoslovenske historiografije 20. veka.

Izdvajanje Odeljenja istorijskih nauka iz Instituta društvenih nauka

Privredna reforma 1965. odrazila se i na reorganizaciju institucija koje su se bavile naukom, posebno onih čiji je osnivač bila Federacija. U tom sklopu je Savet Instituta za radnički pokret na sednici održanoj 15. septembra 1967. doneo odluku o podeli Instituta za izučavanje radničkog pokreta²⁶ (IRP) (koji je registrovan kao ustanova kod Okružnog privrednog suda u Beogradu br. 550/65), zavisno od delatnosti kojima se do sada bavio, na nove ustanove:

- Institut za međunarodni radnički pokret (IMRP), sa sedištem u Beogradu, Trg Marksa i Engelsa broj 11,
- Arhiv za radnički pokret (ARP), sa sedištem u Beogradu, Trg Marksa i Engelsa 11 i
- Institut za savremenu istoriju (ISI) koji nastaje spajanjem delatnosti na izučavanju istorije radničkog pokreta i Odeljenja istorijskih nauka IDN sa sedištem u Beo-

²⁵ Informacija o IDN od 6. juna 1958. *Dokumentacija Instituta*.

²⁶ Sredinom 20. veka u Srbiji i u svim jugoslovenskim republikama osnovani su istorijski instituti, kao specijalizovane naučne ustanove za izučavanje radničkog pokreta i istorije Komunističke partije Jugoslavije. Od 1956. godine u Beogradu je radio Institut za izučavanje radničkog pokreta u kome su se izučavali istorija međunarodnog radničkog pokreta i savremeni međunarodni radnički pokret. U narednom periodu svaka republika je obrazovala svoj institut za izučavanje radničkog pokreta, a u Beogradu je na osnovu odluka CK SKJ i Saveznog odbora SSRN 1. jula 1960. formiran Institut za izučavanje radničkog pokreta naroda Jugoslavije, kao opštejugoslovenski institut. Septembra 1961. spojeni su Institut za izučavanje radničkog pokreta naroda Jugoslavije i Institut za izučavanje radničkog pokreta.

Direktor novog Instituta, koji je zadržao naziv Institut za izučavanje radničkog pokreta, bila je Milka Minić (1962–1968). Prvo odeljenje Instituta bavilo se izučavanjem istorije jugoslovenskog radničkog pokreta, drugo odeljenje izučavanjem istorije međunarodnog radničkog pokreta, a treće odeljenje izučavanjem savremenog radničkog pokreta. U Institutu su radili Centar za naučnu dokumentaciju, Arhiv za radnički pokret (u ovom Arhivu bila je i arhiva CK SKJ) i Biblioteka. Institut se nalazio u predratnoj zgradi Privilegovane agrarne banke na Trgu Marksa i Engelsa 11 (danas Trg Nikole Pašića 11). Ukupno zaposlenih (sa izdavačkom službom i administracijom) bilo je oko 250.

gradu, Trg Marksa i Engelsa 11. Delatnost svih ovih novih ustanova, kako stoji u odluci, od posebnog su društvenog interesa te u upravljanju ovim ustanovama učestvuju i predstavnici organizacija zainteresovanih za rad odgovarajućih ustanova i predstavnici društvene zajednice. Ova odluka trebala je da stupi na snagu kad na nju da saglasnost Savezna skupština.

U obrazloženju odluke stoji da se o mestu, ulozi i statusu instituta društvenih nauka osnovanih od strane Federacije, naročito posle usvajanja mera privredne reforme, raspravljalo u mnogim organima i telima zainteresovanih organizacija a posebno i najviše u radnim zajednicama ovih instituta od kojih je i potekla inicijativa pre svega zbog zainteresovanosti da se naučni rad u oblasti društvenih nauka nastavi, u skladu sa intencijama privredne reforme. „Razgovori i izmena iskustava, konfrontiranje različitih mišljenja, stavova, diskusija, sve je to prilično dugo trajalo“. Tek je 13. aprila 1967. na sednici SIV-a prihvaćen predlog o reorganizaciji poslovanja svih instituta društvenih nauka osnovanih od strane Federacije.

Taj predlog bio je osnova od koje se išlo u daljim diskusijama i razmišljanjima i reorganizaciji Instituta za izučavanje radničkog pokreta i Instituta društvenih nauka jer su ova dva instituta u svom delokrugu rada imali više različitih naučnih i stručnih delatnosti i „baš u kojima je trebalo izvršiti novu reorganizaciju“. Zbog toga su ova dva instituta sarađivala na iznalaženju pravnih rešenja da se predlog reorganizacije i realizuje. Prema predlogu Sekretarijata za zakonodavstvo to je bilo moguće učiniti putem odluka, čiji je tekst i pripremljen.

Kao osnovni razlozi za podelu IRP navođeno je postojanje različitih naučnih i stručnih delatnosti u IRP, što je predstavljalo skoro nepremostive teškoće u sprovođenju zajedničkog programa i plana rada koji bi mogao predstavljati jedinstvenu ili bar povezanu naučnu celinu. Uz to, naročito je bilo teško postavljati metodologiju rada i realizaciju usvojenog programa i plana rada, istorijske, politikološke, sociološke, filozofske i pravno-ekonomske naučne i naučno-istraživačke delatnosti, koje su sadržane u domenu rada IRP.

Pored ovih, navođeni su i drugi razlozi te je radna zajednica IRP, u kojoj se svestrano raspravljalo o reorganizaciji IRP i analizirale prednosti podelu IRP na dve odnosno tri samostalne institucije, na referendumu održanom 5. jula 1967. godine, „nedvosmisleno se ogromnom većinom, preko 86% od broja koji su glasali, izjasnila se za podelu IRP i reorganizaciju kako je predviđena u predlogu Odluke“. Na kraju, ove opširne odluke i obrazloženja, navodi se da se za ovakvu reorganizaciju, pre održanih referenduma u IRP i IDN, saglasno članu 90 Osnovnog zakona o ustanovama, dali saglasnost Savezno izvršno veće, Savezni savet za koordinaciju naučnih delatnosti i Izvršni komitet CK SKJ.

Ovu odluku je potpisao predsednik saveta IRP Pero Morača, koji će biti i prvi direktor novoosnovanog Instituta za savremenu istoriju.

Ispod pečata i njegovog potpisa stoji dodatak da je Savet IDN na sednici održanoj 19. januara 1967. usvojio u istovetnom tekstu ovu odluku. Na dnu stoji samo potpis predsednika saveta IDN dr Ilije Stanojčića, bez pečata.²⁷

Pitanje izdvajanja istorijskog odeljenja iz IDN pokrenuto je početkom 1967. godine. Odluku o raspisivanju referenduma doneta je na sednici Saveta IDN 13. juna 1967. U obrazloženju Odluke stoji da se u sadašnjoj reorganizaciji rada naučnoistraživačkih institucija postavilo i pitanje što racionalnijeg istraživanja aktuelnih društvenih problema od onih naučnih institucija koje će moći na adekvatan način i da odgovore toj ulozi. Ovakvim istraživanjem prevazišla bi se dosadašnja praksa da su neka istraživanja zapostavljena, dok su neka bila predimenzionirana, da je bilo dupliranja istih istraživanja od raznih institucija i sl. „Sa izloženog kao jedna od konkretnih mera predlaže se da se Odeljenje za istorijske nauke koja je posebna organizaciona jedinica IDN, izdvoji iz sastava ovog Instituta i integriše sa organizacionom jedinicom Instituta za izučavanje radničkog pokreta, a koje se bavi izučavanjem radničkog pokreta jugoslovenskih naroda i SKJ. Ovim bi se izučavanje savremene istorije objedinilo u jednoj naučnoj ustanovi, a što je ocenjeno kao prirodno kako sa gledišta predmeta i metodologije rada, tako i sa gledišta korišćenja zajedničkih izvora“. Nakon sprovedenog referenduma, o ovoj integraciji donela bi se i posebna odluka ovih instituta,

²⁷ Odluka o podeli Instituta za izučavanje radničkog pokreta 2471/1 od 23. 10. 1967. *Dokumentacija IDN*.

a kojom bi se regulisala organizaciona, finansijska, kadrovska i druga pitanja neophodna za rad ovog novog Instituta.

Shodno ovoj odluci referendum je održan 26. juna 1967, u prostoriji broj 11 IDN u periodu od 7 do 14 časova. Od ukupno 173 radnika glasalo je 127. Od tog broja „za“ izdvajanje Odeljenja za istorijske nauke iz sastava IDN glasalo je 94 dok je 28 glasalo „protiv“. Nevažećih praznih listića bilo je pet.²⁸

Na osnovu člana 49 i 52. Osnovnog zakona o ustanovama, tačka 3, član 57 Statuta IDN i izveštaja komisije za sprovođenje referenduma od 26. juna 1967. **Savet IDN (širi sastav) na trećoj sednici od 11. septembra 1967. doneo je odluku da se Odeljenje za istorijske nauke IDN IZDVOJI iz IDN, radi formiranja Instituta za savremenu istoriju.**

Za sprovođenje ove odluke od strane IDN formira se komisija u sastavu dr Dragoslav Janković, dr Živko Avramovski i dr Toša Stojkov. Odluka stupa na snagu kada se dobije saglasnost Savezne skupštine. Ovu odluku je potpisao predsednik Saveta dr Ilija Stanojčić.²⁹

Tek 19. decembra 1968. Odlukom pov, br. 162. Savezno izvršno veće je dalo saglasnost na odluku IDN u delu koji se odnosi na izdvajanje Odeljenja za istorijske nauke iz IDN i o njegovom pripajanju novoosnovanom Institutu za savremenu istoriju sa sedištem u Beogradu. Ovu odluku je potpisao predsednik SIV-a Mika Špiljak. (Sl. list SFRJ, br. 33/68).

Posebним rešenjem Okružni privredni sud u Beogradu je 7. februara 1969. doneo rešenje da se iz registra ustanova za grad Beograd iz registarskog lista br. 436 sveska 2. na kome se vodi ustanova Institut društvenih nauka u Beogradu, Ul. narodnog fronta br. 45 upiše: brisanje – Odeljenja za istorijske nauke iz sastava istog Instituta usled izdvajanja u posebnu ustanovu Institut za savremenu istoriju u Beogradu, a po odluci Saveta Instituta br. 01-891/1 od 11. 9. 1967. i saglasnosti SIV-a od 19. 12. 1968. (Sl. list SFRJ br. 55/68).

Novoosnovani Institut za savremenu istoriju više nije mogao da se finansijski vezuje za IDN i da preko IDN potražuje sredstva za rad jer je odlukom Saveta IDN br. 03-109/1 od 3. februara 1969. Odeljenje za istorijske nauke izdvojeno iz IDN.

U novoosnovani Institut za savremenu istoriju ušao je 61 saradnik i drugo osoblje i to 19 saradnika iz Odeljenja za istorijske nauke IDN i 42 iz Instituta za radnički pokret.

U poređivanjem podataka iz matičnih knjiga IDN i ISI iz IDN u ISI prešli su:³⁰

1.	Avramovski, Živko (1958–1969), samostani naučni istraživač
2.	Biber, Dušan (1958–1969) samostalni naučni istraživač
3.	Bulatović, Vuk (1968–1969), šef računovodstva
4.	Gligorijević, Branislav (19601–1961; 1962–1969), naučni istraživač
5.	Đurović Smiljana, asistent istraživač
6.	Milenković, Toma (1960–1961), naučni istraživač
7.	Spasojević, Aleksandar (1961–1969), asistent istraživač
8.	Srdanović, Branka (1959–1969) daktilografkinja I-B klase
9.	Stanković, Đorđe (1969–69), istoričar
10.	Stojiljković, Miroslav (1960–1969), asistent dokumentator
11.	Stojkov, Toša (1958–1969), samostani naučni istraživač
12.	Todorović, Desanka (1958–1969), naučni istraživač

²⁸ Zapisnik o radu Komisije za sprovođenje referenduma članova radne zajednice IDN od 26. juna 1967. Članovi komisije bili su Vojin Hadžistević, Miloš Mijalković, Ljubica Perović, Momčilo Zečević, Ljubica Pinčetić. *Dokumentacija IDN.*

²⁹ Odluka IDN br. 01-891/1, od 12.09. 1967. *Dokumentacija IDN.*

³⁰ Cvetković, Slavoljub (1959–1965) je do 1965. radio u IDN. Te godine prešao je u Institut za radnički pokret Srbije, odakle je 1969. prešao u ISI.

13.	Vinaver, Vuk (1963–1969) samostani naučni istraživač
14.	Vuković, Olga (1964–1969)
15.	Vuksanović-Anić, Draga (1960–1969), asistent istraživač
16.	Zečević, Momčilo (1964–1969), naučni istraživač
17.	Skakavac Anđelija, daktilograf
18.	Kovačević-Lončarević Ksenija, referent za personalne poslove
19.	Matić, Ljiljana, bibliotekar

Tako su, tokom 1967. i 1968, Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka i Prvo odeljenje Instituta za izučavanje radničkog pokreta, sa pojedinim saradnicima iz drugih odeljenja, integrisani u novoosnovani Institut za savremenu istoriju (ISI). Osnivač Instituta bila je Savezna skupština SFRJ.³¹

³¹ Osnivanje je potvrđeno Odlukom Saveznog izvršnog veća, br. 162, od 19. decembra 1968. (*Službeni list SFRJ*, br. 55/68, str. 1304), a u sudski registar kod Okružnog privrednog suda u Beogradu Institut je upisan pod brojem US 37/69, 31. januara 1969.

Od ostalih odeljenja Instituta za radnički pokret nastali su Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za međunarodni radnički pokret (danas Institut za evropske studije) i drugi instituti.

Bibliografija Istorijskog odeljenja Instituta društvenih nauka 1959–1969. godine³²

Istorijsko odeljenje Instituta društvenih nauka objavilo je u periodu 1959–1969. značajan broj naučnih radova. Dok je bilo u sastavu IDN, kao organizacioni deo, saradnici Istorijskog odeljenja priredili a IDN objavio deset svezaka *Istorije XX veka*, zbornika radova koji se može označiti kao temelj naučne historiografije 20. veka i kasnije, po mnogima, posebne škole nacionalne istorije Instituta za savremenu istoriju i aktuelnog časopisa ISI koji nosi isti naziv. Inače, prvobitni format ovog zbornika, koji je publikovao IDN, promenjen je tek 1983, kada je nastao i današnji časopis *Istorija XX veka*.³³ U daljem tekstu dati su osnovni bibliografski podaci *Istorije XX veka* i drugih radova koji su publikovani u posebnim bibliografijama kako IDN tako i ISI.

1. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. I.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Članovi redakcije: dr Sergije Dimitrijević, dr Bogumil Hrabak, Jovan Marjanović, dr Tomica Nikčević, Julijana Vrčinac. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1959. Str. 356 + [4], 24x16. Tiraž 1.500.

Sadržaj: Dr Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. 12. 1918–20. 4. 1919 (7–152)*. – Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941 (153–233)*. – Julijana Vrčinac, *Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ (Prema zapisnicima, rezolucijama i drugim materijalima sa ovih konferencija) (235–284)*. – Dušan Biber, *Jugoslovenska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912–1913 (285–326)*. – Ljiljana Aleksić, *O srpsko-crnogorskim pregovorima o savezu 1904–1905 (327–357)*.

2. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. II.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Članovi redakcije: dr Sergije Dimitrijević, dr Bogumil Hrabak, dr Jovan Marjanović, dr Tomica Nikčević, dr Albert Vajs. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1961. Str. 384 + [1]) 24 x 16. Tiraž 1.800.

Sadržaj: Živko Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata (3–161)*. – Branko Petranović, *Pomoć UNRE Jugoslaviji (163–224)*. – Ljubo Boban, *O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj (225–266)*. – Slavoljub Cvetković, *Bilečki koncentracioni logor (267–309)*. – Todor Stojkov, *Radnički pokret u Kruševcu 1903–1914 (311–351)*. – Dimitrije Đorđević, *Pokušaj srpsko-ugarske saradnje i zajedničke akcije 1906 (353–384)*.

3. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. III.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Članovi redakcije: dr Bogumil Hrabak, dr Jovan Marjanović, dr Tomica Nikčević, dr Albert Vajs. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1962. Str. 386. + [1]. 24 x 16. Tiraž 1.800.

Sadržaj: Dr Tomica Nikčević, *Prilog izučavanja političkih borbi u Crnoj Gori 1929–1937 (5–151)*. – Dr Mirjana Gross, *Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine (153–275)*. – Dr Bogumil Hrabak, *Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917 (277–343)*. – pr. Bogdan Krizman, *Pitanje međunarodnog priznanja jugoslovenske države 1919 (345–386)*.

4. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. IV.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1962. Str. 366 + [1]. 24 x 16. Tiraž 1.800.

Sadržaj: Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941–1942 (5–140)*. – Dr Ljiljana Aleksić, *Rad srpske vlade na zajmu 1904–1906 (141–249)*. – Todor Stojkov, *Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931 (251–307)*. – Ljubo Boban, *Zagrebačke punktacije (309–366)*.

5. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. V.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Članovi redakcije: dr Bogumil Hrabak, dr Jovan Marjanović, dr Tomica Nikčević, dr Albert Vajs, dr Vuk Vinaver. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1963. Str. 396 + [1]. 24 x 16. Tiraž 1.500.

³² *Dvadeset godina Instituta za savremenu istoriju 1958–1978*, Beograd, 1979.

³³ Istovremeno kad i *Istorija XX veka* objavljan je i časopis *Prilozi za istoriju socijalizma*. Objavljeno je pet svezaka koji su izašli u periodu 1964–1969. Kao izdavač se pojavljuje Institut za radnički pokret. Od 1969. i ovaj zbornik, tj. časopis, preuzima Institut za savremenu istoriju i on izlazi sve do 1982. Treća grupa istoričara, tj. Odeljenje za istoriju jugoslovenskog radničkog pokreta, objavljivala je časopis *ISTORIJA RADNIČKOG POKRETA*. Zbornik radova. 1. Odgovorni urednik bio je Pero Morača. Zbornik u 3.000 primeraka izlazio je od 1965. do 1969, kada je deo saradnika prešao u Institut za savremenu istoriju a zbornik ugašen.

Sadržaj: Hrvoje Matković, *Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji* (5–136). – Živko Avramovski, *Italijanska ekonomska penetracija u Albaniji 1925. do 1939* (137–224). – Dragoslav Janković, *Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918* (225–262). – Branko Petranović, *Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945–septembar 1946)* (263–313). – Branislav Gligorijević, *Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji* (315–396).

6. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. VI.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Članovi redakcije: dr Bogumil Hrabak, dr Jovan Marjanović, dr Tomica Nikčević, dr Vuk Vinaver, Đurađ Stanislavljević. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1964. Str. 357 + [1]. 24 x 16. Tiraž 1.500.

Sadržaj: Vuk Vinaver, *Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903–1910)* (5–68). – Bogumil Hrabak, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916–1918* (69–212). – Slavoljub Cvetković, *Prilog pitanju osnivanja Saveza komunističke omladine Jugoslavije* (213–244). – Todor Stojkov, *O stvaranju Bloka narodnog sporazuma (Prilog izučavanju odnosa između građanskih opozicionih grupa u Jugoslaviji 1935–1937)* (245–301). – Ljubo Boban, *Oko Mačekovih pregovora s grofom Čanom* (303–357).

7. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. VII.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Članovi redakcije: dr Bogumil Hrabak, dr Vuk Vinaver, Pero Morača, dr Branko Petranović, dr Dušan Biber, dr Ljubo Boban. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1965. Str. 491 + [4]. 24 x 16. Tiraž 1.500.

Sadržaj: Živko Avramovski, *Pitanje sovjetsko-rumunskog pakta, pad Tituleskua i posledice za rumunsku spoljopolitičku orijentaciju* (5–92). – Vuk Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa* (93–186). – Bogumil Hrabak, *Delatnost članova udruženja „Ujedinjenje ili smrt“ u Rusiji 1915–1919* (187–256). – Bogdan Krizman, *Jadransko pitanje na pariškoj mirovnoj konferenciji od 28. juna 1919–9. decembra 1919* (257–343). – Branislav Gligorijević, *O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeovu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade* (345–406). – Toma Milenković, *Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini – Zvonaši (1919–1921)* (407–451). – Slavoljub Cvetković, *Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921* (453–492).

8. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. VIII.* Odgovorni urednik: dr Dragoslav Janković. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1966. Str. 420 + [1]. 24 x 16. Tiraž 1.500.

Sadržaj: Dr Dušan Biber, *O padu Stojadinovićeve vlade* (5–71). – Vuk Vinaver, *Englesko i italijansko „zaokružavanje Jugoslavije“ 1926–1928* (73–164). – Branislav Gligorijević, *Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922* (165–269). – Andrej Mitrović, *Aprilski pregovori o Jadranskom pitanju na konferenciji mira 1919. Sa osvrtom kako su oni pripremljeni* (271–359). – Ivan Katardžiev, *Makedonsko pitanje u odnosima Antantinih saveznika u toku 1918* (361–420).

9. *ISTORIJA XX VEKA. Zbornik radova. IX.* Odgovorni urednici: dr Dragoslav Janković, dr Bogumil Hrabak. Članovi redakcije: dr Živko Avramovski, dr Vuk Vinaver, Pero Morača, dr Branko Petranović, dr Dušan Biber, dr Ljubo Boban. Beograd. IDN. Odeljenje za istorijske nauke. 1968. Str. 512 + [1]. 24 x 16. Tiraž 1.500.

Sadržaj: Dr Bogumil Hrabak, *Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918* (5–62). – Desanka Todorović, *Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919* (63–132). – Dr Živko Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1928* (str. 133–186). – Dr Vuk Vinaver, *O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924–1926* (187–244). – Dr Ladislav Deak, *O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937* (245–291). – Dr Todor Stojkov, *O spoljopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči Šestojanuarske diktature* (293–336) – Dr Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka pred stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1917–1918* (337–385). – Atif Purivatra, *Formiranje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922* (387–445). – Draga Vuksanović-Anić, *Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941)* (447–512).

BIBLIOTEKA STUDIJE I MONOGRAFIJE

- Mirjana Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1960. Str. 248+[2]. 26x17. Kol. Serija I. Tiraž 1.500.
- Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1962. Str. 425+[2]. 26x17. Kol. Serija I. Tiraž 2.500.
- Jovan Marjanović, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1963. Str. 571. 26x17. Kol. Serija I. 3. Tiraž 3.000.
- Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade dfj*. Beograd: IDN, Odeljenje istorijskih nauka. 1964. [IV]+236+[3]. 26x17. Kol. Serija I. 4. Tiraž 1.500.
- Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1965. Str. 435+[3]. 26x17. Kol. I. Monografije, 5. Tiraž 1.500.
- Slavoljub Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919–1928*. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1966. Str. 283. 26x17. Kol. Serija I. 7. Tiraž 1.500.
- Mihailo Vučković, *Istorija Zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1966. Str. 230+[1]. 26x17. Kol. Serija I. 6. Tiraž 1.500.
- Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd: „Savremena administracija“. 1967. Str. XII+517. 20x14. Tiraž 2.000.
- Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*. Beograd: „Prosveta“. 1968. Str. VIII+354. 24x16. Kol. Tiraž 1.000
- Toma Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918–1920*. (Od kraja Prvog svetskog rata do Obznane). Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1968. Str. 353 + [2]. 24x17. Kol. Tiraž 1.500.

BIBLIOTEKA GRAĐA

- Zapisnici Sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*. Priredili: Bogdan Krizman [i] Bogumil Hrabak. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1960. Str. 427 + [4] + [jedna tabela i jedna karta]. 28 x 16. Kol. Serija III – Građa. Tiraž 1.500.
- Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. 1–20. XII 1918). Tom I. Priredili: dr Dragoslav Janković [i] dr Bogdan Krizman. Beograd: IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1964. Str. XL + 368. 28 x 16. Kol. Serija III – Građa. Tiraž 1.500.
- Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. 1–20. XII 1918). Tom II. Priredili: dr Dragoslav Janković [i] dr Bogdan Krizman. IDN, Odeljenje za istorijske nauke. 1964. Str. 369–817. 28 x 16 Kol Serija III – Građa. Tiraž 1.500.

ZAKLJUČAK

Iako je u periodu 1949–1953. radio Institut društvenih nauka, svojevrsna ideološko-pedagoška škola, ovaj Institut je posebna institucija i nema značajne veze sa današnjim Institutom društvenih nauka (IDN) osnovanim 1957. Međutim, zanimljivo je da su neki pojedinci koji se pojavljuju u osnivanju i radu Instituta društvenih nauka iz 1949. bili i osnivači naučne ustanove IDN 1957. Prvi direktor prvog Instituta za društvene nauke 1949. Boris Zihlerl bio je i prvi direktor, bolje reći direktor u osnivanju i naučnog Instituta društvenih nauka. Njegov mandat trajao je svega nekoliko meseci i za to vreme postavljeni su organizacioni i programski temelji današnjeg Instituta društvenih nauka.

Ideja o osnivanju naučnog Instituta društvenih nauka rođena je u Ideološkoj komisiji CK SKJ. U ovoj Komisiji je 7. maja 1957. organizovana rasprava na kojoj su učestvovali pojedinci koji su kasnije i imenovani u Savet Instituta. Na navedenom sastanku izabran je pripremni odbor, prodiskutovana nacrt Uredbe o IDN.

IDN je osnovan 1957. Uredbom SIV-a. U literaturi i aktima Instituta pominju se dva datuma i to Uredba SIV-a od 19. jula 1957. kada je SIV doneo Uredbu o IDN broj 274 od 19. jula 1957. a koja je Uredba, (koju je potpisao J. B. Tito što se posebno naglašavalo u nekim aktima Instituta) objavljena je u Službenom listu SFRJ broj 39/195 od 18. septembra 1957.

U dokumentima se spominje da je institut započeo svoj rad septembra 1957, ali uvidom u dokumentaciju efektivni rad IDN započeo je nešto kasnije.

Osnivačkim i drugim aktima određeni su zadaci IDN: 1. Naučno proučavanje društvenih pojava u Jugoslaviji i savremenom svetu, teorijska razmatranja problema društvenih nauka i razvoj istraživačkih metoda svih nauka; 2. Usavršavanje naučnih kadrova i pripremanje naučnog podmlatka u društvenim naukama; 3. Objavljivanje i razmena naučnih saznanja i 3. Razvijanje naučne saradnje sa odgovarajućim ustanovama u nas i u svetu tj. sa univerzitetima, institutima, akademijama itd. Institut je po kadrovima i predmetu rada koncipiran i zamišljan kao svojevrsna jugoslovenska akademija društvenih nauka.

Organizaciono je bio podeljen na odeljenja a svako odeljenje imalo je redovne i vanredne članove, sopstveni naučni savet i upravnik.

Od osnivanja do 1967. u sastavu IDN radilo je i Odeljenje za istorijske nauke koje se referendumom izdvojilo iz Instituta i spajanjem sa saradnicima iz rasformiranog Instituta za radnički pokret oformljen je Institut za savremenu istoriju.

VAŽNI DATUMI

3. februar 1949. godine – počeo sa radom Institut društvenih nauka, označen kao kulturno-naučna institucija.

7. maj 1957. godine – organizovana rasprava u Ideološkoj komisiji CK SKJ na kojoj su učestvovali pojedinci koji su kasnije i imenovani u Savet Instituta društvenih nauka (IDN). Na navedenom sastanku izabran je pripremni odbor i prodiskutovan nacrt Uredbe o IDN.

8–11. jun 1957. godine – sastanci aktiva ekonomista, sociologa, pravnika i istoričara pri Ideološkoj komisiji CK SKJ, kojima su prisustvovali „drugovi“ iz svih republika. Na ovim sastancima su razmotrena pitanja sadržaja i metod rada odeljenja, problem kadrova i organizaciona struktura odeljenja i druga pitanja vezana za nastanak i rad IDN.

19. jul 1957. godine – doneta Uredba Saveznog izvršnog veća br. 274, o Institutu društvenih nauka.

18. septembar 1957. godine – objavljena Uredba u Službenom listu FNRJ br. 39/1957.

18. oktobar 1957. godine – Na prvom konstitutivnom sastanku Saveta i ostalih organa i imenovanje lica IDN u zgradi Savezne narodne skupštine, na predlog Petra Stambolića, predsednika Saveta, jednoglasno je izabran Boris Zihelr za direktora, za v. d., pomoćnika dr Vojislav Simović, a za sekretara Sloboda Selić.

13. novembar 1957. godine – Na drugoj sednici Saveta IDN direktor Zihelr je označio Institut kao naučno-istraživačku ustanovu u području društvenih nauka čiji bi rad bio praćen određenim formama pedagoške delatnosti, koja bi predstavljala dragoceni zadatak Instituta. Na predlog Zihelra u ime Personalne komisije za upravnik Odeljenja za istorijske nauke postavljen je dr Dragoslav Janković, za upravnik Odeljenja za sociologiju postavljen je dr Vuko Pavićević.

2. decembar 1957. godine – Na trećoj sednici Saveta IDN Savet je na predlog Zihelra, jednoglasno potvrdio izbor Vlajka Begovića za redovnog člana i direktora Instituta.

7. januar 1958. godine – Na četvrtoj sednici Saveta u zgradi Savezne skupštine kojom je predsedavao Petar Stambolić za upravnik Odeljenja za političke i pravne nauke izabran je dr Jovan Đorđević, a za upravnik odeljenja za ekonomske nauke Voja Rakić, pomoćnik sekretara za opšte privredne poslove, koji je ranije bio profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu.

24. mart 1958. godine – Na petoj sednici Saveta IDN održanoj u sali Zakonodavnog odbora Savezne skupštine razmatrani su rezultati konkursa.

23. maj 1958. godine – Na šestoj sednici Saveta usvojen je program rada Instituta i izvršen izbor saradnika na osnovu raspisanog konkursa za sva odeljenja.

13. april 1967. godine – Na sednici SIV-a prihvaćen predlog o reorganizaciji poslovanja Instituta društvenih nauka i drugih institucija osnovanih od strane Federacije.

5. jul 1967. godine – Na referendumu o reorganizaciji Instituta za radnički pokret preko 86% od broja koji su glasali, izjasnila se za podelu IRP i reorganizaciju.

13. jun 1967. godine – Na sednici Saveta IDN doneta Odluka o raspisivanju referenduma.

26. jun 1967. godine – održan referendum u IDN. Od ukupno 173 radnika glasalo je 127. Od tog broja „za“ izdvajanje Odeljenja za istorijske nauke iz sastava IDN glasalo je 94 dok je 28 glasalo „protiv“. Nevažećih praznih listića bilo je pet.

11. septembar 1967. godine – Savet IDN (širi sastav) na trećoj sednici od 11. septembra 1967. doneo je odluku da se Odeljenje za istorijske nauke IDN IZDVOJI iz IDN, radi formiranja Instituta za savremenu istoriju.

19. decembra 1968. godine – Odlukom pov., br. 162. Savezno izvršne veće dalo je

saglasnost na odluku IDN.

3. februar 1969. godine – Odlukom Saveta IDN br. 03-109/1 od. Odeljenje za istorijske nauke izdvojeno iz IDN.

7. februar 1969. godine – Okružni privredni sud u Beogradu doneo je rešenje da se iz registra ustanova za grad Beograd iz registarskog lista br. 436 sveska 2. na kome se vodi ustanova Institut društvenih nauka u Beogradu, Ul. narodnog fronta br. 45 upiše: brisanje – Odeljenja za istorijske nauke iz sastava istog Instituta usled izdvajanja u posebnu ustanovu – Institut za savremenu istoriju u Beogradu.

IZVORI I LITERATURA

- Arhiv Jugoslavije, *Fond Institut društvenih nauka 1943–1953*.
Dokumentacija Instituta društvenih nauka.
Dokumentacija Instituta za savremenu istoriju.
BILTEN dokumentacione građe. Beograd: Odeljenje za naučnu dokumentaciju Instituta društvenih nauka, 1964–1968, Beograd: Biro za umnožavanje IDN.
Godišnjak Instituta društvenih nauka 1957–1983. (1983). Beograd: izd. Institut društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu.
Dvadeset godina Instituta za savremenu istoriju 1958–1978. (1979). Beograd, str. 51–165.
INFORMATIVNI bilten Instituta društvenih nauka. (1966). Odgovorni urednik Stoiljković Dragan. br. 1-1969, br. 4. Beograd: Institut društvenih nauka, 1966–1969. Umnoženo na geštetneru.
Monografija Instituta društvenih nauka (2001). Beograd: neobjavljeno.
Monografija Instituta za savremenu istoriju (2001), neobjavljeno.
Momčilo Pavlović. (2013). *Institut za savremenu istoriju-ISI*.
Ana Vuković. (2021). Razvojni put Centra za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, *Sociološki pregled*, vol. XLVI. str. 441–460.
Biljana Albahari, Vesna Jovanović. (2007). *Bibliografija izdanja Instituta društvenih nauka 1957–2007*, Institut društvenih nauka, Beograd.

VLADIMIR VULETIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Knjiga u vihoru politike

Uvod

Na poziv Instituta za društvene nauke (IDN), koji povodom 65. godišnjice postojanja objavljuje zbornik radova posvećen značajnim događajima u svojoj istoriji, prihvatio sam da napišem tekst o jednoj od najznačajnijih knjiga koju je ovaj institut objavio. Reč je o studiji *Stranački pluralizam ili monizam – društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949 (SPM)* koju su 1983. godine napisali Vojislav Koštunica i Kosta Čavoški.

Ovo, prema mom mišljenju, nije ni najreprezentativnija, a verovatno ni najbolja knjiga koju je IDN izdao. Moglo bi se pobrojati još mnogo značajnih naslova koji su u saznanom, metodološkom i stručnom pogledu ostavile značajan i verovatno dublji trag od ove knjige. Neke od njih su u naučnim i stručnim krugovima više citirane i godinama korišćene u univerzitetskoj nastavi.¹ Međutim, teško da se među institutskim izdanjima može naći knjiga koja je izazvala veću pažnju javnosti, kako u vreme u kome se pojavila tako i decenijama kasnije.² U prilog tome treba istaći da je ova knjiga doživela četiri izdanja, od čega tri u Beogradu i jedno u Ljubljani, kao i prevod na engleski jezik.³ U tom smislu, moglo bi se reći da je ona – u poređenju sa ostalim izdanjima IDN najviše uticala na društveno-politička zbivanja u Srbiji i Jugoslaviji.

Kako navodi Branimir Janković „...Ivo Banac je za knjigu Koste Čavoškog i Vojislava Koštunice *Stranački pluralizam ili monizam* iz 1983. godine o dolasku KPJ na vlast upotrijebio ... izraz političke bombe (*a political fire bomb*)“ (Banac, 1992: 1096; Janković, 2018). Slobodan Antonić kaže: „Knjiga ... zaista jeste bila „bomba“ za moju generaciju 1958. (prim. V.V). Svi su je te 1983. čitali i komentarisali“. U intervjuu sa advokatom Rajkom Danilovićem za list *Dani* (1. 7. 2013), novinar Senad Pećanin kaže: „Sjećam se da sam još kao brucoš, 1986, 'ispod ruke' nabavio knjigu Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog *Stranački pluralizam ili monizam* koja je bila zabranjena, pa smo na ljude poput njih gledali kao u disidente, kao demokrate“.⁴ Profesor Tibor Varadi kaže da je knjiga bila važan događaj, a profesor Lino Veljak da je „predstavljala (je) izrazito osvježanje“, koju je doživeo „kao značajan udar na monopol SKJ“. Za one koji su za knjigu čuli posredno, ali je u to doba nisu čitali ona je bila, kako se seća Vladimir Cvetković, „knjiga o višepartijskom sistemu“ na šta se „nije dobro gledalo u političkim krugovima“. Zoran Oštrić u opisu ovog dela je napisao: „Ova studija bila je 1980-ih važna kao jedno od djela u kojima su se tematizirale 'tabu teme' ratne (iz

---

¹ Pomenimo samo dela koja su tih godina objavljena i donedavno bila deo obavezne i dopunske literature na pojedinim kursovima Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu: Golubović Zagorka, *Staljinizam i socijalizam*; Topić Lidija, *Kapitalizam, tehnologija i nemačka sociologija*; Arzenšek Vladimir, *Struktura i pokret*, itd.

² Ovaj zaključak se odnosi na izdanja IDN, ali čak i u ukupnoj izdavačkoj delatnosti tog doba malo je knjiga koje su na sličan način uzburkale političku javnost. Među njima, bi se eventualno mogla pomenuti knjiga Veselina Đuretića, *Saveznici i Jugoslovenska ratna drama* i još nekoliko od kojih su neke, za razliku od ovih, u to vreme bile zabranjene.

³ Prvo izdanje 1983. godine IDN, Beograd; drugo izdanje (na engleskom) 1985. godine Columbia University Press; treće izdanje 1987. godine časopis *Tribuna*, Ljubljana; četvrto izdanje izmenjenog podnaslova (*Posleratna opozicija obnova i zatiranje*) 1990. godine Privredno-pravni priručnik, Beograd; peto izdanje 2012. godine Služebni glasnik i Dosije, Beograd.

⁴ Mada knjiga zapravo nikada nije bila zabranjena, o njoj se još u vreme kada se pojavila stvorio mit kao o disidentskom delu. Istina je da je knjiga bila veoma brzo rasprodana, a prema svedočenju Slobodana Antonića, do tada je mogla da se nađe „u knjižari Narodne knjige u Cetinjskoj koja je bila stecište tadašnje kulturne alternative“.

2. SR) i poslijeratne povijesti. U situaciji rastuće ekonomske krize 1983, kad se naslućivalo da će nastupiti i politička kriza, kad su se pojavljivali 'krizolozi' koji su u pitanje dovodili društveni i politički sustav 'samoupravnog socijalizma', objedinjavanje svih tih informacija na jednom mjestu bilo je važno i čitalo se s posve promjenjenom perspektivom."

Iz svih tih razloga, izdvajanje ove knjige iz mnoštva od nekoliko stotina monografija i zbornika⁵ koje su se pojavile u izdanju IDN i namera da se tekstem o njoj reprezentuje izdavačka delatnost Instituta razumeo sam kao plod želje predlagača da se, povodom jubileja, istakne društveno-politička angažovanost čitave ustanove i da se načini otklon od, po rečima Gorana Bašića – sadašnjeg direktora IDN, doskora uvreženog poimanja IDN kao „crvene akademije”.

Moj saznajni interes, s druge strane, bio je usmeren u pravcu ispitivanja uslova u kojima je bilo moguće da se takva knjiga pojavi u to vreme, kao i na društvene i političke posledice koje je njeno pojavljivanje imalo. To je razlog što se knjizi prilazi kao svojevrsnom dokumentu koji obeležava jedan značajan period u kome je doveden u pitanje monopol SKJ. Ključno pitanje je zašto je, u tom smislu, ta knjiga bila tako važna, kao i zašto je ostala važna tokom narednih decenija, o čemu svedoče ponovljena izdanja 1990. i 2012. godine.

Da bi se na ta pitanja odgovorilo najpre ću se kratko osvrnuti na društveni kontekst u kome se knjiga pojavljuje (politički, kulturni, ekonomski ali i svetski). Zatim će nešto ekstenzivnije biti predstavljen sam sadržaj knjige. Poseban aspekt rada čini recepcija na koju je knjiga naišla u tadašnjoj javnosti, bilo da se radi o zvaničnim, bilo o nezvaničnim reakcijama. Centralni deo knjige predstavlja povezivanje intelektualne klime tog doba – čega je ova knjiga plod, sa društveno-političkim previranjima u okviru SKJ. Umesto zaključka, načinjen je kratak osvrt na njenu potonju aktuelizaciju.

Teorijsko-metodološki okvir

Istražujući istoriju jugoslovenske, a potom i srpske sociologije u periodu od početka 60-ih godina prošlog veka do danas došao sam do zaključka da je izbor tema ali i teorijsko usmerenje autora bilo u korelaciji sa političkim tokovima i sukobima između frakcija u okviru SKJ. Uspostavljanje višestranačkog sistema u tom pogledu nije dovelo do radikalnih promena, osim što je otvorilo nove teme koje su se sagledavale iz drugačijih uglova.

Polazeći od tih zaključaka, radna hipoteza i ideja vodilja u ovom radu jeste da je pojava „disidentskih” knjiga, čak i onih koje su dolazile s političke „desnice”, ma šta to u ono vreme značilo, bilo povezano sa političkim zbivanjima, odnosno političkim previranjima i tenzijama između različitih frakcija, odnosno pukotinama unutar Saveza komunista. Drugim rečima, pretpostavka, od koje se pošlo u ovom radu, jeste da se pojava knjiga kao što je ova o kojoj govorimo nije mogla dogoditi bez, makar prećutne, podrške pojedinih frakcija u okviru vladajuće političke elite.

Svojevrsnu potvrdu, potkrepljenje i obrazloženje u tom smislu predstavlja knjiga Dejana Jovića *Jugoslavija – država koja je odumrla* u kojoj se na više mesta zastupa slična teza. Jović, naime, čitav koloplet vezan za nastanak i delovanje kritičke inteligencije tokom osamdesetih godina prošlog veka stavlja u pomenuti okvir. „Kulturalne su elite u jugoslavenskim zemljama”, kaže Jović, „često samo izražavale ono što su političke elite mislile, ali se nisu usudile javno i reći. One su samo djelimično bile opozicija režimu kao što su bile i djelimično slobodne ... njihova se relativna sloboda izražavanja mogla zahvaliti polupodršci koju su imale za takvu ulogu kod svojih političkih elita” (Jović, 2003: 61). To ne znači, nastavlja on, da su intelektualne elite radile u direktnom dosluhu sa političkom elitama niti da su bili njihovi slepi poslušnici. Naprotiv. „Intelektualna je elita često prešla granicu koju su joj političari postavili i koju su bili spremni tolerirati. Ona jest bila i glasnogovornik političara, ali nije bila samo to” (Isto: 274). Njegova teza je da su odnosi

⁵ Videti bibliografije instituta na:

https://idn.org.rs/wp-content/uploads/2020/02/Bibliografija_57_07_IDN_txt.pdf

https://idn.org.rs/wp-content/uploads/2020/02/bibliografija_izdanja_IDN_2007-2011.pdf

<https://idn.org.rs/blog/2020/01/01/biblioteka-instituta-drustvenih-nauka/>

između političke i intelektualne elite bili složeni „pa bi ih bilo prejednostavno objasniti jednostavnom idejom o manipulaciji jednih od strane drugih. Ne može se točno ustanoviti ni tko je inicijator, a tko sledebnik u tom odnosu: te dvije uloge često su se izmenjivale” (Isto: 330).

Detaljniji opis načina na koji je antikomunistička intelektualna elita – kojoj pripadaju i autori SPM – u Jugoslaviji, a posebno u Srbiji i Beogradu, uspela da poveća svoj uticaj biće razmatran kasnije. Ovde je dovoljno reći da svaka, pa i knjiga o kojoj govorimo, predstavlja izraz duha svog vremena, a vreme u kome je ona nastala bilo je vreme ekonomske i početka političke krize koja je na videlo iznosila sukobe unutar SKJ. Upravo ti unutrašnji sukobi stvorili su pukotine koje su omogućile dovođenje u pitanje njihovog monopola. Iz današnje perspektive to vreme se može posmatrati i kao rudimentarna faza u stvaranju političkog pluralizma. Postavlja se pitanje da li je, odnosno u kojoj meri SPM, sama po sebi, ili kao deo šireg pokreta, predstavljala doprinos razvoju političkog pluralizma, ili je u datom trenutku, sasvim nenameravano, više bila u funkciji jedne od SKJ frakcija. Najbliži smo gledištu da je ona predstavljala oboje. Njeno izdavanje u okviru IDN nije bilo moguće bez, makar prećutne, podrške političkih aktera koji su se protivili konceptu „četvrti” Jugoslavije. Na kraju krajeva, ona je i štampana uz finansijsku podršku Zajednice za nauku. Naknadno ograđivanje te zajednice, a posebno način na koji je učinjeno – apostrofiranjem mogućnosti novog izdanja, ne samo da ne dovodi u pitanje ovu tezu, već je na izvestan način podupire.⁶

Ovako pitanje se može proširiti tako da glasi da li su i u kojoj meri disidenti i njihovo delovanje uticali na pad socijalizma u SFRJ? No, ma koliko zanimljivo, ono izlazi iz fokusa naše tema pa ga ovde samo pominjemo.⁷

Da bi se odgovorilo na postavljena pitanja bilo je, dakle, neophodno upoznati se ne samo sa sadržajem knjige već i sa spletom političkih okolnosti koje su obeležile vreme u kome je ona nastajala. To vreme predstavlja period savremene istorije pa o njemu postoji mnoštvo pisanih svedočenja, ali i živo sećanje. Zato su, osim pisanih tragova, za obaveštenje o tom vremenu korišćena i sećanja savremenika raspoloženiha od odgovore na pitanje vezana za pojavu ove knjige. Reč je o prigodnom uzorku kojim su obuhvaćene ličnosti koje su u to vreme bile zainteresovane za intelektualna zbivanja. S obzirom da ova obaveštenja nisu predstavljala primarni izvor podataka nije bilo potrebe za strukturiranjem upitnika,⁸ niti se vodilo računa o uzorku ispitanika te je zato trebalo, pre svega, steći opšti utisak o načinu na koji je knjiga primljena u intelektualnim krugovima. Razlog tome je uverenje da pojava nekog dela – bez obzira na njegov sadržaj, sama po sebi ne mora imati efekat koji je autor želeo da postigne. Iz tog razloga nije bilo neophodno razgovarati sa autorima knjige. Ne samo što bi se time možda narušila određena kritička distanca prema knjizi, već pre svega zato što nas je manje interesovalo šta su autori nameravali, a više način na koji je njihova namera shvaćena i prihvaćena u javnosti. Kao što kaže Janković: „Čitanje kritičkih knjiga ne znači automatski i njihovo prihvaćanje i podržavanje ... iste knjige mogu se čitati i tumačiti

⁶ Nakon svih kritika koje su se u medijima mogle čuti povodom ove knjige oglasila se i Zajednica za nauku saopštenjem u kome se, između ostalog, kaže: „Izvršni odbor se ograđuje od sadržaja knjige i obaveštava izdavača **da u eventualno ponovljenom izdanju** (istakao V.V) ne može stavljati tekst kojim se naznačuje učešće Zajednice u njenom izdavanju”.

⁷ O ovom pitanju se kod nas dosta raspravljalo, ali ne i na Zapadu, gde se jugoslovenski disidenti, izuzme li se Milovan Đilas, gotovo i ne pominju. Gledište koje je najbliže mom mišljenju može se naći u tekstu Mire Bogdanović (Bogdanović, 2009).

⁸ Ispitanicima je poslat e-mail sledeće sadržine: U želji da se što više približim duhu vremena u kome je ova knjiga objavljena (1983) bilo bi mi dragoceno svedočenje o tome kako ste Vi doživeli pojavu ove knjige i način(e) na koji je ona dočekana u tadašnjoj intelektualnoj i političkoj javnosti.

Mene u osnovi zanima da se približim razumevanju načina na koji su ljudi čuli za ovu knjigu; kako su razumeli smisao i cilj njenog pojavljivanja; da li je ona zaista „politička bomba” ili je taj status stekla kasnije; da li je bilo javnih razgovora o toj knjizi i koliko su intelektualci uopšte o njoj govorili; oko čega su se vodili sporovi i da li su oni bili povezani sa profesionalnim statusom diskutantata; da li su ljudi uopšte čitali knjigu ili su iznosili mišljenja o knjizi itd. Forma, sadržaj i obim vašeg svedočenja prepušteni su vama na volju.

Na poslatai upit odgovori li su: Mladen Lazić, Lino Veljak, Tibor Varadi, Rastko Močnik, Vladimir Cvetković, Slobodan Antonić, Slobodan Vuković, Jovan Bazić na čemu im se još jednom javno zahvaljujem.

različito te njihovo čitanje ne prejudicira tačno određeno delovanje". Isti autor smatra, da se knjige mogu analizirati i tako što će se staviti „naglasak na kontekstualne procese poput dekristijanizacije, desakralizacije vlasti, jačanja opozicijske javne sfere, porasta kritičkog čitanja usmjerenog protiv autoriteta i dr." (Janković, 2018), što nas zapravo ovde više i interesuje.

Osamdesete

Osamdesete godine prošlog veka u Jugoslaviji i Srbiji obeležilo je suočavanje sa posledicama ekonomske krize, politički sukobi republičkih rukovodstava koji su se tek krajem decenije proširili i na stanovništvo, a čijem je rasplamsavanju nesumnjivo doprinela i smrt Josipa Broza Tita 1980. godine; Na međunarodnom planu treba izdvojiti početak dva procesa. S jedne strane, reč je o pojavi ozbiljnih pukotina u istočnom bloku koja se manifestovala u aktivnostima poljskog sindikata *Solidarność*. S druge strane, započeo je ekonomski, politički, ali i ideološki (neoliberalni) zaokret na Zapadu koji su politički pokrenuli i definisali Margaret Tačer i Ronald Regan.

Mnogi savremenici osamdesete godine prošlog veka u Jugoslaviji pamte kao doba oživljavanja kulturne i intelektualne scene jer se, posebno u Beogradu i drugim velikim gradovima, pojavilo mnoštvo filmova, pozorišnih predstava, romana i muzičkih pravaca i muzičara sasvim različitog senzibiliteta i tematike u odnosu na ono na šta je publika do tada bila navikla. Potrošačka kultura se proširila i na radničke slojeve uprkos činjenici da je i srednjim slojevima bivalo sve teže da zadovolje brzo rastuće potrošačke aspiracije. Došlo je i do popularizacije naučnog rada, pre svega u oblasti naučne kritike i polemike koja je svoj izraz našla na tribinama o različitim pitanjima koja nije direktno usmeravao ni kontrolisao Savez komunista. Ukratko, širenje horizonata obeležilo je ovu deceniju u kulturnoj sferi. Ono što, međutim, nije bilo tako očigledno i još uvek skriveno od očiju javnosti, a predstavljalo je novost, bile su debate unutar samog SKJ. One su se vodile oko različitih pitanja, a u Beogradu centralno pitanje je bio status republika u federaciji i posebno status autonomnih pokrajina u Srbiji. Te debate su počele kao svojevrsna reakcija na rešavanje nagomilanih ekonomskih problema, ali su kasnije nastavljene ukazivanjem na političke korene ekonomskih problema, da bi se vremenom povezale sa nacionalnim pitanjima, a krajem decenije prenete su iz političkih foruma u javnost.

Upravo u takvoj klimi se pojavljuje knjiga *Stranački pluralizam ili monizam*. S jedne strane, njenoj pojavi je pogodovala zainteresovanost javnosti za nove, pa i stare nove teme, i opšta klima liberalizacije i demokratizacije javnog života, a sa druge strane u okviru partije svi oni koji su bili nezadovoljni takozvanom *Kardeljevom Jugoslavijom* imali su interes da problematizuju različite aspekte tog političkog sistema proizašlog iz Ustava donetog 1974. godine.

O knjizi

Teme iz novije istorije nisu bile novost u izdavačkoj delatnosti IDN. U tom smislu, knjiga koja opisuje posleratni period u kome se odvijao proces konstituisanja političkog sistema nove države nije se tematski izdvajala iz produkcije Instituta. Novost je, međutim, predstavljao nemarksistički pristup koji je odudarao od standardnog marksističkog okvira u kome se kretala analiza društvenih problema, a posebno osetljivih političkih tema.

U uvodnoj napomeni autori ukazuju da je predmet njihovog rada politički razvoj Jugoslavije u periodu od 1944. do 1949. godine. Taj period opisuju kao formativnu fazu novog u kojoj je istovremeno razaran stari politički poredak. Fokus njihovog rada usmeren je ka pitanjima stranačkog sistema, mada su i sami svesni da bi za celovitiju sliku tog političkog trenutka bilo važno ukazati i na druga pitanja (gde navode: karakter i različite elemente građanskog rata, višenacionalni karakter države, ponašanje sudstva itd.) Takvo usmerenje je u skladu sa ciljem istraživanja koji je određen kao opis promena u stranačkom

sistemu i uočavanje onih činilaca i tendencija koji su dovele do transformacije načelno prihvaćenog stranačkog pluralizma u monizam, odnosno jednopartijski sistem.

Prvi deo knjige, koji nosi naziv *Karakter društvenih pokreta i stranačkog sistema*, predstavlja svojevrsni teorijsko-istorijski okvir istraživanja. Autori polaze od konstatacije da je posleratni politički sistem inicijalno bio ustrojen kao višestranački, ali da se vremenom, u dijalogu između KPJ i ostalih stranaka, on preobratio u jednopartijski. Da bi se razumeo taj prelaz, autori ističu da je neophodno, osim stranaka, imati u vidu i delovanje političkih pokreta – kako onih predratnih tako i posleratnih.

Iz tog razloga podsećaju na predratna nastojanja KPJ da učestvuje u opozicionom pokretu, kao i na njenu ulogu u stvaranju Narodnog fronta. Ovim podsećanjem u prvi plan ističu da je KP pre rata prihvatila liberalnu ideju društvenih pokreta kao „neformalnih i samo delimično organizovanih kolektiviteta”, ali da je pod uticajem Kominterne, naročito nakon rata, odbacila liberalno i prihvatila boljševičko shvatanje društvenih pokreta prema kome je „komunistička partija nešto sasvim različito i iznad masovnog pokreta”.

Kao što su postojala dva shvatanja pokreta, tako su postojala i dva shvatanja političkih stranaka – liberalno i boljševičko. Ključna razlika se ogledala u shvatanju demokratije i uloge koju u njoj igraju političke stranke. Prema liberalnom gledištu demokratija je „utakmica stranaka u kojoj manjina slobodno zastupa i širi svoje poglede nastojeći da utiče na politiku vladajuće stranke i pokušavajući da i sama mirnim putem preko parlamentarnih izbora dođe na vlast”. Autori su svesni ograničenja ovog sistema, ali ističu da je on najefikasnija odbrana od opasnosti diktature. Demokratija, drugim rečima, nije moguća bez višestranačkog sistema jer samo pluralizam omogućava javnu diskusiju i zaštitu prava manjina. Nasuprot tome, „boljševički tip organizacije zastupa jedno sasvim drugačije shvatanje polazeći od Lenjinovog i Staljinovog učenja o diktaturi proleterijata koje se svodi na vladavinu jedne komunističke partije kao osnovne rukovodeće snage proleterijata pri čemu se podrazumeva da partija ne deli niti može da deli rukovodstvo sa drugim partijama.”

Pažljiv čitalac je već na osnovu uvodnih napomena mogao uočiti da su autori doveli u pitanje nekoliko do tada podrazumevajućih „istina”. Prvo, doveli su u pitanje ideju da je socijalizmu svojstven jednopartijski sistem ukazujući da je socijalizam u Jugoslaviji počeo da se gradi u okviru višestranačkog sistema. Drugo, podvrgli su kritici ideju da je socijalistička demokratija superiorna u odnosu na formalnu Zapadnu demokratiju, uzimajući kao neupitnu liberalnu ideju da demokratije nema bez višestranačja. Treće, ukazali su da je monizam, zapravo, lenjinističko-staljinistički relikv koji je KPJ prihvatila pod uticajem Kominterne. Pokazali su, najzad, da je KPJ izvorno prihvatila i učestvovala u aktivnostima predratnih višestranačkih pokreta čak i dok je bila u ilegali.

Poruka je bila više nego jasna. Monizam je povezan sa staljinizmom i Kominternom, a pluralizam sa demokratijom i izvornim principima KPJ i, što je najvažnije, nije u koliziji sa socijalizmom. Drugim rečima, autori su već u uvodu pokušali da legitimišu višestranački sistem ne dovodeći u pitanje socijalističko uređenje Jugoslavije. Istovremeno, jasno ističući svoju liberalnu ideološku poziciju i optužujući posleratno rukovodstvo KPJ za licemerje koje se ogledalo u prihvatanju pluralizma u situaciji dok se KPJ borila za vlast i napuštanje istog od momenta kada je osvojila vlast. Sve što sledi bilo je samo svojevrsno sadržinsko potkrepljenje i elaboracija ovih ključnih ideološko-političkih poruka.

U pododeljku koji nosi naziv *Političke stranke i stranački sistem* dat je osvrt na strukturu stranačkog sistema pre i odmah nakon rata. Koristeći Sartorijevu tipologiju političkih sistema na one sa predominantnom i one sa hegemonom vladajućom strankom pokazuju da ni učešće više stranaka u političkom životu samo po sebi ne jamči postojanje opozicije. Naime, u prvom slučaju postoje izgledi da opoziciona stranka nekada dođe na vlast, dok u drugom slučaju takva mogućnost ne postoji „jer hegemonu stranka ne dopušta mogućnost smene na vlasti, pa ostale stranke postoje samo kao sporedne stranke koje mogu učestvovati u vlasti, ali samo u meri u kojoj im glavna stranka to dodeljuje”. Upravo takav višestranački sistem je, mada bi se pre moglo govoriti o prelaznom stanju ka potpunom monizmu, po mišljenju autora postojao u Jugoslaviji nakon oslobođenja. Što je još važnije, taj prelazni period je, za razliku od nekih drugih socijalističkih zemalja,

trajao veoma kratko zbog, kako ističu, visokog stepena „ideološkog intenziteta“, odnosno zadojenosti hegemone stranke boljševizmom.

Nakon opisa delovanja opozicionih stranaka u takvim uslovima, autori zaključuju da je KPJ u kratkom roku promenila svoj odnos čak i prema takvom višestranačju. Ta promena se ilustruje rečima ključnih ljudi KPJ. Tako, na primer, Edvard Kardelj 1945. godine uverava da „Narodni front (NF) nije hegemon organizacija već blok radnika, seljaka i srednjih slojeva u kome postoje i partije koje odražavaju težnje elemenata tog bloka“, dok samo dve godine kasnije Tito ističe da bi „političke partije predstavljale najveću smetnju za brzi i trajni razvitak naše zemlje“. U skladu sa tom promenom na Petom kongresu KPJ je 1948. godine usvojen stav da „Narodni front ostvaruje program Komunističke partije (KP)”.

Poredeći ovu transformaciju u različitim zemljama takozvane narodne demokratije, autori zaključuju da je ključna razlika u procesu ukidanja pluralizma koji je u Jugoslaviji tekao mnogo brže i potpunije, a razlozi se vide u tome što je kod nas, s jedne strane, istovremeno sa narodnooslobodilačkim ratom došlo do revolucionarne smene vlasti, a sa druge strane, što nasuprot KPJ nije, kao u drugim zemljama Istočne Evrope, stajala neka jaka levičarska stranka, već je postojao samo fragmentiran i slabo povezan skup građanskih partija koje su pritom bile nacionalno podeljene.

U prvom pododeljku drugog dela koji nosi naziv *Preobražaj stranačkog sistema*, načinjen je osvrt na stranački pluralizam tokom narodnooslobodilačkog rata. Autori ovde pokušavaju da opovrgnu tezu da se monizam nametnuo sam po sebi jer su, navodno, ostale stranke bile kolaboracionističke ili nisu uzele učešća u borbi protiv okupatora. Ovu tezu, koju su širili komunisti, autori pokušavaju da opovrgnu navodeći, pre svega, primer *Osvobodilne fronte* koju su osim komunističke činile različite grupe – što je potvrdio i sam Tito 1944. godine. Pored toga, autori navode obećanje Tita dato Čerčilu da se nakon rata neće uvoditi komunizam „jer Jugoslavija ne može sebi da dopusti da se razlikuje od demokratskih zemalja Evrope”.

Na samom kraju rata, smatraju autori, pred KP su se postavila tri pitanja: „da li priznati legitimnost stranačkog pluralizma; da li to uključuje delovanje opozicije, odnosno i onih stranaka koje se nalaze izvan NF, i najzad, da li u vreme dok traju borbe za oslobođenje treba dopustiti svim strankama odlaženje u narod i pridobijanje pristalica” (Kič, 1986).

Uprkos načelno pozitivnim odgovorima koja su na ova pitanja davali, Tito i najviši predstavnici tadašnje vlasti nisu bili spremni da tolerišu opoziciono delovanje pa su zabranjivali opozicione listove, a saradnja – koja se svodila na trpeljivosti KP prema opozicionim strankama, veoma brzo se pretvorila u „otvorenu borbu i njihovu likvidaciju”.

No, kako ističu autori, ukidanje onog dela opozicije koja nije bila deo Narodnog fronta, mada je promenilo karakter pluralizma, nije ga potpuno uništilo. To se dogodilo tek nakon uklanjanja opozicionih stranaka koje su delovale unutar Narodnog fronta. Razlog eliminacije su bile razlike koje su one imale spram KPJ u poimanju Narodnog fronta. Dok su opozicione stranke videle NF kao sporazum različitih grupa i stranaka – kao što je tvrdio Jaša Prodanović, „za komuniste je svaki nastup predstavnika opozicije koji nije bio na liniji KP dočekivan uvredama, optužbama za zaveru” i tome slično. O genezi odnosa prema opoziciji najbolje svedoči slučaj Dragoljuba Jovanovića, predsednika Narodne seljačke stranke koji je, kako se navodi, „svoju posleratnu političku karijeru započeo kao saveznik KPJ u NF, nastavio je kao njihov saputnik, a završio je kao narodni neprijatelj.”⁹

Treći deo studije nosi naziv *Sredstva borbe političkih stranaka*. U njemu se pokazuje da se, osim po ciljevima i vrednostima, KP od opozicionih stranaka razlikovala i po načinu političke borbe. Za komuniste je stranački pluralizam bio, tvrde Koštunica i Čavoški, samo „taktička faza” maskirana „ritualima i fazelogijom”. U stvarnosti, komunisti su onemogućavali svoje protivnike da koriste parlamentarne metode borbe, a to su, pre svega, stranačka organizacija i stranačka štampa.

U praksi je KPJ, tvrdi se, imala dva naizgled različita metoda. S jedne strane, stvarala je široka savezništva, a istovremeno je zastrašivala i napadala političke protivnike. Cilj

⁹ U samo dve godine Jovanović je od člana Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, dospao na višegodišnju robiju pod optužbom da je saradivao sa emigracijom, a zapravo zbog insistiranja na principima parlamentarne demokratije.

oba metoda bio je isti – likvidacija opozicije i stranačkog pluralizma. U tom smislu se KPJ oslonila na Lenjinov stav da „saveznike treba iskorisćavati, a ne podržavati”. Po mišljenju autora Narodni front je upravo imao ulogu da iskoristi saveznike uz istovremeno prikrivanje stvarnih ciljeva i namera KPJ. S druge strane, autori navode razne vidove zastrašivanja o čemu svedoče i zapisi Jaše Prodanovića. Poseban problem u tom smislu predstavljala je kontrola pravosuđa koje se pretvorilo u „zavisnu i borbenu vlast” čiji je zadatak bio da se obračunava sa narodnim neprijateljima.

Nasuprot tome, opozicione stranke, kao što je rečeno, bile su sprečene da koriste tradicionalne parlamentarne načine borbe pa su im preostali samo nastupi sa skupštinske govornice i apstinencija od učešća u radu parlamenta. Dragoljub Jovanović je tada slikovito uporedio život opozicije sa cvećem u vazi. S obzirom da nema korena i da mu nije omogućeno da se normalno razvija, to cveće, kao i opozicija, ima samo fiktivnu egzistenciju.

U nastavku knjige predstavljena su osnovna pitanja oko kojih su se sporili KPJ i opozicija. Autori navode da su sporovi bili višedimenzionalni. Od pitanja međunacionalnih odnosa i teritorijalnog razgraničenja novostvorenih federalnih jedinica do pitanja uloge i položaja pravosuđa i pravne sigurnosti građana. Upravo ovoj pravnoj dimenziji posvećeno je četvrto poglavlje knjige. Autori u tri potpoglavlja razmatraju tri ključne tačke sporenja. Prvo se odnosilo na razlike u pogledu shvatanja nezavisnosti sudstva. Sporovi su se kretali od pitanja da li sudije uopšte treba da imaju specifične kvalifikacije kao što je pravni fakultet, pa do uloge javnog tužioca koja je, prema shvatanju opozicije, bila tako definisana da je ugrožavala nepristrasnost pravosuđa. Drugo se ticalo pitanja zaštite prava građana. Problem se sastojao u tome što su, prema mišljenju opozicije, za KPJ „ljudska prava bila podvrgnuta državnom razlogu i trenutnoj političkoj celishodnosti”. Kao primer takvog shvatanja navodi se odnos prema pravu na štrajk koje nije ušlo u prvi Ustav nove Jugoslavije. Najzad, treći spor se odnosio na krivično zakonodavstvo i pitanje političkih krivičnih dela čije je inkriminisanje podrazumevalo faktičku nemogućnost promene vlasti.

U petom delu koji nosi naziv *Napuštanje ideje stranačkog pluralizma* pokazuje se kako je došlo do potpunog nestanka stranačkog pluralizma. Autori navode da se još tokom 1946. godine iz Titovih govora moglo nasluti da opozicija neće biti tolerisana. Tito je, naime, smatrao da stranke nisu potrebne zato što narušavaju narodno jedinstvo i vuku svaka na svoju stranu ne vodeći brigu o narodnim interesima. Autori ukazuju da je KPJ, osim ovim moralnim, ukidanje višestranačja pravdala i ideološkim razlozima. U tom smislu navode tipičan stav da „izgradnja socijalizma zahteva ne samo ideološko već i političko jedinstvo koje u svemu mora biti monolitno.” Ukratko, komunisti su smatrali da novo društveno uređenje zahteva i novi oblik političkog života. Nakon što se nametnula kao vodeća snaga u okviru NF, KPJ je težila da onemogući „bilo kakvo samostalno postojanje pojedinih opozicionih stanaka pa čak i samo javno pominjanje njihovih imena”. Stranke su, navodi se, razbijene, njihova rukovodstva raspršena i samo su Republikanska i Hrvatska republikanska seljačka stranka uspele da se nešto duže formalno održe delujući gotovo u potaji.

Ovaj sažet pregled svedoči da su autori, oslanjajući se na dostupnu istorijsku građu, pokušali da pokažu kako je izgledao višestranački život u Jugoslaviji u nekoliko posleratnih godina. Mada u zaključku navode da je svrha ove studije komemorativna, imajući u vidu vreme kada se knjiga pojavila teško se oteti utisku da se njome zapravo želelo aktuelizovati pitanje stranačkog pluralizma. Ne čudi otuda da se o knjizi u javnosti upravo i govorilo na takav način. To je bilo nepodeljeno mišljenje kako u krugovima kritičke inteligencije, tako i u partijskim forumima. Suštinski, autori nisu rekli ništa novo što se na izvestan način ranije nije podrazumevalo. Pod uticajem komunističke propagande, za veći deo javnosti opisani odnos prema predratnim strankama i uništavanje opozicije bilo je nešto samo po sebi pozitivno, ali u novim političkim okolnostima iste činjenice mogle su biti, a u redovima opozicione inteligencije, i bile su vrednovane drugačije.

Sami autori u tom smislu, izbegavali su neposredno vrednosno opredeljivanje, ističući da je svrha njihove knjige obnova sećanja na ovo zaboravljeno doba i podsećanje da je Jugoslavija iz rata izašla sa legitimnim, mada specifičnim, stranačkim pluralizmom kao i da zakonska rešenja koja omogućavanju pluralizam nikada nisu ukinuta. Još važnije je

da njihovo istraživanje pokazalo da nije tačna teza da „socijalizam ne može da se gradi ako se dopusti postojanje različitih, a naročito opozicionih stranaka”. Drugim rečima, ukidanje pluralizma nije bilo u funkciji izgradnje i jačanja socijalizma već monopola boljševičke vlasti. Takvim stavom, njihova knjiga mogla je da bude prihvatljiva i levičarima koji su prihvatili ideju demokratskog socijalizma.

Ako se ima u vidu da su se „reformske snage” u okviru SKJ u suočavanju sa sve očiglednijom ekonomskom krizom zalagale za jačanje socijalizma uz istovremeno slabljenje uticaja politike na ekonomiju ova knjiga, čak i sadržinski, mogla je da ojača tu poziciju u kritičkom delu javnosti. Tome u prilog ide i zapažanje autora izneto u Zaključnim napomenama da se aktuelnost pluralizma može povezati sa „unutarnjim umnožavanjem različitosti interesa i pogleda zasnovanih na višenacionalnoj strukturi jugoslovenske državne zajednice” ponekad suprotstavljenih političkih entiteta i ustavnih promena koje su dovele do promene karaktera federacije. „A kada je jednom priznat pluralizam u pogledu priznanja i zastupanja vlastitog nacionalnog interesa (tj. vlastite federalne jedinice) u okviru državne zajednice onda se teško mogla izbeći mogućnost legitimnog izražavanja različitih pogleda i u svim drugim pitanjima kao što su recimo odnos između tekuće politike i činjenične istine, mogućnost prikazivanja različitih spornih događaja iz novije istorije, odnos prema političkim neistomišljenicima, ostarkizam ili trpeljivost pram različitih političkih stanovišta i njihovih nosioca, odnos između politike, kulture, slobode stvaralaštva” itd. (Kič, 1986). Na ovaj način autori su se jedva prikriveno odredili prema sporu u okviru SKJ. Ovim rečima kao da su trbuhozborili u ime ustavoreformatora pitali ustavobranitelje: Ako je ukinuta jedinstvena politika na državnom nivou i uveden pluralizam republičkih gledišta i politika – zašto onda ne bi mogao da postoji i stranački pluralizam? Za opozicione intelektualce ova situacija je omogućila priznanje samog izraza pluralizam koji je dugo vremena, kao sinonim za višestranački sistem, bio progan iz tekućeg političkog žargona. Jedina bojazan autora bila je da se on, pod uticajem još uvek očiglednog boljševičkog nasleđa (što je primedba upućena ustavobraniteljima, prim. V.V), ne izvitoperi kao 1945. godine.

Ovaj pažljivo nijansirani pristup afirmaciji pluralizma, ali i očigledna korist koju su mogli imati ustavoreformatori bili su ključni razlozi koji su ovu knjigu učinili mogućom u tadašnjem političkom ambijentu. No, pre nego se fokusiramo na to pitanje ukratko ćemo se osvrnuti na recepciju knjige.

Recepcija knjige

U kritičkoj javnosti o knjizi se uglavnom govorilo neformalno tako da se danas obaveštenje o tome na koji način je knjiga primljena u intelektualnoj javnosti može dobiti samo na osnovu sećanja savremenika. Kada je o reakcijama vlasti reč, svedočanstva se mogu naći u dnevnoj i revijalnoj štampi. Interesantno je, međutim, da se polemika o ovoj knjizi, tačnije osvrta na nju, mogla naći i u stručnoj periodici. Dva teksta, jedan objavljen u *Sociološkom pregledu* u Beogradu, a drugi u *Časopisu za suvrmenu povijest* u Zagrebu dobro ilustruju raspoloženje dve grupe intelektualaca¹⁰ koje Jović opisuje kao kritičku, odnosno partijsku inteligenciju.

No, krenimo redom. Zanimljivo je svedočanstvo Jovana Bazića koji kaže da je za knjigu saznao iz kritika „koje su nekako sinhronizovano i naglo krenule u štampi i na televiziji”. Prema njegovim saznanjima o knjizi je „bilo reči i na nekim partijskim i omladinskim forumima”. O oštroj medijskoj reakciji svedoči i Zoran Avramović koji, opisujući tadašnju intelektualnu klimu, navodi: Žestoko je bila napadnuta knjiga Koste Čavoškog i Vojislava Koštunice *Stranački monizam ili pluralizam* (1983), a perjanicu tog napada nosio je publicista i novinar, opozicionar Milorad Vučelić ...” (Avramović, str 42). Mladen Lazić kaže da „nije bilo progona u smislu hapšenja, privođenja i sl. već samo javna politička haranga, a..., u to

¹⁰ Časopis *Gledišta* je, kako smo uspjeli da saznamo iz odgovora ispitanika, takođe objavio jedan osvrt na knjigu, a moguće je da ih je bilo još u tada brojnim časopisima za teorijsku delatnost, ali o tome nemamo pouzdanih svedočenja.

vreme je uz političke napade uvek implicitno išla policijska pretnja”.¹¹

U svedočanstvu Nebojše Popova koje prenosi zbornik IFDT kaže se: „Nakon izlaska knjige, usledile su nebrojene kritike na račun autora i izdavača (egzemplaran je tekst Milorada Vučelića, kasnije potpredsednika Socijalističke partije Srbije (SPS) i direktora RTS-a, „Dva različita koncepta demokratije“, objavljen u *Političar*”.

Sve u svemu, suština je bila, kako ističe Bazić, da je u gotovo svim kritikama dominirao stav da je ova knjiga „pledoaje za obnovu višestranačkog sistema u Jugoslaviji i teza da će političke stranke razbiti Jugoslaviji”.

Sa druge strane, kritička intelektualna javnost knjigu je dočekala sa odobravanjem čak i kada je imala rezerve bilo prema autorima i njihovoj političkoj poziciji, bilo prema mogućim implikacijama. Tako na primer, Lino Veljak kaže: „Ta knjiga predstavljala je izrazito osvježenje i doživio sam je kao značajan udar na monopol SKJ. S druge strane, osjećao sam bojazan od toga da će pluralizam, kad i ako se uspostavi, legalizirati nacionalizam i njegove fantazme, te da će u konačnoj konzekvenciji dovesti do novog, još pogubnijeg oblika monizma, ovaj puta ne u ime (fiktivne) pravednosti nego u ime laži fantazmagoričnog nacionalnog identiteta”.

Mladen Lazić ističe da nije bio impresioniran tom knjigom pre svega zbog ideološke pozicije autora. „Znao sam političku poziciju autora – liberalni nacionalizam – protiv koje sam bio u obe „dimenzije“, tako da nisam bio zainteresovan za detalje, pa knjigu nisam ni čitao. Jedino što sam podržavao je pravo autora da objave svoje ideje, kao i to da je političko-policijski progon autora zbog tih ideja neprihvatljiv”. S tim u vezi treba istaći da je, zapravo, u to vreme malo ko i čitao knjigu, s obzirom na ograničen i brzo rasprodat tiraž. Ona je, kako kaže Vlada Cvetković „bila doživljena kao samizdat, ali su svi govorili da je to knjiga o višepartijskom sistemu”.

Zanimljivo je, a za nas od ključnog značaja, da je uprkos takvom medijskom odijumu knjizi posvećena pažnja i u stručnoj periodici. To svedoči o svojevrsnoj legitimaciji koju je knjiga dobila u naučnim krugovima. Ovde treba pomenuti osvrt koji je napisao Živan Lazović u *Sociološkom pregledu*. U tekstu pod naslovom „Sudbina demokratije u poslerevolucionarnom razdoblju” (Lazović, 1983) on ocenjuje da je po sredi „u velikoj meri pouzdana rekonstrukcija sukoba između monizma i pluralizma”. Interesantno je da se u prvi plan ističe, navodno, neideološki karakter tog štiva, podrazumevajući da su ideološke samo one interpretacije koje polaze od marksističke ideologije. Da bi se potkrepila takva ocena, u više navrata se poziva na, navodno, izvorni smisao termina demokratija i partija koje prema Lazovićevom mišljenju koriste Koštunica i Čavoški. Lazović je na taj način izbegao da ideološki konfrontira stanovište izneto u knjizi sa marksizmom kao što je to, na primer, učinio Vučelić, a na izvestan način i autori stalnim isticanjem razlika i dijaloškom konfrontacijom liberalnog i boljševičkog shvatanja demokratije, stranaka i pokreta. Lazoviću je svakako bilo jednostavnije da knjigu i svoju odbranu knjige opravda ako u njoj prepozna univerzalna, a ne liberalna gledišta koja autori brane. Ne ulazeći ovde detaljnije u način na koji je knjiga prikazana, ostaje činjenica da je prikaz bio pozitivan a delo ocenjeno kao relevantan naučni doprinos važnoj temi koja brani univerzalne vrednosti.

Potpuno suprotan pristup analizi ove knjige dala je Katarina Spehnjak u pomenutom osvrtu objavljenom u *Časopisu za suvremenu povjest* (Spehnjak, 1983). Interesantno je da smisao osvrta na knjigu, za koju tvrdi da „marginalno pokušava učiniti relevantnim”, nalazi u potrebi da se reaguje na „usmenu propagandu neslučenih razmera” koju je proizvela „još nepročitana knjiga”. Već ovo opravdanje jasno ukazuje na svojevrsni strah određenih političkih struktura od posledica koje bi ova knjiga mogla imati. Za nas je, međutim, ovde

¹¹ Postoji fama da je knjiga zabranjena. Istina je međutim da nije zabranjena ali je do knjige bilo jako teško doći jer se insitututska izdanja inače nikada nisu prodavala po knjižarama i bila su vrlo ograničenog tiraža.

značajnije što se potreba za ovakvim osvrtom javila u Zagrebu.¹²

Sadržaj osvrta pokazuje nameru autorke da dovede u pitanje saznanje domete i relevantnost ove knjige. To se pokušava fokusiranjem na nekoliko tačaka. Pre svega, tvrdi se da je sam predmet analize problematičan jer se nešto što je, navodno, nebitna istorijska činjenica podiže na nivo relevantnog pitanja. Odmah zatim se ističe da već i to pokazuje da se autori opredeljuju za selektivni izbor istorijskih činjenica na kojima grade svoj narativ. Potom se ističe da autori greše kada početke političkog uređenja vezuju za period 1945–1949, jer on svoje korene ima u 1941. godini i osnivanju narodnooslobodilačkih odbora. Greše, navodno i kada revoluciju posmatraju tek kao „sredstvo osvajanja vlasti a ne kao totalitet odnosa ... (jer revolucija) po svojoj biti nužno i jest negacija građanskog liberalnog koncepta demokratije i negacija tog sveta uopće“. Autorima se pored toga osporava i sposobnost kontekstualizacije istorijskih procesa pa je tako moguće da se „legitimitet građanskih političkih partija koje su na političku scenu doveli međunarodni pregovori i ništa drugo suprotstavlja se historjskom pravu revolucionarne partije koja je svoj legitimitet već potvrdila vodeći narodnooslobodilačku borbu“.

Osim ovih metodoloških primedbi, kritikuju se i osnovne teze knjige. Prvo, autorka smatra da Koštunica i Čavoški preuveličavaju značaj opozicionih partija. Drugo, da pogrešno interpretiraju poziciju Osvobodilne fronte i sličnih pokreta koji su bili izgrađeni odozdo, a ne dogovorom političkih partija. Treće, dovodi se u pitanje teza o „prevari saveznika“ jer se polazi od pogrešne pretpostavki o ravnopravnosti strana u dogovoru i njihovog značaja za pobedu u ratu. Osporava se i teza o značaju Kominterne u odlukama KPJ, itd.

U suštini osnovna ideja kritičarke je da „jedno nebitno, epizodično događanje, kao što je bila tzv. parlamentarna opozicija 1945, u Jugoslaviji“, tom knjigom naknadno dobija privid realne tzv. demokratske alternative.

Ton osvrta svedoči, da ovde nije reč o naučnoj kritici već o korišćenju naučne argumentacije u političke svrhe. Ako je knjiga imala cilj da ukaže na podjednaku podobnost razvoja socijalizma kao i pluralizma i monizma, odnosno da legitimise višepartijski sistem i tako omogućiti grupama zainteresovanim za osvajanje vlasti da uđu u političku arenu, kritika je pokušala da ukaže da višepartijski sistem nije niti bi mogao biti alternativa jednopartijskom sistemu. Za razliku od Lazovića, koji pokušava da poziciju Koštunice i Čavoškog osnaži pozivanjem na univerzalna svojstva pojmova, Spehnjak svoju poziciju gradi na ideji o nesmerljivosti epoha.

Od plave do bele knjige

Sada je suštinsko pitanje koje su to okolnosti omogućile da Čavoški i Koštunica, koji su deceniju ranije zbog svojih stavova izgubili posao na Pravnom fakultetu u Beogradu, sada u IDN objave knjigu za koju se moglo pretpostaviti da će u najmanju ruku izazvati kontroverze.

Da bi se odgovorilo na postavljeno pitanje, moraju se, s jedne strane, imati u vidu procesi koji su vodili nastanku kritičke inteligencije u Jugoslaviji i posebno u Srbiji i Beogradu, a sa druge strane, mora se imati u vidu na koji način su se ti procesi preplitali sa političkim borbama u SKJ koje, naizgled, nisu imale nikakve veze sa jačanjem kritičke opozicije. Drugim rečima, nema sumnje da je kritička inteligencija, iz koje se kasnije izrodio opozicioni pokret, svojim delovanjem i pritiskom na poredak uticala na popravljavanje svog položaja. Međutim, teško da bi taj pritisak imao veći učinak da se u samom poretku nisu pojavile pukotine koje je pritisak samo proširio.

¹² To je zapravo vreme u kome CK SKH pokreće čitavu seriju dokumenata i rasprava koji su se bavili različitim pitanjima, a kulminaciju doživeli pojavom Bele knjige. Te rasprave vođene su pod, naizgled, demokratskom parolom „knjigom na knjigu“ gde je kako kaže Jović, „Partija morala pokazati i to u javnom dijalogu sa svojim kritičarima da je i dalje jedina snaga koja vidi dalje“. I gde će komunisti ući u otvoreno ideološku borbu „u kojoj će na ono što je neprihvatljivo reagirati javnom sudom“ (Jović, 2003: 348). Teško se oteti utisku da je osvrt Katarine Spehnjak pisan upravo na takav način inspirisan odgovorom ustavobranitelja na zbivanja u Srbiji.

Veoma celovit i pažljivo periodizovan prikaz nastanka i delovanja kritičke inteligencije dala je Jasna Dragović-Soso u knjizi *Spasioci nacije*. Prateći intelektualna previranja u periodu od kraja Drugog svetskog rata, ona ukazuje na različite faze u delovanju kritičke inteligencije i promene njenog odnosa prema režimu. Za našu temu posebno je interesantan period osamdesetih u kome se, kao ključna tačka, označava dolazak Ivana Stambolića na čelo beogradske partijske organizacije 1982. godine, što je bio „početak ublažavanja cenzure i manje represivni pristup prema kritičkim intelektualcima”. Ovo je, čini se, posebno značajno jer je upravo struja kojoj je pripadao Stambolić¹³ bila jedan od ključnih aktera koja je, iz svojih razloga, koji nisu imali veze sa zahtevima kritičke inteligencije, omogućila njeno aktivnije delovanje.

Mada ne pominje knjigu SPM, Dragović-Soso opisuje intelektualnu klimu prve polovine 80-ih godina u kojoj je ona nastala. Kao ključne i prelomne tačke u delovanju kritičke inteligencije u tom dobu ističe, s jedne strane, suđenje Gojku Đogu zbog zbirke pesama *Vunena vremena* i takozvano „suđenje šestorici” koje je počelo 1984. godine zbog učešća intelektualaca u okupljanjima u privatnim stanovima¹⁴ (Dragović-Soso, 2004).

Kako navodi Dragović-Soso sam Đogo je kasnije svoje hapšenje i osudu tumačio kao potrebu srpskog rukovodstva da svojim kritičarima pokaže kako nije „popustljivo prema kontrarevolucionarnim pojavama u svojoj sredini”. No, njegov slučaj je u to vreme postao sinonim za „odbranu principa slobode književnog i umetničkog stvaranja a ne odbrana slobode izražavanja”. Upravo to je prema mišljenju Dragović-Soso dovelo do „masovnog javnog protesta inteligencije, bez opasnosti koje je podrazumevala odbrana otvorenih kritičara režima”. Što je još važnije, oko slučaja Đogo udružila se koalicija različite političke orijentacije „zahtev za oslobađanje pesnika je na taj način ne samo povećao redove intelektualne opozicije, već i okupio nacionaliste, nove levičare i liberale”, a najvažnije je Đogovo prevremeno puštanje iz zatvora iz zdravstvenih razloga koje je u intelektualnim krugovima doživljeno kao svojevrsna pobeda i upoređeno sa aferom Drajfus (Dragović-Soso, 2004).

Osim oko ovog slučaja, intelektualci su se udruživali i oko podrške progonjenima iz čitave Jugoslavije bez obzira na njihova politička opredeljenja i razloge zbog kojih su bili gonjeni. Tokom organizovanja tih odbrambenih akcija iskristalisalo se formiranje Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja na čijem čelu je bio Dobrica Ćosić. Tako se pored potpisivanja peticija, govora na tribinama i objavljivanja „samizdata” opoziciona aktivnost upotpunila i organizovanjem različitih odbora, čime je Beograd postao centar političkog okupljanja „opozicije”.

„Značaj Beograda kao centra opozicione aktivnosti u Jugoslaviji bio je potvrđen 1984. godine kada je ideološki konzervativno rukovodstvo hrvatske Partije sačinilo dokument 'o nekim ideološkim i političkim tendencijama u umetničkom stvaralaštvu, književnosti, pozorišnoj i filmskoj kritici i u javnim izjavama jednog broja kulturnih stvaralaca koje sadrže politički neprihvatljive poruke', poznatija pod imenom Bela knjiga (Dragović-Soso, 2004). Posebno je interesantno što je ovaj dokument sačinjen u Zagrebu navodno u cilju pomoći SKS u 'borbi protiv takvih pojava, jer je srpsko rukovodstvo bilo popustljivo prema ideološkoj kontrarevoluciji koja je uzela maha ...'”¹⁵

Činjenica da se hrvatski SK umešao u ta pitanja, uprkos ustaljenoj praksi da se komunisti pojedinih republika obračunavaju isključivo sa problemima u svojoj sredini, jasno je govorila da je obrazloženje bio zapravo eufemizam kojim je trebalo da se prikrije politička igra čiji je cilj bio da se srpski komunisti odreknu prećutnog saveza sa srpskom intelektualnom elitom. Time bi, s jedne strane, izgubili svog glasnogovornika, a sa druge, na sebe bi preusmerili nezadovoljstvo intelektualaca. U svakom slučaju time bi bila oslabljena

¹³ On je bio najmlađi i najagilniji, a osim njega, prema Dejanu Joviću, tu grupu su činili Dragoljub Marković, Špiro Galović, Dušan Čkrebić, itd. O bitkama koje je ta struja vodila detaljnije obaveštava Dejan Jović u svojoj knjizi *Jugoslavija, država koja je odumrla*.

¹⁴ Za našu temu nije nebitno reći da je hapšenje ove grupe učesnika „Slobodnog univerziteta” organizovao savezni MUP na čijem je čelu bio Stane Dolanc.

¹⁵ Srpski intelektualci su činili više od 80 % ukupnog broja od preko 200 ljudi na crnoj listi.

pozicija srpskog rukovodstva u njegovoj ustavoreformatorskoj borbi.¹⁶

Ako se izuzmu zahtevi za demonopolizaciju SK i zahtevi za pluralizaciju političkog života, ključni zahtevi srpske intelektualne opozicije bili su povezani sa preuređenjem odnosa u jugoslovenskoj federaciji i u Republici Srbiji. O tome, između ostalog, svedoči i činjenica da su se među prvacima opozicije nalazile upravo ličnosti koje su tokom protekle decenije bili najoštriji kritičari Ustava iz 1974. godine.

Upravo borba za promenu tog položaja bila je i glavna politička aktivnost srpskog komunističkog rukovodstva još od 1977, kada su Kardelju i Titu predstavili takozvanu Plavu knjigu u kojoj su dokumentovani problemi sa kojima se suočava Srbija.¹⁷ Nakon razgovora sa Titom odustalo se od otvaranja takozvanog „srpskog pitanja“, ali je ono otvoreno neposredno nakon Titove smrti. O tome Jović piše: „Šest mjeseci nakon Titove smrti, predsjednik Ustavnog suda Srbije, Najdan Pašić poslao je jugoslovenskom partijskom vrhu otvoreno pismo u kojem je tražio otvaranje rasprave o političkom sistemu. Pašićevo pismo bio je zapravo prvi (indirektni) zahtjev srpske političke elite da se s interpretacije Ustava krene u njegovu izmjenu“ (Jović, 2003:265). Sličan predlog Pašić je s pozicije člana CK SKJ uputio dve godine kasnije – u septembru 1982. Posebno je za našu temu značajno Jovićevo zapažanje da je Pašićev predlog „potakao val sličnih inicijativa iz krugova beogradske inteligencije; i one koja je bila bliska političkoj eliti, i one koja je prema njoj imala kritičku distancu (Isto: 312).

Čini se da Jović, vrlo precizno definiše takozvanu liberalizaciju osamdesetih koja je, posebno u medijskim polemikama, bila podstaknuta i kontrolisana „od strane republičkih/pokrajinskih elita. Mediji se nikada nisu usuđivali napasti svoje vodstvo. Medijske slobode bile su u funkciji sukoba između ustavobranitelja i reformatora¹⁸ ... isto se odnosilo i na novoprobudenu živost unutar intelektualne elite...“ (Isto: 323). Razumno deluje i njegova konstatacija da se ne može „tačno ustanoviti ni tko je inicijator a tko sljednik u tom odnosu: te dvije uloge često su se izmenjivale“ (Isto: 330). To se može reći i za zapažanje da je eliti „odgovaralo da netko drugi (koga se uvijek moglo proglasiti neprijateljem socijalizma) radikalizira političke stavove, kako bi se ona pokazala kao umjereni i kako bi prisilila druge unutar elite da popuste. Nećete li razgovarati s nama, morat ćete s njima (tj. našim disidentima) – taj je kontrargument postajao sve češći u unutarelitiskim raspravama. Disidenti su, prema tome, često imali ulogu neke vrste probnih balona, koje bi elita dopuštala ne bi li vidjela reakciju drugih na stavove koje i sama zastupala u nešto umjerenijoj verziji“ (Isto: 332).

Iz ovog ugla posmatrano, studija SPM veoma se precizno uklapa u tadašnji politički trenutak. Tome treba dodati da su oba autora, mada je Čavoški u to vreme bio poznatiji, već imali status disidenata zbog podrške kritikama ustavnih amandmana kojima je pripreman Ustav iz 1974. i lako su mogli biti povezani sa ustavoreformatorskim blokom. Osim toga, kako kaže Mladen Lazić ta „politička kombinacija nacionalizma i liberalizma dovela do širokog javnog i ‘službenog’ interesa za knjigu, i to prvenstveno u Srbiji“.

Drugim rečima, čak i ako nije pisana sa određenim političkim namerama, bilo je gotovo nemoguće da u vreme kada se pojavila ne bude doživljena i iskorišćena za postizanje određenih političkih ciljeva. Što je još važnije, ako ne njeno pojavljivanje, onda izvesno njen značaj i publicitet nije moguće razumeti van naznačenog političkog konteksta. Ukratko,

¹⁶ Naravno, ustavobranitelji su uvek računali sa tim da će u krajnjoj liniji u izboru između intelektualne opozicije u Srbiji i većine u SKJ, srpsko rukovodstvo izabrati put SKJ. To se pokazalo tačnim i u odnosu na takozvani *Memorandum*. Jedino na šta se nije računalo bila je mogućnost da srpsko rukovodstvo bude poraženo na unutrašnjem planu, što se na kraju i desilo na 8. sednici CK SKS. Tako se ispravno pokazalo već prisutno predviđanje većine srpskih političara od Dobriče Čosića kasnih 60-ih, do Ivana Stambolića sredinom 80-ih da će kao reakcija na neresavanje „srpskog pitanja“ u Srbiji ojačati nacionalizam.

¹⁷ Kada se o toj borbi govori, nikada ne treba gubiti iz vida da se ona odvijala u granicama sistema i po pravilima koja su važila u svetu komunističke nomenklature. Te granice su pređene, a pravila prekršena tek dolaskom Slobodana Miloševića na čelo SKS.

¹⁸ Podjela na ustavobranitelje (koji su dominirali u Sloveniji i Hrvatskoj u ustavoreformatore (koji su bili snažniji u Srbiji) pojavila se punom snagom već 1983–84, iako su razlike postojale i ranije, praktički već od 1975. godine, nakon donošenja poslednjeg jugoslovenskog Ustava (Jović, 2003: 256).

bez prećutne političke podrške srpskog rukovodstva, ne bi bila moguća pojava ove knjige, makar njeni autori s tim nisu imali ikakve veze.

Šta je bilo posle ...

Slično bi se moglo reći i za pojavu kasnijih izdanja ove knjige koja je takođe moguće povezati sa određenim političkim trenutkom. Tome se autori, naravno, nisu opirali, a u izvesnom smislu su dali i svoj doprinos.

Knjiga je svoje treće izdanje (odnosno drugo na srpskom jeziku) doživela u Sloveniji četiri godine nakon beogradskog izdanja. Zapravo, reč je o tome da je omladinski časopis *Tribuna* u specijalnom dodatku naprosto preštampano originalno izdanje i objavio sa nesumnjivom namerom da je približi slovenačkim čitaocima u jeku buđenja opozicionog pokreta u Sloveniji. Time je ova knjiga poslužila kao svojevrsni presedan na koji se moglo pozvati i slovenačko rukovodstvo ako bi bilo izloženo kritici za popustljivost prema opoziciji od strane ostalih u SKJ.

Sledeće izdanje se pojavilo 1990. godine u Beogradu u osvit prvih višestranačkih izbora u Srbiji. Sedam godina nakon svog prvog izdanja knjiga je još uvek nosila oreol „demokratskog jevanđelja“, ali u tom trenutku ona više nije predstavlja politički skandal, čija je uloga da uzbuđi uspavane opozicione strasti, već je na izvestan način njena funkcija bila da normalizuje i legitimise početak tranzicionog procesa. Treba, naime, imati u vidu da se knjiga dobro uklopila u tada dominantan tranzicijski narativ da raskidanje sa jednopartijskim sistemom predstavlja tek povratak na normalan razvojni put koji je prekinut nametanjem monizma. Jednopartijski sistem je u okviru tog narativa predstavljen kao svojevrsna devijacija i slepa ulica na putu kojim je Srbija išla sve dok 1945. boljševici nisu preuzeli vlast i razorili ranije izgrađene demokratske temelje društva. U tom smislu, početkom devedesetih u osvit prvih višestranačkih izbora, ova knjiga se mogla čitati kao poruka da uvođenje višestranačja i parlamentarnih izbora podrazumeva povratak na taj normalan kolosek.

O poslednjem izdanju koje je, povodom tridesetogodišnjice njenog pojavljivanja, objavljeno 2012. godine ima više dostupnih informacija. Na tribini posvećenoj tom događaju, na kojoj su između ostalih govorili i autori, istaknut je doprinos te knjige demokratskim procesima u bivšoj Jugoslaviji, ali je Kosta Čavoški pokušao da aktuelizuje značaj te knjige u realnom vremenu. U tom smislu on se osvrnuo na stanje medijskog predstavljanja stranaka, za koje kaže da je uporedivo sa posleratnim periodom. Medijska cenzura se po njegovom mišljenju sprovodila „ne toliko brutalno i surovo kako je to bilo onda, ali na isti način efikasno kao što je to bilo u ono vreme“. Sličnu paralelu povukao je i sa komunističkom praksom razbijanja opozicionih stranaka, s tom razlikom što razbijanje Srpske radikalne stranke od strane tada vladajuće DS „nije bilo inspirisano iz Beograda nego iz Brisela, i naročito iz Vašingtona“. Najzad, paralela je izvučena i sa stanjem u pravosuđu za koje kaže: „Vi ste mogli da pratite ovu nedavnu reformu pravosuđa, čiji je jedini cilj bio uništavanje nezavisnosti sudstva, dakle, da se iz sudstva izbace sudije koje su nezavisne i nepokorne, a da ostanu one koje će služiti onima koji su trenutno na vlasti“ (NSPM, 2012).

Ovim nesumnjivim pokušajem politizacije štiva, koje je u osnovi imalo naučne pretenzije, Čavoški je dao naknadni legitimitet onima koji su ovu knjigu, istina ne tako eksplicitno, koristili za svoje političke borbe.

S druge strane, Koštunica je pokušao da aktuelizuje ovo delo povezujući ga sa stanjem demokratije u postmodernom dobu, posredno priznajući da njihova knjiga pripada prethodnoj istorijskoj epohi. Njihova namera je, kako kaže, svojevremeno bila da u dijaloškoj formi brane poziciju „stranačkog pluralizma“. Kada je stranačka demokratija ostvarena, suočila se sa novim problemima. On posebno izdvaja medijsku manipulaciju, aktivnosti nevladinih organizacija (za koje tvrdi da su vladine), postmoderna relativizacija državnog suvereniteta bez koga, po njegovom mišljenju, nema demokratije i s tim povezana dominacija nadnacionalnih birokratskih struktura poput EU ili NATO (NSPM, 2012).

Zaključna napomena

Bez obzira na svoje teorijsko-saznajne domete i ograničenja proistekla iz liberalne ideološke pozadine teorijskog stanovišta, od kojih polaze, ne može se osporiti akademska vrednost ove lepo napisane i pregledno strukturirane knjige. Ona je na korektan način sistematizovala i predočila genuzu procesa stvaranja jednopartijskog sistema u Jugoslaviji. No, da je samo to bio njen doprinos, ona bi ostala u bibliotečkim rafovima čekajući istoričare zainteresovane za taj period istorije jugoslovenskog socijalizma.

Ono što ovu knjigu čini stvarno značajnom jeste kontekst u kome je nastala i način na koji je u to vreme bila prihvaćena. Upravo tom kontekstu i recepciji bio je posvećen ovaj tekst.

U datom kontekstu ova knjiga je bila medij koji je nosio i prenosio opozicionu poruku. Liberalni ključ u kome je napisana omogućio je da i van Beograda bude prepoznata kao opozicioni medij. No, ipak, zahvaljujući pre svega imidžu Koste Čavoškog, ona je bila u stanju da u to vreme okupi sve tri grupe nezadovoljnika postojećim poretkom – liberale, nacionaliste i u nešto manjoj meri, tačnije sa određenim rezervama, i takozvanu novu levicu. Tokom osamdesetih ona je predstavljala svojevrsno opoziciono jevanđelje čije je prihvatanje više bilo izraz stava, čak i kada oni, koji su ga prihvatili, knjigu nisu čitali.

Slobodan Samardžić je na tribini posvećenoj poslednjem izdanju knjige 2012. godine rekao da je knjiga bila katalizator tadašnjih opozicionih tendencija. To u izvesnom smislu jeste bila, a čini se da ona to ne bi mogla biti da nije, makar se to tada činilo drugačije, dakle bila je i u funkciji političkih procesa koji su se odvijali u okviru foruma. Knjiga je slala poruku da je nezadovoljstvo tadašnjim ustavnim rešenjima uzrok dovođenja u pitanje čitavog poretka od strane opozicije. Knjiga je tu poruku zaista i nosila – ako je ostvaren pluralizam republičkih i nacionalnih pogleda, zašto bi bio uskraćivan pluralizam stranačkih pogleda, posebno ako ni oni ne dovode u pitanje socijalistički razvoj.

Oni kojima je poruka odgovarala nisu, naravno, uzeli u zaštitu knjigu, ali glavni udarci su bili inspirisani sa saveznog i pokrajinskih nivoa Saveza komunista, a u kampanju uistinu, ne samo protiv te knjige, uključile su se i partijske organizacije drugih republika, pre svega SKH. Čini se da je upravo ta činjenica ovoj knjizi obezbedila oreol političke ikone tokom osamdesetih godina prošlog veka jer su je, kako kaže Slobodan Antonić, svi iz njegove generacije čitali i komentarisali te 1983. godine.

LITERATURA

- Bogdanović, Mira. (2009). Jugoslovenski disidenti i Hladni rat, *Sociologija*.
- Vuletić, Vladimir. (2022). *Sociologija i ideologija*, rukopis.
- Dragović-Soso, Jasna. (2004). *Spasioci nacije*, rukopis.
- Zbornik. (2019). *Građenje jedne kontrainstitucije – Istorija Instituta za filozofiju i društvenu teoriju*. Beograd: IFDT.
- Izveštaj sa tribine Stranački pluralizam ili monizam. (2012). NSPM. <http://www.nspm.rs/hronika/izvestaj-sa-tribine-stranacki-pluralizam-ili-monizam.html?alphabet=l>
- Janković, Branimir. (2018). Povijest knjige i čitanja: Novi pristup jugoslavenskom socijalizmu, *Portal. historiografija.hr*.
- Jovic, Dejan. (2003). *Jugoslavija država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
- Lazović Živan. (1983). Sudbina demokratije u postrevolucionarnom periodu. *Sociološki pregled* 1–2.
- Sprehnjak, Katarina. (1983). Prikaz knjige: Vojislav Koštunica – Kosta Čavoški, Stranački pluralizam ili monizam. Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 15, str. 171–176.

ČEDOMIR ČUPIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Institut društvenih nauka – uzorna filozofska i naučna institucija: Jedno spoljašnje gledište

---

Naučni instituti su institucije najvećeg i najznačajnijeg ranga u okviru svake nauke. Instituti su naučne, istraživačke i pedagoške ustanove u kojima se darovitost i stvaralaštvo naučnika iskazuje i uobličava u naučno-istraživačkim projektima. Projekti su i teorijski i praktično-empirijski. Upravo u institutima treba da se uspešno spoje teorijsko i empirijsko, imaginativno i pozitivno, etičko i estetičko. Instituti treba da podstiču misije, ideje, mišljenja, viđenja, orijentacije i koncepte darovitih naučnika. Naučni rezultati dobijeni na osnovu projekata treba da unaprede ne samo teorijska i pozitivna naučna znanja već i da posluže društvenoj stvarnosti tako što će je oplemenjivati, ali i podsticati da se odaberu najbolje strategije i njima primerene taktike za razvoj jednog društva. To se posebno odnosi na politiku i politike društava koja vode računa i odgovorno se odnose prema svojoj sadašnjosti, ali i neposrednoj budućnosti.

Filozofski i sav naučno-istraživački rad treba da budu oslonjeni na univerzalne vrednosti ugrađene u njihov temelj, kao mera za teorijski i praktično-istraživački rad. Oni treba da počivaju i da se orijentišu prema humanističkim principima, naučnoj racionalnosti i efikasnosti i kritičkom pristupu i u mišljenju i u projektovanju istraživačkih poduhvata. Podjednak značaj kada su u pitanju filozofija i nauka imaju i instituti filozofskih i prirodnih, primenjenih, ali i društvenih i humanističkih nauka. Jedan od najboljih primera formiranja instituta za društvene i humanističke nauke jeste Institut društvenih nauka u Beogradu. Kada je predložen i kada su formulisani njegova misija, ciljevi i zadaci vodilo se računa da za uzore posluže najbolji svetski instituti u okviru filozofije, društvenih i humanističkih nauka.

Predlagač formiranja Instituta i jedan od osnivača i prvi direktor Vlajko Begović – prema uvidu u koncept formiranja Instituta društvenih nauka – pokazao je da je za uzor imao jedan od najprestižnijih francuskih instituta i fakulteta – Institut za studije političkih nauka Univerziteta u Parizu, formiran 1945. godine, sada poznat kao čuveni Sjans po (*Sciences Po*). Dolaskom darovitih i izuzetno stvaralački posvećenih mladih kadrova Institut je dobio još jedan od uzornih primera instituta u svetu, a to je Institut za socijalna istraživanja osnovan pri Filozofskom fakultetu Univerziteta u Frankfurtu dvadesetih godina 20. veka. Francuski institut bio je elitarni kada su u pitanju društvene i humanističke, a posebno političke nauke. Institut za socijalna istraživanja Filozofskog fakulteta u Frankfurtu, pak, postao je najpoznatiji po tome što je u temelj naučnog i istraživačkog rada smestio kritiku i kritičko mišljenje. Filozofi i naučnici u okviru tog instituta označeni su kao pripadnici Kritičke teorije društva ili Frankfurtske filozofske škole. Njihov kritički pristup, kao vodeći i dominantan u okviru društvenih i humanističkih nauka, bio je nov jer je do tada nauka bila okovana pozitivističko-racionalističkim pristupom.

Iako je formiran u okviru jedne ideologije, ali i jednopartijskog interesa, beogradski Institut društvenih nauka je, zahvaljujući pokretaču Vlajku Begoviću, poprimio sve najbolje karakteristike ova dva uzorna svetska instituta. Tako i toliko da je postao jedna velika novina svetskog nivoa, u jednoj zemlji koja je još bila duboko u rascepu između marksističke dogme i onih potencijala u okviru marksizma koji su ponudili jednu emancipatorsku i ljudsku dimenziju u sagledavanju razvoja društva i političkog života. Upravo te dve orijentacije su uporedo postojale i opstajale u Institutu sve do promena nastalih posle 2000. godine.

Pokretač, a može se reći i osnivač Instituta društvenih nauka, Vlajko Begović, imao je životni put u kojem su se ukrštale levičarske ideje nastale u razvijenim zapadnim demokratskim državama, posebno u Francuskoj, s privrženošću Komunističkoj partiji Jugoslavije i u onom periodu kada je ona bila boljševičkog tipa, ali i u periodu kada se oslobađala od boljševizma, ali ne i od dogmi i ideoloških uskogrudosti. Nesporno je u njegovoj ličnosti,

u njegovoj duševnosti i razumu, sva ova složenost postojala i pojavljivala se i iskazivala u određenim trenucima. Kao mlad čovek otišao je na studije u Francusku da bi potom kao levičar i komunista boljševičkog tipa učestvovao u Španskom građanskom ratu. Tokom boravka u Francuskoj upoznao je mnoge darovite i stvaralački nastrojene ličnosti iz bivše Jugoslavije. U Španiji je upoznao pariskog studenta, kasnije i diplomiranog ekonomistu Radivoja Uvalića, a na početku Drugog svetskog rata u Francuskoj je upoznao Rudolfa Rudija Supeka koji je tada bio na doktorskim studijama kod jednog od najvećih psihologa u predratnoj Francuskoj Žana Pijažea. Vlajko Begović je Drugi svetski rat proveo u Francuskoj. Učestvovao je u formiranju Pokreta otpora u južnoj Francuskoj i bio jedan od rukovodilaca. Po završetku Drugog svetskog rata vratio se u Beograd, i već kao prekaljeni borac Otpora, kao levičar i komunista, imao je značajne zadatke koje mu je poverilo rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije, a to je osnivanje instituta bitnih i za ideologiju partije i za nauku. Vlajko Begović je 1947. godine osnovao Institut za međunarodnu politiku i privredu, ali nije preuzeo mesto direktora. Za direktora je predložio jednog od najboljih predratnih profesora međunarodnog prava Milana Bartoša.

Odmah po formiranju Instituta za međunarodnu politiku i privredu, 1948. godine formirana je Novinarska i diplomatska visoka škola u Beogradu u kojoj će se školovati najtalentovaniji novinari i buduće diplomate. Nažalost, ta vrhunska institucija rasformirana je 1953. godine zbog sumnji da je jedan broj njenih polaznika bio nastrojen prema Sovjetskom Savezu, odnosno da je iskazivao sumnju u raskid između Komunističke partije Sovjetskog Saveza i Komunističke partije Jugoslavije povodom formiranja Informativnog biroa Kominterne koji je trebalo da ima sedište u Beogradu. U toku rada Novinarske i diplomatske visoke škole u Beogradu jedan broj njenih polaznika završio je na Golom otoku. A sve je drukčije bilo zamišljeno: na krilima poletne ideje o jugoslovenskoj prestonici kao sedištu Informativnog biroa Kominterne, na obali Dunava između Novog Beograda i Zemuna, posle konkursa sprovedenog 1947, naredne godine započeta je gradnja zdanja namenjenog centrali Informativnog biroa, ali je ubrzo prekinuta. Velelepna zgrada završena je tek 1969. godine kada je objekat svečano otvoren – kao hotel „Jugoslavija“.

Za ideološko-partijske potrebe, pri Komunističkoj partiji Jugoslavije 1949. godine formiran je Institut društvenih nauka gde će se partijski kadrovi školovati do 1954. godine kada je Institut prestao sa radom, ali prekid je, srećom, potrajao samo tri–četiri godine. Za potrebe države i partije Vlajko Begović je 1957. godine predložio vrhu partije formiranje Instituta društvenih nauka. Institut je administrativno formiran Odlukom Savezne Vlade Jugoslavije kao Savezni institut da bi otpočeo sa radom 1958. godine. Vlajko Begović bio je prvi direktor Instituta od 1958. do 1960. godine. On je 1958. godine doveo svojeg saborca iz francuskog Pokreta otpora Rudija Supeka. Supek će svojim velikim znanjem i iskustvom bitno uticati na mlade zaposlene u Institutu. Njegovo znanje, posebno iz metodologije, biće bitno za osposobljavanje mladih za naučno-istraživački rad. I posle odlaska iz Instituta 1960. godine, Supek će godinama sarađivati sa Institutom i kao predavač i kao učesnik u naučno-istraživačkim projektima. Prema Đuru Šušnjiću, Supek je bio jedan od najznačajnijih saradnika Instituta kad je reč o budućim naučnim istraživačima.

Po završetku mandata direktora Instituta Vlajko Begović je predložio i osnovao Visoku školu političkih nauka 1960. godine, koja će školske 1966/67. otpočeti sa programom prilagođenom budućem Fakultetu političkih nauka. Fakultet političkih nauka je pridružen Univerzitetu u Beogradu Odlukom Skupštine Republike Srbije 12. novembra 1968. godine. Prve tri generacije upisale su Visoku školu političkih nauka, ali su diplomirale kao studenti Fakulteta političkih nauka.

Moj višedecenijski prijatelj, u onom Aristotelovom određenju prijatelja, prof. dr Đuro Šušnjić, ispričao mi je da je, kada je 1960. godine primljen u Institut društvenih nauka kao diplomirani student Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, zatekao Vlajka Begovića kao direktora. Rekao mi je da je bio iznenađen Begovićevim pristupom mladim ljudima, ali i Institutu. Na sednicama Naučnog veća Instituta stalno je isticao da novoprimiti mladi buduću naučnici mogu na osnovu znanja stranih jezika da zahtevaju od uprave Instituta da im nabavi sve knjige na stranim jezicima, ali i filozofske i naučne časopise iz društvenih nauka. Vlajko Begović bio je potpuno otvoren za različite pristupe, orijentacije i škole mišljenja.

Prema njegovom shvatanju, budući mladi naučnici treba da imaju temeljni uvid i znanje o svim teorijskim pristupima i orijentacijama koji postoje u svetu. Takvu njegovu otvorenost praktikovala su i dvojica njegovih naslednika na direktorskom mestu.

Do 1971. godine Biblioteka Instituta društvenih nauka postala je najbolja biblioteka savremene filozofske i društveno naučne literature u Jugoslaviji. To će snažno uticati na jedan broj mladih zaposlenih u Institutu da se filozofski i društveno naučno osposobe i daju velike lične i institutske rezultate. Iz razgovora sa Đurom Šušnjićem doznao sam da je Institut primao, prema oštrim kriterijumima, dve grupe onih koji su završili fakultete. Jedne za naučno, a druge za stručno osposobljavanje iz cele Jugoslavije. Oni koji će se u okviru Instituta razvijati i orijentisati prema nauci i oni koji će se stručno pripremati za diplomatsku i međunarodnu političku i stručnu karijeru. Tako je jedan broj saradnika Instituta, do polovine šezdesetih godina, posle stručnog osposobljavanja na magistarskim studijama koje su osnovane u okviru Instituta, otišao u diplomatsku službu ili na pozicije vezane za međunarodne organizacije u svetu gde je Jugoslavija bila član. Od sedamdesetih godina Institut društvenih nauka je postao, u čistom obliku, naučna institucija.

Šezdesete godine bile su u našoj zemlji izuzetno plodne za razvoj duhovnosti i stvaralaštva. Jugoslavija je bila poželjna za mnoge istaknute svetske filozofe i naučnike. Oni su se rado odazivali i dolazili na skupove, posebno one koje je organizovalo Jugoslovensko udruženje za filozofiju i sociologiju. Jedan od filozofskih velikana 20. veka, filozof nade Ernst Bloh, rekao je jednom prilikom tokom boravka u Jugoslaviji da je Beograd Atina 20. veka. Mislio je, naravno, na antičku Atinu iz njenog najduhovitijeg i najplodnijeg perioda. Bilo je to veliko priznanje našim filozofima i naučnicima. Takvom mišljenju svetskih poznatih i priznatih filozofa doprineo je i rad Instituta društvenih nauka, kao i filozofskih fakulteta u Beogradu i Zagrebu, posebno letnje Korčulanske filozofske škole koju su profesori tih fakulteta osmislili i osnovali.

Drugi direktor Instituta bio je španski borac, doktor pariske Sorbone, profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu Radivoje Uvalić. On je nastavio ono što je Begović zacrtao i pomogao je prvim generacijama da se temeljno školuju i pripreme za naučno-istraživački rad ili za diplomatsku službu. Radivoje Uvalić bio je i osnivač, posle Drugog svetskog rata, Udruženja ekonomista Jugoslavije. Po završetku mandata direktora Instituta društvenih nauka imenovan je u Ministarstvo spoljnih poslova na mesto zamenika ministra spoljnih poslova. Potom je 1968. godine imenovan za ambasadora Jugoslavije u Indiji. Posle jednog povratka iz Jugoslavije u Indiju je putovao svojim kolima i nesrećno je završio poginuvši u saobraćajnoj nesreći u Iranu 1969. godine.

Treći direktor Instituta bio je profesor Visoke škole političkih nauka Najdan Pašić. Pravnik po obrazovanju, doktorirao je na Pravnom fakulteta Univerziteta u Beogradu iz oblasti političko-pravnih nauka. Pre zaposlenja na Visokoj školi političkih nauka jedno vreme proveo je kao novinar i glavni odgovorni urednik NIN-a, da bi potom otišao u diplomatsku službu u ambasadi u Londonu. Boraveći u Londonu, pripremio je materijal za doktorsku disertaciju o javnim korporacijama u Velikoj Britaniji i drugim zapadnim zemljama. Njegova doktorska disertacija bila je tada van pretežno ideološko usmerenih tema. Najdan Pašić je, takođe, bio jedan od sjajnih direktora Instituta društvenih nauka. Otvorenosti, širinom, znanjima iz pravno-političkih disciplina, duhovitošću, stvarao je klimu izuzetnog raspoloženja i susretljivosti prema svim zaposlenima u Institutu. Kasnije sam iz razgovora sa drugim, tada mladim naučnicima u Institutu, dobio potvrdu o onome što mi je još sedamdesetih godina ispričao Đuro Šušnjić o prva tri direktora, uključujući Najdana Pašića. Zapamtili su ga kao otvorenog čoveka za saradnju, spremnog da pomogne i pruži šansu svima koji su imali ne samo ideje nego i razrađene koncepte kada je u pitanju naučno-istraživački rad.

Sva tri prva direktora nisu pokazivala ideološku isključivost, niti su nametali partijske naloge, iako su sami bili uključeni u ideološku i partijsku hijerarhiju. Oni su svojom ličnošću i ličnim stavom štititi zaposlene kako ih ideologija ili partijski zadatak ne bi zaustavljali u realizaciji njihovih zamisli. To je bilo plodonosno tlo za razvoj filozofije i društvenih nauka u okviru Instituta. Naravno, problem je bio sa mladim ljudima koji su došli u Institut sa dogmatskim opterećenjem, a neki i sa već ostvarenom saradnjom sa ideološko-partijskim organima i/ili sa tajnim bezbednosnim službama. Oni su uvek bili onaj nadobudni deo

u Institutu prema kojem su ozbiljni mladi naučnici s pravom bili podozrivi. Taj negativni crv u Institutu nije bio povezan sa upravom već se ticao pojedinaca. Oni su pravili crvotočinu koja je pokušavala da unese nemir, osvoji, razjeda instituciju, odnosno da je umrtvi, okosta, urušava i razara. To je vremenom postajalo izraženije, a posebno je manifestovano od polovine šezdesetih godina 20. veka. Institut će početkom sedamdesetih godina početi da tavori do početka osamdesetih godina kada su ponovo čelo Instituta društvenih nauka preuzeli odgovorni naučnici i kada su u Institutu prevladali oni koji održavaju i razvijaju ono što je najbitnije za Institut – naučnu supstancu.

Institucije u nastanku, odnosno mlade institucije, pored velikog poleta i motivisanosti onih koji ih osnivaju i prvih zaposlenih, izvorišta su svežih ideja i nesebičnosti u međusobnim odnosima. Na početku funkcionisanja institucije zaposleni nisu opterećeni položajima, hijerarhijom, primanjima, privilegijama, osećanjem moći, niti pokazuju bilo kakvu spremnost za manipulacije i sitne mahinacije i povale. Novonastale institucije su nova ostrva dobrih namera, iskrenosti i spremnosti da se sve među sobom deli. Logika deljenja znanja, veština, iskustava u novoj instituciji je nešto što se umnožava u svima. Umnožavanje znanja i iskustava zaposlene širi, produbljuje i otvara i prema sopstvenoj unutrašnjosti i prema unutrašnjosti u instituciji, ali i prema spolja. Deljenje koje umnožava je darivanje koje oraspoložuje. Darodavci su darovani već činom darivanja. Sebičnost je skučenost i nespremnost da se bilo koji dar podeli s drugima i na taj način oni ostaju i bez darova i darivanja. Kada se uvuče sebičnost i kada počne da dominira u institucijama, nastaju podele među ljudima koje unose veliku sumnjičavost i podozrenje, a unutrašnjim intrigama koje se svesno smišljaju i šire institucija se potpuno zagadi. Kada se među zaposlenima pojave zavisti nastaje stanje pakosti i mržnje i tako se institucija potpuno zatruje i u njoj je nepodnošljivo živeti. Svega ovoga Institut je bio pošteđen. Mnogo kasnije i tu će se pojaviti ponešto od ovoga što urušava i suši unutrašnji život Instituta.

Na prvim konkursima za zaposlenje u Institut javili su se najbolji studenti sa fakulteta društvenih nauka i filozofije iz cele tadašnje Jugoslavije. Đuro Sušnjić mi je ispričao da je konkurisao za zaposlenje u Institut krajem 1958. godine, da bi pored razgovora vođenog sa članovima komisije, kao i drugih u to vreme najčešće bezbednosnih provera, dobio vest tek krajem 1959. godine da je primljen u Institut. Zaposlio se početkom 1960. godine. Te procedure prošli su skoro svi zaposleni, neki u kraćem vremenskom intervalu a neki i u dužem, i tek potom su primljeni.

Prvi put sam čuo za Institut društvenih nauka u decembru 1968. godine. Tada sam, u jednoj od kulturnih beogradskih knjižara „Kulturi“ na Terazijama, kupio knjigu Ljubomira Tadića *Poredak i sloboda*. Tadićevu knjigu objavila je ugledna izdavačka kuća Kultura 1967. godine. Ta temeljna Tadićeva knjiga, na kojoj će kasnije izrasti njegovo kompletno filozofsko i naučno delo, privukla mi je pažnju naslovom, ali i biografskim podacima o Tadiću. Na poslednjoj strani korica te knjige pisalo je da se Tadić 1962. godine zaposlio u Institutu društvenih nauka na mestu upravnika Odeljenja za političke i pravne nauke. Pre toga radio je u Sarajevu, u zvanju vanrednog profesora Pravnog fakulteta. Profesor Tadić zadržao se u Institutu od 1962. do 1965. godine, kada je prešao na Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Njegov boravak u Institutu ostavio je trajni trag po onome šta je tada napisao, ali i po njegovom predavačkom delu u okviru magistarskih studija u Institutu. On je u Institutu postao istinski autoritet koji je trajno ostao u sećanju saradnika i zaposlenih. Tadić je bio od onih predavača u Institutu koji je uneo svežinu kada je u pitanju pristup filozofiji i društvenim naukama, preciznije rečeno kritički pristup u izučavanju društvenih pojava, odnosa i problema. Njegov kritički pristup bio je na tragu kritika Imanuela Kanta. Upravo je on uneo u Institut duh Kritičke teorije društva koji je utemeljen u Institutu za socijalna istraživanja Filozofskog fakulteta u Frankfurtu.

Od osnivanja Instituta društvenih nauka pa sve do odlaska Ljubomira Tadića ta ustanova bila je jedan od onih velikih i vrednih naučno-istraživačkih centara, posebno markantnih po tribinama održanim svake sedmice i predavanjima na postdiplomskim studijama koje su izvodili najbolji profesori i naučnici sa univerziteta i instituta tadašnje Jugoslavije. U Institutu je vladala izuzetna živahnost koja je za posledicu imala da se kasnije razviju mnogi od tih mladih ljudi u značajne filozofe i naučnike u društvenim naukama. Na Fakul-

tetu političkih nauka prvi put sam čuo za Institut društvenih nauka od profesora Vojislava Stanovčića na predavanjima koja je držao u zimskom semestru 1969. godine u okviru predmeta Istorija političkih teorija. Na tim predavanjima profesor Stanovčić je pomenuo dve institucije značajne za izučavanje politike i političkih nauka: Odeljenje za političke i pravne nauke Instituta društvenih nauka i Institut za političke nauke Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu na čijem čelu je bio njegov osnivač Radomir Lukić koji je, takođe, držao predavanja i na Institutu društvenih nauka u Beogradu.

Sledeći podatak o Institutu saznao sam kada sam iz Narodne biblioteke uzeo knjigu Đura Šušnjića *Otpori kritičkom mišljenju* koja je objavljena 1971. godine u čuvenoj biblioteci Zodijak izdavačkog preduzeća Vuk Karadžić u Beogradu. Ta knjiga mi je privukla pažnju u izlogu knjižare Marice srpske u zgradi Kolarčevog univerziteta. To je za nas studente bila izuzetno važna i bitna knjižara jer smo u njoj mogli da pogledamo najnovija izdanja naših autora, ali i prevode svetskih autora iz oblasti filozofije i društvenih nauka. Kada sam video tu knjigu nisam imao novac da je kupim iako me je naslov izuzetno privlačio. Zato sam u Narodnoj biblioteci uzeo knjigu i pročitao je. Saznao sam iz kratkih biografskih podataka da je Đuro Šušnjić viši naučni saradnik Instituta društvenih nauka. Kada sam pročitao knjigu imao sam utisak da ju je napisao autor koji je već zašao u duboku jesen života i da su mu njegove godine omogućile da se izdigne iznad ideoloških okvira ili da se ne plaši mogućih pritiska i napiše jedno temeljno kritičko delo koje pogađa svaku naučnu i društvenu stvarnost porobljenu od vlastodržaca i ideološki okorelih pojedinaca. To je njegova temeljna knjiga u kojoj je naznačio, prema poglavljima, sve ono čime će se baviti u što će napisati kasnije tokom svoje duge naučne karijere. Kada je 1976. godine objavljena njegova knjiga *Ribari ljudskih duša* odmah sam je kupio i napisao prikaz za list beogradskih studenata „Student“. Taj moj osvrt izazvao je polemiku koja je u Studentu trajala duže od godinu dana i u koju su se uključili mnogi mladi autori. Odmah po objavljivanju teksta Đuro Šušnjić me je našao i tada smo se prvi put videli i upoznali. Kada sam ga video u holu Radio Beograda, gde sam radio kao novinar, bio sam zburjen njegovim mladalačkim izgledom jer sam ga zamišljao kao čoveka pri kraju života. Od tog susreta i zagrljaja koji mi je priredio počinje naše dugo, veliko životno prijateljstvo, nikad pomućeno, idealno. To prijateljstvo je primer kako se i ideali mogu ostvariti i stvarno živeti.

Prvi susret sa zaposlenim naučnikom iz Instituta društvenih nauka bio je sa profesorom Milanom Matićem 1971. godine. Te godine neko me je predložio za anketara na jednom projektu koji je rađen u okviru Instituta društvenih nauka, a koji je poručio tadašnji predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije Marko Nikezić. Te 1971. godine Milan Matić je prešao iz Instituta društvenih nauka na Fakultet političkih nauka na predmet Politički sistem I. Ja sam bio na četvrtoj godini tako da mi profesor Matić nije predavao jer je to predmet sa prve godine studija Taj predmet je mojoj generaciji predavao akademik prof. Jovan Đorđević, a asistenti su bili Balša Špadijer i Aleksandar Ivić. Sa Milanom Matićem i nekoliko kolega sa studija išli smo u Suboticu da obavimo dubinski intervju sa radnicima i rukovodstvom nekoliko velikih preduzeća. Boravili smo u Subotici osam dana. Ja sam bio zadužen za intervju u tada čuvenoj fabrici motora „Sever“. Istraživanje se odnosilo na položaj radnika, kao i na svest pripadnika radničke klase, ali i rukovodilaca u okviru velikih firmi. Tada sam prvi put video i saznao šta znači saradivati sa čovekom koji je 11 godina proveo u Institutu društvenih nauka.

Istraživačko iskustvo Milana Matića bilo je temeljno, i teorijski i empirijski. Odlično je poznavao najsavremenije metodološke pristupe, ali i istraživačke tehnike. Sećam se da smo mi mladi anketari svako veče sa njim imali sastanak u tad čuvenom subotičkom restoranu „Bela lađa“. Matić nas je, kao vođa tima, srdačno prihvatio i postavio u ravnopravan položaj s njim. U okviru radne večere mi smo prenosili naše utiske i iskustva u vođenju intervjua, on bi to sa velikom pažnjom slušao i potom davao sugestije tamo gde smo imali dileme ili nismo znali da izađemo na kraj, posebno sa onim sagovornicima koji su bili zatvoreni kada su u pitanju odgovori, šturi i najčešće spremni da nam saopšte gotove fraze. Profesor Matić primerima nam je pokazao kako možemo sagovornika otvoriti i dobiti od njih prave najiskrenije odgovore.

Milan Matić je bio čovek teorijske imaginacije kada su u pitanju politička teorija i

politička nauka, ali i čovek velike istraživačke strasti. Drugim rečima, sjajan spoj teorijski maštovitog čoveka sa strašću za empirijske uvide. On je od samog početka bio u Odeljenju za političke i pravne nauke Instituta. Još dok je radio u Institutu boravio je na usavršavanjima u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Stekao je izuzetno svetsko obrazovanje koje se, nadograđeno pronicljivošću i darom koji je posedovao, što je kasnije plodno realizovano u njegovim delima. Njegova doktorska disertacija *Politička teorija Rajta Milsa* problematizovala je sociologa Milsa, jednog od najmaštovitijih i najkritičnijih američkih mislilaca. Istraživačka strast posebno se kod Milana Matića rasplamsala posle studija na Pravnom fakultetu kada se zaposlio kao sudija pripravnik u Osnovnom sudu u Kraljevu, da bi ubrzo postao jedan od najmlađih sudija Okružnog suda u Kraljevu. Pravnička pronicljivost i logika došle su do izražaja u sudskim istragama. Upravo su te istrage bile izuzetno značajne za kasniju njegovu karijeru kada je magistrirao. Profesori Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu Radomir Lukić i Jovan Đorđević predložili su mu i napisali preporuke da se zaposli u Institut društvenih nauka 1960. godine. Milan Matić bio je ne samo veliki znalac i darovit čovek već i izuzetno duhovit. Te večeri provedene u Subotici ostale su mi u trajnom pamćenju, posebno po njegovoj duhovitosti u kojoj nam je mnogo toga ispričao iz svoje kratke, ali izuzetno bogate sudijske, a kasnije i naučno-istraživačke delatnosti.

Iako smo mi bili studenti četvrte godine studija on se radoznalo raspitivao o mnogo čemu što je vezano za naše iskustvo tokom studija. Interesovala su ga naša mišljenja kada su u pitanju aktuelni problemi tadašnje stvarnosti. Matić je bio složena ličnost, ali u značenju dobrog raspoloženja i dobre i lepe ljudske energije. Znao je i da nas opusti i raspoloži pozivajući za sto tamburaški orkestar koji bi nam svako večer otpjevao desetak pesama. On je plaćao, nama to nije dozvoljavao. Bio je čovek koji je unosio maštovitost, pronicljivost, veselost i radost, ukratko izvanredno raspoloženje u susretima i razgovorima. U tom prvom susretu pokazao je posebno interesovanje za Vladimira Gajića i mene. Naša praksisovska orijentacija pod uticajem tada najboljih profesora filozofije i sociologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i na osnovu nje viđenje stvarnosti izuzetno ga je interesovalo. Bio je iznenađen i našim znanjem, otvorenošću, kritičnošću i iznošenjem mišljenja i stavova bez uzdržanosti i straha. Bili smo izuzetno kritični prema tadašnjoj ideološkoj stvarnosti. Otad počinje jedno lepo poznanstvo koje će vremenom prerasti u prijateljstvo. Profesor Matić napravio je jedan gest koji do tada nije zapamćen u Studentskom domu 4. april gde sam bio smešten tokom apsolventskog staža. Kad je saznao od nekih mojih kolega da ću Novu godinu provesti u domu, jer sam spremao poslednji ispit na studijama, 1. januara oko 15 časova došao je u dom i doneo mi paket novogodišnje kućne hrane. Pošto me nisu našli u sobi on je to ostavio kod zamenika upravnika doma koji je bio dežuran tog dana. Kad su me predveče našli pokazali su iznenađenje i uzbuđenost činom Milana Matića. Sećam se tog pokliča dežurnog koji je rekao: „Čoveče, ko si ti da ti profesor sa fakulteta donosi hranu za novogodišnji praznik“. Taj njegov čin i gest prepričavan je posle nekoliko godina u Studentskom domu 4. april.

Profesor Matić nas je u Subotici iznenadio još jednom svojom zavidnom veštinom. Odveo nas je jedno večer u tamošnji šahovski klub gde smo ubrzo bili svedoci pravog vatrometa na šahovskoj tabli između Milana Matića i, ispostavilo se njegovog dobrog poznanika, pretpostavljamo sa nekih šahovskih takmičenja, subotičkog majstora Lasla Fodora. Prštalo je na sve strane u opčinjavajućem „cugeraškom“ nadmetanju!

Jedan deo mojih profesora sa Fakulteta političkih nauka šezdesetih i sedamdesetih godina proveo je ili na upravljačkim funkcijama ili kao zaposleni u Institutu društvenih nauka. Tako je u Institutu radio profesor Ilija Stanojčić koji je predavao mojoj generaciji *Metodologiju društvenih nauka*. Profesor Stanojčić došao je sa Filozofskog fakulteta sa Grupe za sociologiju 1962. godine u Institut i bio je zaposlen do 1970. godine kada je prešao na Fakultet političkih nauka. Stanojčić je bio izuzetno dobar čovek i pedagog. Đuro Sušnjić mi je rekao da je bio jedno vreme upravnik Odeljenja za sociologiju i da je izuzetan čovek koji je prema svima bio ne samo korektan nego je gledao na svaki način da im sve što je moguće odobri i posebno da prikupi materijalna sredstva za projekte koje su predlagali. Na Fakultetu političkih nauka moja generacija ga je izuzetno volela jer je bio od onih profesora koji je pomagao studentima na ispitima i pružao šansu da polože ispit, čak i u situacijama

kada nisu uspevali da na najbolji način pokažu znanje. U to vreme bio je redak profesor kod kojeg se mogao odložiti ispit. Od njega se moglo učiti, posebno oni koji su posle ostali na fakultetu da se bave na samo istraživačkim nego i pedagoškim radom kako se na ljudski način treba ophoditi prema studentima. Imao je veliko razumevanje za sve naše probleme koje bismo mu saopštili. Polaganje ispita kod njega bilo je bez stresa, praćeno njegovim velikim bodrenjem i podrškom, a da se do kraja sve ono što student nauči izvuče iz njega i na taj način ga oraspoloži i pruži mu šansu da dobije zasluženu ocenu.

Na rukovodećim mestima u Institutu bio je i profesor Branimir Janković koji je na Fakultetu političkih nauka predavao *Međunarodno javno pravo*. Pre nego što je došao na Fakultet, akademsku karijeru otpočeo je u Sarajevu na Pravnom fakultetu da bi potom prešao na Pravni fakultet koji je osnovan u Nišu. Bio je jedan od osnivača Univerziteta u Nišu i njegov prvi rektor. Profesor Janković bio je direktor Instituta od 1970. do 1972. godine. U isto vreme predavao je na Fakultetu političkih nauka.

Jedan od naših najpoznatijih sociologa kulture Miloš Ilić, koji je na Fakultetu političkih nauka predavao predmet *Sociologija kulture i umetnosti*, pre odlaska na Filološki fakultet radio je u Institutu od 1958. do 1969. godine. Takođe, u Institutu je radio Tihomir Jovanovski od 1960. do 1961. godine. Na Fakultetu političkih nauka u školskoj 1968/69. godini izvodio je nastavu u okviru predmeta *Statistika*. Akademik prof. dr Aleksandar Fira, koji je predavao na Fakultetu političkih nauka *Savremene političke sisteme*, bio je u Institutu društvenih nauka od 1970. do 1971. godine. U Institutu društvenih nauka proveo je dve godine i profesor Andrej Miletić koji je mojoj generaciji bio asistent na predmetu *Međunarodni politički odnosi*. On je posle zaposlenja u Institutu boravio na postdiplomskim studijama u Monpeljeu u Francuskoj da bi se potom zaposlio najpre na Visokoj školi političkih nauka, a potom na Fakultetu političkih nauka. Direktor Instituta društvenih nauka od 1965. do 1967. godine bio je Anton Vratuša. On je na Fakultetu političkih nauka predavao *Teoriju i praksu samoupravljanja*. Prvi dekan Fakulteta političkih nauka Radoslav Ratković od 1970. do 1971. godine bio je upravnik *Centra za sociološka i antropološka istraživanja* u Institutu društvenih nauka. I moj omiljeni profesor sociologije na Fakultetu političkih nauka Vladimir Milanović bio je upravnik *Centra za sociološka i antropološka istraživanja* od 1976. do 1979. godine. Svi profesori Fakulteta koji su jedno vreme proveli na Institutu društvenih nauka doživljavali su to kao veliku čast i značajan period za njihovu akademsku karijeru jer je Institut imao veliki ugled u okviru društvenih nauka. Taj prestiž njima je mnogo značio i uvek su nama studentima pohvalno govorili o radu Instituta. Neosporno je da je jedan broj dolazio u Institut po ideološkom i partijskom nalogu i zadatku, ali i tada su to smatrali kao lični prestiž i uvažavanje.

Iz moje generacije, koja je bila druga generacija Fakulteta političkih nauka, u Institut društvenih nauka su se odmah posle završetka studija zaposlila tri odlična studenta: Gordana Ban i Milorad Marčetić 1972. godine i Ranka Stanojević 1973. godine. Marčetić je u Institutu ostao do 1974. da bi potom prešao u Predsedništvo SFRJ kao stručni saradnik. Takođe je i Gordana Ban prešla iz Instituta u Predsedništvo SFRJ 1977. godine. Ranka Stanojević provela je u Institutu šest godina i otišla 1979. godine. Oni su se u Institutu izuzetno stručno i naučno-istraživački obučili, ali svoju karijeru nisu videli u bavljenju naukom već u poslovima koji su vezani za stručne poslove u visokim državnim institucijama.

Jedan broj mojih studenata kojima sam bio asistent, kasnije profesor i mentor, zaposlio se u Institutu društvenih nauka i uspešno se i danas bave naučno-istraživačkim radom. Svi su oni doktorirali, a neki od njih stekli najveća naučna zvanja, ali i upravljačke funkcije u Institutu. Tako su se 1992. godine u Institut zaposlili moji studenti Zoran Lutovac i Dijana Vukomanović. Lutovac je u Institutu radio od 1992. do 2002. godine da bi potom prekinuo radni odnos jer je jedno vreme proveo u Fondaciji Fridrih Ebert. Potom je bio savetnik za ustavna pitanja predsednika Republike Srbije Borisa Tadića, posle čega je imenovan za prvog ambasadora Srbije u Crnoj Gori. U Institut se Lutovac vratio 2013. godine gde je i danas zaposlen. Lutovac je u do skoro bio Upravnik *Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje*. Dijana Vukomanović otpočela je rad u Institutu 1992. godine i radila u njemu do kraja 1993. godine da bi od 1993. do 1995. provela na studijskom boravku u Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti. Ponovo se zaposlila u Institutu 1995. godine i ostala

do 1999. godine. Potom je jedno vreme radila u Institutu za političke studije i aktivno se bavila politikom kao potpredsednica Socijalističke partije Srbije i kao narodna poslanica. U Institut društvenih nauka vratila se 2020. godine.

Dvoje mojih studenata kojima sam bio asistent, profesor, ali i mentor, zaposlilo se u Institutu društvenih nauka, Goran Bašić 2014. godine i Milica Joković 2021. godine. Bašić je stekao najviši naučni stepen – naučni savetnik, a 2015. godine izabran je za direktora Instituta društvenih nauka na kojem mestu se i danas nalazi. Stručnu i naučnu karijeru otpočeo je u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti gde je bio zaposlen kao stručni saradnik u Odboru za poučavanje ljudskih i manjinskih prava, kao i u Odboru za proučavanje života i običaja Roma. U Akademiji je saradivao sa akademikima Vojislavom Stanovčićem i Milošem Macurom koji je svoj radni vek okončao u Institutu društvenih nauka. Jedan je od retkih naučnika koji je svoj naučno-istraživački rad posvetio istraživanju etniciteta, baveći se posebno multikulturalizmom. Odabrao me je za mentora za doktorsku disertaciju o multikulturalizmu koju je kasnije, u prerađenom i dopunjenom obliku, objavio u knjizi *Multikulturalizam i etnicitet*. Ja sam jedan od recenzenata njegove odlične knjige. Za 28 godina moje nastavničke delatnosti pod mojim vođstvom doktoriralo je sedam kandidata. Dvoje od njih rade na Institutu društvenih nauka: Goran Bašić i Milica Joković. Svi kandidati i kandidatkinje bili su odlični studenti i njih šestoro je zaposleno na fakultetima i u institutima. Iza njih stoji ozbiljan naučni rad i doprinos u istraživanju pojava kojima su se bavili. U Institut se 2021. godine zaposlila u zvanju naučnog saradnika moja odlična studentkinja Milica Joković koja je kod mene odbranila master rad i kojoj sam bio mentor na izradi doktorske disertacije *Uticaj tradicije na formiranje koruptivnog obrasca ponašanja u Srbiji*. Pre dolaska u Institut radila je kao saradnik u nastavi od 2012. do 2017. godine kada je izabrana za asistenta za Politikološko-sociološku oblast na Fakultetu političkih nauka.

Kada su u pitanju motivi i interesi onih koji su konkurisali da se zaposle u Institut, vremenom se pokazalo da je tu pored onih koji su od početka krenuli da se bave naukom u njenom najboljem značenju i smislu bilo i onih kojima je Institut bio samo stepenik u karijeri. Sa tog motivišućeg ljudskog aspekta, pored naučnika u Institutu će boraviti i oni koje će završiti kao ideolozi, dogmate, partijske apologete, diplomate i političari. Kada su u pitanju oni koji su se opredelili za nauku i tu postoje tri pristupa, odnosno tri orijentacije. Jedni su ostajali u potpuno pozitivističko-racionalističkom pristupu nauci, drugi su praktikovali kritički pristup naučnim istraživanjima, a treći su bili pragmatičari.

Od samog početka mobilnost u Institutu bila je potpuno otvorena. Već prvih godina veliki broj je odlazio, ali se u Institut i dolazilo. Oni koji su odlazili najčešće su završavali u politici, diplomatiji i novinarstvu. Ta fluktacija kadrova delovala je provetravajuće i osvežavajuće. Prvo zatvaranje Instituta počinje dolaskom Antona Vratuše za direktora. Iako je stekao najveća akademska zvanja, Vratušina biografija je okrenuta prema politici, a ideološki dosta dogmatizovana. Kao mlad čovek u posleratnim godinama radio je u tajnim službama Slovenije da bi potom prešao u akademske vode i jednim delom bio prisutan u diplomatiji i politici. Vratuša je na dosta perfidan način počeo da uskraćuje slobode i mišljenja i predloge projekata koje su do tada postojale i dominirale u Institutu. Kada je došao 1965. godine kao direktor imao je jednu veliku ideološku i partijsku neugodu. Iako je Ustav Jugoslavije donet 1963. godine, već početkom 1965. u partijskom vrhu razmatrano je i pripremano donošenje novog Ustava. Ustav iz 1963. godine smatralo je tada najviše partijsko rukovodstvo, Josip Broz Tito i deo njegovih bliskih saradnika, unitarističkim, u kojem se forsira jugoslovenstvo i centralistički pristup upravljanju Jugoslavijom. Iz tog razloga krenulo se sa formulisanjem amandmana na Ustav. Drugim rečima, preko amandmana pripremao se teren za promenu Ustava u kojem bi dominaciju dobile republike, odnosno federalizam, a u nekoj daljoj perspektivi konfederalizam. Taj federalistički koncept doći će do izražaja u Ustavu usvojenom 1974. godine. Po partijskom nalogu Institut je dobio ulogu da naučno-ideološki pripremi argumentaciju za buduću promenu Ustava. Taj proces trebalo je lagano da se obavi najpre preko amandmana. Anton Vratuša zakazao je sastanak svih saradnika Instituta na kojem je trebalo da se raspravlja o prvim amandmanima. U jednom od tih amandmana pisalo je da u budućem Ustavu treba ozvaničiti da se predsednik Jugoslavije Josip Broz Tito proglasi doživotnim predsednikom. Posle uvodnih reči Vratuše, prvi

se za reč javio Ljubomir Tadić. On se osvrnuo u svojoj reči na taj amandman, rekavši da se ne može prihvatiti jer se njime uvodi komunistički monarh. Na sastanku su svi bili zaprepašćeni Tadićevim rečima i obrazloženjem. Oni u Institutu koji su bili zaduženi za ideološku budnost bili su iznenađeni i verovatno šokirani pa nisu reagovali. Vratuša je odmah posle konstatacije da niko nije reagovao zaključio sastanak i razgovor o amandmanima nije ni objavljen. Taj Tadićev jasan stav bio je izuzetno opasan po njega i verovatno bi, da je neko reagovao i napao ga, on odmah snosio teške posledice, možda bio i uhapšen. Činjenica da niko nije reagovao, po tadašnjoj ideološkoj i partijskoj matrici, činila je odgovornim sve učesnike tog skupa. To što je Tadić izgovorio bilo je prećutano. Oni koji su bili zaduženi za podnošenje izveštaja partijskim vrhovima, ali i tajnim službama, nisu njegovu reč osudili odmah na sastanku. I da ne bi i sami odgovarali, to su prećutali. Tadić je neposredno posle toga izabran za profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i otišao je iz Instituta društvenih nauka. To je bilo veliko olakšanje i za direktora, ali i za sve ideološki nadobudne članove Instituta.

U periodu od 1965. do 1971. godine jedan broj najozbiljnijih filozofa i naučnika napustio je Institut. Među njima Andrija Krešić, Đuro Šušjić, Milan Matić, Ljuba Stojić i drugi. Institut u tom periodu je sa aspekta naučno-istraživačkih aktivnosti dosta zamro. Jedini projekti koji su prolazili bili su za ideološke svrhe. Ta kriza Instituta društvenih nauka će se nastaviti i posle odlaska Antuna Vratuše 1967. godine i biće to period u kojem će se jedan broj direktora koji su dovođeni sa strane zadržavati na tim mestima po godinu dana. Unutrašnji oporavak Instituta počeo je 1974. godine kada su u Institut došli prognani sa Univerziteta u Beogradu: Mihajlo Đurić i Vojislav Koštunica sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Vladimir Goati koji je kao liberal isključen iz Centra za društvena istraživanja Centralnog komitet SK Srbije i socijalni psiholog Mirjana Vasović.

Treći period u kome Institut dobija jedan broj najboljih profesora univerziteta, posebno onih koji su *Lex specialisom* Skupštine Republike Srbije isključeni sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 1975. godine, otpočeo je njihovim smeštajem u Institut 1981. godine. Pod velikim pritiskom međunarodne zajednice, posebno najelitnijih akademskih institucija i pojedinaca iz sveta na jugoslovenske vlasti zbog otpuštanja profesora s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, vlast ih je posle smrti Josipa Broza vratila na Beogradski univerzitet, ali ne na Filozofski fakultet već na jednu od njegovih institucija – Institut društvenih nauka. Još jedan broj isključenih sa drugih fakulteta i univerziteta zaposlen je u Institutu, uključujući Božidara Jakšića i Kostu Čavoškog. Pošto im nije dopušteno da se vrate na matične fakultete, odnosno na Filozofski i Pravni fakultet u Beogradu kao i na Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, formiran je u okviru Instituta *Centar za filozofiju*. Upravo će težinu Instituta do kraja osamdesetih godina nositi ovaj centar. Institut se ponovo pojavio kao jedna od najuglednijih naučnih ustanova u Jugoslaviji. U Centru za filozofiju bili su zaposleni Mihajlo Marković, Ljubomir Tadić, Zagorka Golubović, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Nebojša Popov (sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Božidar Jakšić sa Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Zoran Đinđić posle uspešno završenih doktorskih studija u Nemačkoj i Milan Subotić.

U *Centru za filozofiju* odvijale su se aktivnosti ne samo u okviru filozofskih i naučno-istraživačkih projekata već i organizacijom okruglih stolova, konferencija i nadasve filozofskih i naučnih tribina. Institut je postao živo filozofsko i naučno jezgro u kome su oprobavana mišljenja, ideje, koncepti. Centar je pokrenuo i izdavačku delatnost i u tom periodu objavljeno je nekoliko izuzetnih knjiga, posebno zbornika sa različitih tematskih konferencija i okruglih stolova. Na skupovima Instituta, kao i na tribinama koje su se odvijale petnaestodnevno, gostovali su najznačajniji filozofi i naučnici iz društvenih i humanističkih nauka iz Jugoslavije. Takođe, dolazili su i pojedini ugledni svetski filozofi i naučnici. Često sam u tom periodu dolazio u Institut gde sam na nekim od skupova bio učesnik, ali sam odlazio i u svojstvu posmatrača, naprosto kao zainteresovani za određena predavanja i tribine. Početkom devedesetih godina *Centar za filozofiju* Instituta društvenih nauka postao je samostalna institucija pod nazivom Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Odlaskom Centra za filozofiju, u trećem talasu, biće primljeni novi ljudi u Institut. Institut će pred akademskom i naučnom javnošću ponovo održavati nivo iz osamdesetih

godina, posebno preko *Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje*. U periodu do 1996. godine najbolja istraživanja javnog mnjenja upravo je obavljao Institut društvenih nauka. Bila je to ekipa iskusnih naučnika i istraživača: Velimir Tomanović, Dragomir Pantić, Ljiljana Bačević, Vladimir Goati, Mirjana Vasović, Srećko Mihajlović, Stjepan Gredelj, Laslo Sekelj, Dušan Janjić, Zoran Vidojević, Zoran Slavujević, a od mlađih Hajrija Mujović, Mirjana Rašević, Zoran Lutovac, Dijana Vukomanović, Ognjen Pribičević, Jovanka Matić, Milan Vukomanović, Jovan Komšić, Zorica Mršević.

Posle građanskog protesta 1996/97. vlast će kazniti Institut kada su u pitanju projekti i istraživanja. Biće to novi pokušaj da se Institut umrtvi i da njegove aktivnosti, kada su u pitanju projekti i istraživanja, budu dovedene u pitanje. To stanje će u Institutu trajati sve do oktobarskih promena 2000. godine. Novi period uspona Instituta počinje 2001. godine kada se u Institutu šire centri i počinju ponovo da dobijaju projekti. Jedna od ličnosti koja je sačuvala Institut i koja je ličnim ugledom, ali i velikim strpljenjem i mirnoćom, u teškim vremenima „održavala vatru“, bila je Mirjana Rašević.

Devedesetih godina još jedan centar u Institutu dobio je veliki značaj – *Centar za ekonomska istraživanja*. Taj centar je oporavio i podigao Danilo Šuković u saradnji sa profesorom Ekonomskog fakulteta iz Podgorice, uglednim ekonomistom Veselinom Vukotićem. U Centru se odvijao značajan projekat koji je imao godišnje teme i skup uvek u poslednjoj nedelji maja i koji je realizovan u 25 zbornika. Učesnici skupa bili su najugledniji ekonomisti, sociolozi, politikolozi, pravnici, kulturolozi, filozofi. Teme su bile multidisciplinarno obrađene iako je svaka nosila u sebi ono što pripada ekonomskoj nauci. Ovaj dugogodišnji projekat *Centra za ekonomska istraživanja* počivao je na pristupu da se društvene i naučne pojave, odnosi i problemi mogu optimalno sagledati samo pristupima različitih društvenih nauka i disciplina. Taj projekat ostaće kao trajno zapisano obeležje aktivnosti jednog dela Instituta društvenih nauka. Jedan sam od aktivnih učesnika u okviru ovog projekta. U jednom broju zbornika objavio sam i tekstove kao autor, a i kao koautor.

Istakao bih i poseban doprinos filozofa i naučnika iz Instituta, njihovo aktivno prisustvo u jednom od najboljih časopisa za društvene i humanističke nauke – *Gledišta*, čiji su osnivači bili Univerzitet u Beogradu i Savez socijalističke omladine Srbije. Od nastanka časopisa, odnosno od prvog broja, u redakciji je uvek bio neko iz Instituta društvenih nauka. Jedan broj bili su glavni urednici ili zamenici glavnih urednika. Od 1980. godine kada sam postao član redakcije časopisa *Gledišta*, a potom od 1983. zamenik glavnog i odgovornog urednika, pa sve do 1989. godine, imao sam aktivnu saradnju sa Institutom društvenih nauka. Pored toga što je u redakciji bio mlađi naučni saradnik Milan Brdar iz Instituta, imali smo aktivnu saradnju ne samo u objavljivanju tekstova filozofa i naučnika iz Instituta nego i zajedničke projekte vezane za tematske brojeve časopisa. Lično me je redakcija zadužila za dva tematska broja nastala u saradnji sa *Centrom za filozofiju* Instituta društvenih nauka. Jedan projekat bio je vezan za četiri objavljene knjige Svetozara Stojanovića koje su predstavljene na jednom velikom javnom skupu u Studentskom kulturnom centru u Beogradu 1988. godine. Ceo razgovor, vođen dva dana u nekoliko sesija u kojima je učestvovalo više od 30 filozofa i naučnika iz društvenih nauka iz tadašnje Jugoslavije, prenet je kao tematski blok u *Gledištima* br. 9–10 za 1988. godinu. Drugi veliki skup u čijoj sam organizaciji učestvovao u ime časopisa *Gledišta*, zajedno sa *Centrom za filozofiju* Instituta društvenih nauka, bio je posvećen knjigama akademika Ljubomira Tadića. Taj skup je, takođe, održan u Studentskom kulturnom centru 1989. godine i označen je kao jedan od najznačajnijih javnih skupova u Beogradu kome je prisustvovalo oko 500 učesnika i slušalaca. Učesnici su bili akademici, profesori, naučnici iz različitih oblasti. Po mnogima to je bio najveći naučni i kulturni događaj te godine u Beogradu. Na tom skupu bio sam jedan od voditelja zajedno s akademikom Eugenom Pusićem, profesorom Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Uvodničari na prvoj sesiji bili su Zoran Đinđić i Milan Subotić. Na skupu su pored filozofa i naučnika iz Beograda bili i filozofi i naučnici iz Zagreba, Sarajeva, Skoplja i Podgorice.

Nažalost, taj tematski blok nikada nije objavljen jer smo naglo u proleće 1989. godine smenjeni predlogom Mirjane Marković, Miloša Aleksića i Vljajka Petkovića, članova Koordinacionog tela pri Rektorskom kolegijumu Univerziteta u Beogradu. Iako su ovi koordinatori bili na čelu Univerzitetskog komiteta Saveza komunista, nama je u *Gledištima*

predstavljeno da su oni i članovi Koordinacionog tela Rektorskog kolegijuma koje je na brzinu formirano, upravo da bi bila smenjena redakcija *Gledišta*, iako prema proceduri redakciju može da smeni samo Skupština Univerziteta u Beogradu. Ja sam bio predložen za novog glavnog urednika *Gledišta*, što je bio dobar običaj da zamenik glavnog urednika, kada redakciji istekne mandat, bude predložen za glavnog urednika. Ta dobra akademska praksa je ovim uzorpatorskim i nelegalnim putem prekinuta. Novi glavni urednik, izabran po volji Mirjane Marković, bio je profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu Slobodan Žunjić. On je obećao da će objaviti taj temat u jednom od brojeva časopisa *Gledišta* za 1989. godinu. Nažalost, on se poslužio prevarantskim načinom tako što je dobio stenogram celog razgovora od redakcije, ali je uzeo i drugi stenogram koji je uvek čuvan kao rezerva od sekretara redakcije Đorđija Uskokovića. Žunjić je sekretaru rekao da je izgubio stenogram koji je dobio od redakcije, ali i da je izuzetno zainteresovan da objavi taj temat. Vreme je, međutim, pokazalo da je to bila još jedna njegova obmana kako bi se dokopao i drugog stenograma i da materijal, od kojeg je trebalo da nastane temat, skloni, možda i uništi. Čovek koji je stenogram radio kasnije je na molbu sekretara redakcije Đorđija Uskokovića da ponovo napravi novi na osnovu snimka, rekao da mu je Državna bezbednost oduzela sve trake na kojima je skup bio snimljen. To je jedna velika nečast koja se desila u akademskoj zajednici Univerziteta u Beogradu i sa kojom nikada neću moći da se pomirim. Nisam bio dovoljno oprezan kada je bio u pitanju pokojni Slobodan Žunjić koji nas je na jedan perfidni način obmanuo. Odgovornost za neobjavljivanje ovog temata snose i tadašnji članovi redakcije, posebno oni koji su preuzeti iz prethodne redakcije i koje sam lično poznao. I oni su se umrežili u ovu nečasnu rabotu. Da je sačuvan materijal to bi se moglo kasnije u nekom drugom časopisu ili posle demokratskih promena 2000. godine objaviti u obliku zbornika.

Nesporno, ovo je samo jedan mali ugao viđenja Instituta društvenih nauka. Rad Instituta je mnogo složeniji, raskošniji i bogatiji od mog pogleda i uvida. Institut, kao multinaučna i multidisciplinarna institucija, imao je velike rezultate, ali i povremene padove. Rad se u njemu na početku odvijao u odeljenjima, a kasnije u centrima. Čuven je po kvalitetu prvi centar koji je formiran još 1962. godine – *Centar za demografska istraživanja* koji su utemeljivali i uspešno vodili veliki naučnici – akademik Miloš Macura i Dušan Breznik. Njihov nastavljač je Mirjana Rašević.

Danas je Institut preko centara razgranat i sadašnji naučni kadrovi i saradnici imaju i čast, ali i teret i odgovornost za njegov budući rad i razvoj. Veliki je uspeh što je Institut postao institucija od najvećeg naučnog značaja u Srbiji, odnosno što je rangiran kao Institut od nacionalnog značaja. To je zasluga sadašnjeg direktora Gorana Bašića i svih zaposlenih. Nadam se da će Institut pratiti onaj prolećni dah koji je zračio i širio se od njegovog nastanka.

DRAGOMIR PANTIĆ

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka

ZORAN PAVLOVIĆ

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

BOJAN TODOSIJEVIĆ

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka

---

Kratka istorija Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje: prvih šezdeset godina*

U bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), u okviru koje je Srbija bila jedna od šest federativnih jedinica, tokom pedesetih godina XX veka stvarani su politički i drugi uslovi za nastanak istraživačkih institucija koje će se baviti empirijskim istraživanjima u domenu društvenih nauka. Raskid sa Staljinom (1948) i uvođenje samoupravnog sistema (1952) doprineli su da se ublaži politička diktatura i da se unutar i dalje komunističkog monizma stvore niše za izvesno kritičko preispitivanje društvene stvarnosti. Tokom pedesetih godina osnovano je desetak saveznih naučnih instituta, a među njima i Institut društvenih nauka 1957. godine (u daljem tekstu: IDN) koji je u početku faktički bio postdiplomska škola za mlade kadrove iz svih šest republika. Predavači u toj visokoj školi bili su najpoznatiji profesori sociologije, prava, političkih nauka, demografije i metodologije: J. Goričar, M. Bartoš, Đ. Đorđević, R. Lukić, R. Supek, V. Pavićević i drugi. Među polaznicima je bilo i onih koji su kasnije postali uticajni istraživači. Jedan od njih je i Firdus Džinić, koji će 1963. godine osnovati unutar IDN samostalnu radnu jedinicu – Centar za istraživanje javnog mnjenja (prvu takvu specijalizovanu instituciju na Balkanu i u Istočnoj Evropi). Drugi je Niko Toš, koji će 1968. osnovati Centar za istraživanje javnog mnjenja i masovnih komunikacija u okviru Fakulteta za društvene nauke Univerziteta u Ljubljani.

109

Osnivanje Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje IDN (u daljem tekstu: CPIJM; taj naziv nosi od 1976) sve vreme je bio multidisciplinarnog sastava – sačinjavali su ga tokom šest decenija postojanja: sociolozi, socijalni psiholozi, politikolozi, pravnici, socijalni antropolozi, komunikolozi i istraživači iz drugih društvenih disciplina. CPIJM je permanentno realizovao četiri svoja široko definisana programa: (1) istraživanja javnog mnjenja, (2) medija, (3) izbora i (4) teorijsko-metodološka istraživanja, a povremeno i specijalna empirijska istraživanja različitih društvenih grupa (omladine, elite, radnika, poljoprivrednika itd.) i fenomena (vrednosti, religioznosti, političke kulture i dr.). Za više od pola veka aktivnosti CPIJM je sproveo preko 250 istraživanja, odnosno u proseku pet godišnje sa rasponom od dva do dvadeset u jednoj godini.

Prva empirijska istraživanja javnog mnjenja u širem smislu u Srbiji je još tokom ranih pedesetih godina izvršio Odsek za studij programa Radio Beograda, kasnije poznat kao Centar za istraživanje programa i auditorijuma RTV Srbije – danas radna jedinica unutar javnog servisa RTS koja u nazivu i u polju aktivnosti ima i istraživanja javnog mnjenja. U dokumentaciji ove institucije pominje se istraživanje nepoznatog autora iz 1952. pod naslovom *Anketa Radio Beograda o muzičkom programu*. U tom istraživanju ispitana su 1.282 pretplatnika iz 11 slučajno odabranih naselja. Pokazalo se da su slušaoci u to vreme preferirali narodnu muziku, ali su mnogi pratili i druge muzičke žanrove. Navodno je prvo sondiranje slušalaca Radio Beograda izvršeno još 1937. godine.

---

* Deo ovog teksta zasnovan je na analizi koja je 2016. godine objavljena u poglavlju „Public opinion research in Serbia in the Non-pluralist period“, u knjizi *The Silent Majority in Communist and Post-communist States – Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe* (Pantić & Pavlović, 2016).

Prva istraživanja javnog mnjenja

Prvo istraživanje javnog mnjenja, podrazumevajući neophodnu metodološku aparaturu (uzorkovanje, instrument ispitivanja, statistička obrada itd.), izvršila je međuoddeljenjska grupa za javno mnjenje IDN (preteča CPIJM) 1962. godine pod nazivom „Jugoslovensko javno mnjenje o prednacrtu novog Ustava“. Autori su bili iz svih jugoslovenskih republika i dve pokrajine, osim Makedonije: Ljubomir Tadić, Darinka Kostić, Stane Stanić, Dragomir Drašković, Radivoje Marinković, Firdus Džinić, Dimitrije Prodanović, Milan Matić, Milivoje Trklja, Sergije Pegan i Dušan Breznik. Rezultati istraživanja su publikovani u obimnoj knjizi 1964. godine (Tadić i sar., 1964). Ova pionirska studija s pravom se može smatrati „datumom rođenja“ istraživanja javnog mnjenja u tadašnjoj Jugoslaviji.

Već u drugoj polovini 60-ih godina prošlog veka, ubrzo nakon osnivanja CPIJM, započinje serija periodičnih studija. Od 1964. do 1970. godine CPIJM je sprovodio redovna godišnja istraživanja (pretežno političkog) javnog mnjenja Jugoslavije omnibusnog tipa, zahvaljujući finansijskoj podršci Fonda za naučni rad SFRJ. Slučajne uzorke za ova istraživanja su konstruisali eksperti Saveznog zavoda za statistiku, a njihova veličina je varirala od 2.500 do oko 4.500 ispitanika. Prikupljanje podataka se po pravilu obavljalo tehnikom *licem-u-lice* (engl. *face-to-face*) individualnog intervjua. Statistička obrada je vršena na tadašnjim kompjuterima (IBM 360), a saopštenja su publikovana u seriji IDN *Jugoslovensko javno mnjenje*. Iako je mnoga od tih najranijih istraživanja već prekrilo zaborav, ona nisu bez zanimljivih rezultata. Na primer, jedno od prvih jugoslovenskih istraživanje izbora (povodom izbora za Saveznu skupštinu SFRJ 1965. godine), ukazalo je na važnost osećanja dužnosti kao motiva za izbornu participaciju. Na pitanje „Zašto ste izašli na izbore i što ste glasali?“, najveći procenat ispitanica je odgovorio „Zato da ispunim građansku dužnost koju shvatam kao obavezu“ (Tomić 1966: 150). Važnost osećanja dužnosti, naspram instrumentalne motivacije, je u međunarodnoj literaturi tek kasnije istaknuta kao ključan faktor izborne izlaznosti.

Ljubomir Stojić, prvi predsednik Društva psihologa Srbije, nakon svojih studijskih boravaka u SAD 1965/66. i upoznavanja sa radom Anketno-istraživačkog centra iz En Arbra (*Survey Reserach Center, Institute of Social Research, Ann Arbor*) i specijalizovanih instituta u Kaliforniji i Njujorku, postavio je Službu terenskih istraživanja CPIJM sa dvostepenom organizacijom: regionalnim instruktorima (RIN), pretežno psiholozima koji su bili odgovorni za selekciju, edukaciju i kontrolu kvaliteta rada terenskih saradnika (TIS) na osnovu standardnih priručnika. U prvo vreme većinu TIS su činili učitelji i socijalni radnici, ali su ubrzo preovladali psiholozi (2/3). Tokom sedamdesetih godina napušten je dvostepen rad Službe terenskih istraživanja i uveden je sistem centralizovane selekcije, obuke, pripreme za svako istraživanje i rigoroznija kontrola rada intervjua (poštanska, telefonska, ličnim obilaskom uzorka ispitanika, ponekad i reintervjuisanjem). Mnogi TIS su za potrebe CPIJM radili godinama. Izgradnjom poverenja i vezivanjem TIS za CPIJM dodatno je obezbeđivan potrebnii kvalitet podataka, uz očuvanje profesionalnih standarda. U CPIJM su od početka funkcionisale i Službe za obradu podataka i Arhiv empirijskih podataka, ali su sačuvani podaci na kompjuterskim medijima dostupni tek od sredine osamdesetih godina.

Tokom šezdesetih godina CPIJM je realizovao i tri studije izbora i izbornog ponašanja koje su vodili profesori Milan Matić i Mijat Damjanović sa grupom saradnika. Uprkos činjenici da su tadašnji izbori zapravo bili *trka jednog konja* ove studije su otkrile određene tendencije u ponašanju birača i ukazale na domete i nedostatke jednopartizma kada je reč o izbornom sistemu. U istom periodu urađena su i prva istraživanja masovnog komuniciranja u Jugoslaviji, sadržaja i delovanja pojedinačnih vodećih medija, inostrane propagande, najviše zahvaljujući angažovanju Ljiljane Bačević koja je u CPIJM radila od njegovog osnivanja, a objavljene su i prve teorijske studije na te teme (Leandrov, 1967; Oreč, 1966).

Počeci međunarodne saradnje

Možda su najveći doprinosi IDN i CPIJM u to vreme ostvareni u pogledu međunarodne saradnje sa Zapadom, pre svega sa istraživačima iz SAD. Pominjani član CPIJM, Lj. Stojić, isposlovao je gostovanje najprestižnijih socijalnih naučnika koji su u Beogradu održali nekoliko predavanja: Eriha Froma (Erich Fromm), Danijela Kaca (Daniel Katz) i drugih. Danijel Kac sa Mičigenskog univerziteta je sa Džonom Delametrom (John Delamater), tada njegovim asistentom, proveo jednu celu akademsku godinu (1967/68) u IDN radeći na projektu o formama nacionalne identifikacije i uklapanja u socijalnu zajednicu, što je podrazumevalo komparativno empirijsko istraživanje u SAD, Srbiji i Grčkoj. Tada su saradnici CPIJM na delu videli i mnogo naučili od velikog istraživača i naučnika kakav je Kac nesumnjivo bio. Prethodno su u IDN urađena zamašna istraživanja političke kulture (Zaninovich, 1971; 1973), lokalnih lidera (Jacob, 1971), transformacije vrednosti u jugoslovenskom društvu, studenata, prestiža profesija itd. (videti na primer, Popović, 1977; Stanojević, R., 1979; Goati i sar., 1977, Janićijević i sar., 1966).

Najveću pažnju izazvao je projekat CPIJM sa Kolumbija univerzitetom iz Njujorka *Stvaraoci javnog mnjenja u Jugoslaviji* (Barton et al., 1973). Bilo je to prvo empirijsko istraživanje elite u jednoj komunističkoj zemlji. Primenjen je specifičan tip uzorka – tzv. uzorak *snežne grudve* (engl. *snowball*) koji podrazumeva da se početni intervjui obavljaju sa nosiocima najviših formalnih pozicija u društvu i zatim na osnovu pitanja sličnih sociometrijskim uključuju se u dalje intervjuisanje osobe koje su već ispitani pomenuli. Ukupno je tokom 1968/69. intervjuisano 517 osoba iz šest definisanih sektora (republički zvaničnici, ekonomski lideri, intelektualci itd.). U okviru rada na projektu (od 1968. do 1974) održano je i nekoliko međunarodnih konferencija na temu elita i stvaranja javnog mnjenja. Iz CPIJM su na ovom projektu bili angažovani F. Džinić, Lj. Bačević i D. Pantić, kao i V. Pešić iz Centra za Sociološka istraživanja IDN. Sprovedenje ispitivanja je kod dogmatskih krugova komunističkih moćnika izazvalo podozrenje, pa je čak 1969. godine u Saveznoj skupštini u dnevni red uvršćena posebna tačka o projektu, vođena debata i zaključeno da je ovaj projekat potencijalno subverzivan! Pored ovog slučaja, bilo je i drugih problema sa tadašnjim komunističkim vlastima koji su se kasnije nepovoljno odrazili na naručivanje, finansiranje i korišćenje nalaza istraživanja javnog mnjenja u praksi. Nasuprot ovome, ako su rezultati bili povoljni po vlast, kao, na primer, relativno rašireno zadovoljstvo građana različitim aspektima života u društvenoj zajednici krajem šezdesetih ili nevelika etnička distanca između jugoslovenskih naroda, rezultati istraživanja javnog mnjenja su naširoko promovisani u medijima.

Sedamdesete godine – preživljavanje i kontinuitet CPIJM¹

Početak sedamdesetih godina prestalo je finansiranje CPIJM iz saveznog Fonda za naučni rad, jer je finansiranje nauke preneto na republičke fondove. Međutim, sve do 1976. godine Republika Srbija je otezala da preuzme ulogu osnivača i da finansira bivše savezne institute, počev od Instituta za nuklearne nauke u Vinči, pa do IDN. I kada je konačno preuzela pravo osnivača, istraživači u IDN su finansirani samo za fundamentalne i teorijske projekte, i to ne svi, i za skromne plate. Istraživači u CPIJM su pola decenije finansirani gotovo isključivo od strane Grada Beograda, faktički od Saveza komunista, Saveza sindikata, Socijalističkog saveza radnog naroda i Privredne komore Beograda. Prema ugovoru u periodu 1971–1976. godine CPIJM je u glavnom gradu sprovodio četiri sezonska, omnibusna istraživanja javnog mnjenja i dva specijalna – posvećena posebnim događajima i problemima.

¹ Razvoj CPIJM često je opisan u terminima nekoliko faza ili etapa: faza konsolidacije (od 1963. do 1971), preživljavanja i kontinuiteta (1972–1984), obnove (1985–1989), novog identiteta (1990–1994), procvata istraživanja (1995–2004) i izazova teorijskih promišljanja (2005–2009). Ovde ćemo o ovim fazama govoriti samo uslovno. Za detaljniji istorijski pregled aktivnosti CPIJM u ovim terminima videti: Pantić (ur.), 2009, str. 267–302.

ma. Naručio i korisnici rezultata su bili zastupljeni u Programskom savetu sa pravom veta na sastav upitnika, ali se u praksi ipak retko dešavalo da se usprotive uključivanju konkretnih pitanja koja su pripremili istraživači. U to vreme je politička klima bila izrazito nepovoljna za istraživanja javnog mnjenja, posebno u Srbiji, gde se Titova vlast obračunavala sa liberalno orijentisanim kadrovima. Uprkos finansijskim i političkim preprekama, CPIJM je i u tom periodu obavio značajna istraživanja o reformama obrazovanja, sindikata, izbornog sistema, o kulturnom životu Beograđana, političkoj kulturi mladih, predstavama građana o socijalnim razlikama u društvu, itd.

U drugoj polovini sedamdesetih CPIJM je sklopio dugoročni ugovor sa Savezom omladine Srbije o seriji istraživanja što je rezultiralo i odgovarajućim istraživanjima i publikacijama o interesovanjima, vrednosnim orijentacijama, političkom angažovanju, političkoj socijalizaciji, kulturnim potrebama i slobodnom vremenu tadašnje mlade generacije (15–27 godina). Autori najviše istraživanja mladih u tom periodu bili su D. Pantić, M. Vasović i S. Mihailović (videti na primer, Mihailović, 1987; Pantić, 1977; 1980; 1981; Pantić i sar., 1984; Vasović, 1986a). Zahvaljujući narudžbinama saveznih organa, pri čemu je Republika Srbija bila indiferentna, ali barem nije stavljala veto, na što je imala pravo (zanimljivo je da ni do današnjeg dana nijedno empirijsko istraživanje javnog mnjenja Republika Srbija nije naručila od CPIJM!), ostvarena su empirijska istraživanja o raširenosti strane propagande u zemlji, međunarodnom komuniciranju, predstavi o Jugoslaviji u inostranoj javnosti, političkoj informisanosti građana, u čemu su se posebno autorski angažovale Lj. Bačević (1974; 1978; 1979) i M. Vasović (1978; 1980; 1986b).

U tim, za sistematska istraživanja javnog mnjenja kriznim vremenima, postignut je napredak na metodološkom fundiranju istraživanja i teorijskim studijama koje se tiču prirode javnog mnjenja i srodnih koncepata. Za potrebe nekoliko istraživanja razvijene su sumacione skale, primenjivani su indeksi, složenije obrade podataka, kao što su analiza varijanse, regresiona i faktorska analiza, itd. Usavršeni su kvotni uzorci i kad god je to bilo moguće, vršene su komparacije sa rezultatima istraživanja dobijenim na slučajnim uzorcima. Po pravilu, razlike rezultata na većini bitnih pitanja između dve vrste uzoraka bile su beznačajne, između ostalog i zato što je u projektovanju kvotnih uzoraka takođe korišćen troetapni slučajni izbor punktova ispitivanja (region – opština – mesna zajednica). I unutar poslednje etape, na nivou mesne zajednice prilikom primene kvotnih uzoraka (ponekad biračkog spiska i popisnog kruga) vođeno je računa da se obezbedi slučajni odabir ispitanika putem jedne vrste tzv. *slučajnog hoda* (engl. *random walk*), izbora osobe kojoj je u porodici najbliži rođendan i drugim procedurama iz arsenala slučajnog uzorkovanja. Intervjueri su imali zadatak da u uzorak intervjuisanih uključe prvu osobu koja je zadovoljavala kvotne kriterijume prema polu, generaciji, nivou obrazovanja i nacionalnoj pripadnosti. U poređenju sa slučajnim uzorcima kvotni modeli su se pokazali ekonomičnijim i sa manjom stopom odbijanja učešća u istraživanju (25% – 30% spram 50% – 300% kod striktnih uzoraka verovatnoće). Osim toga, ovi drugi su dosledno značajno „prebacivali“ proporciju visokoobrazovanih ispitanika, dok je često podbačaj registrovan „na štetu“ žena, starijih i nacionalnih manjina, pa je redovno morala da se preduzima poststratifikacija.

Osamdesete godine – društvena kriza i obnova istraživanja javnog mnjenja

Posle Titove smrti (1980) Jugoslavija je nekoliko godina prolazila kroz ozbiljnu ekonomsku i političku krizu, što je već nepovoljne uslove za istraživanja javnog mnjenja u Srbiji učinilo još gorim. Pored ostalog, aranžman CPIJM za sistematska istraživanja javnog mnjenja u Beogradu lično je obustavio Slobodan Milošević, odmah po dolasku na vodeću poziciju beogradske organizacije Saveza komunista. Ipak, do 1989. saradnici CPIJM uspeali su da sprovedu nekoliko važnih istraživanja javnog mnjenja uprkos finansijskim i drugim preprekama: o javnim tribinama u Beogradu (Mihailović, 1984), o tadašnjem stanju religiozne svesti i prakse stanovnika Beograda i nekim institucionalnim karakteristikama verskih organizacija – neposredno uoči početka procesa oživljavanja religioznosti (Bačević, 1985; Flere, 1985; Pantić, 1988; Vasović, 1985; Vujović, 1985), predstavama o Beogradu u

jugoslovenskoj štampi (Bačević, 1984), angažovanju članova SK (Milić i sar., 1981), javnom mnenju omladine Srbije i Jugoslavije, javnom mnenju zaposlenih građana Jugoslavije i dr. (na primer, Pegan i sar., 1983; Pegan i sar., 1986). U drugoj polovini te decenije poraslo je interesovanje Saveza komunista Jugoslavije, naročito reformama sklonijih krugova rukovodilaca, za mišljenje članstva SK o različitim aspektima narastajuće društvene krize. Nekoliko naručenih istraživanja ukazalo je na pomeranje glavnih činilaca diferencijacije stavova građana i članova SK od socijalnih (obrazovnih, profesionalnih i uopšte statusnih) ka nacionalnim i teritorijalnim. Građani su u tom pogledu bili inertniji od većine članova republičkih političkih elita. Ovi drugi su se trudili da indukuju novu vrstu podela jer im je u interesu bila disolucija Jugoslavije, makar po cenu oružanih konflikata.

Devedesete godine i tranzicija u Srbiji – rađanje demokratija u mukama zabeleženo od strane Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Uoči raspada SFR Jugoslavije i uvođenja višepartijskog sistema u Srbiji (1990) CPIJM je sproveo nekoliko istraživanja javnog mnjenja na celom jugoslovenskom prostoru u kooperaciji sa institucijama iz drugih republika, o čemu su objavljene knjige: *Jugosloveni o društvenoj krizi* (Grbić, 1985), *Deca krize* (Mihailović, 1990) i *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (Bačević, 1991). Ova istraživanja su ukazala na postepeno vraćanje religioznosti, jačanje nacionalizma i anomije, generalnu retradicionizaciju vrednosti, delegitimizaciju Saveza komunista i nestajanje njegove integracione uloge u društvu, ali i na pomaljanje pluralističkih očekivanja i zahteva građana. Nastanak političkih stranaka i organizovanje više-manje demokratskih izbora (samo u Srbiji od 1990. do 1993. održana su četiri kruga redovnih i vanrednih parlamentarnih izbora) doprineli su zainteresovanosti političkih subjekata za istraživanja javnog mnjenja. Međutim, njihovi glavni naručioc, finansijeri i korisnici rezultata nisu bili iz same Srbije, već iz različitih inostranih fondova (mediji, NGO, međunarodne organizacije kao što su OUN i njene agencije, OEBS, itd.).

Tek kasnije su istraživanja javnog mnjenja od CPIJM počele da naručuju političke stranke sa zahtevima u rasponu od praćenja rezultata izbornih kampanja, utvrđivanja rejtinga i imidža lidera, do predikcije rezultata izbora i strateških studija važnih za dugoročno pozicioniranje političkih stranaka. CPIJM je u tri talasa istraživanja ispratio izborne orijentacije građana Srbije na prvim višestranačkim izborima u decembru 1990. godine (Goati, 1994, 1995; Mihailović, 1991, 1994). Inače, prvih godina višestranačja u Srbiji prognoze izbornih rezultata stranaka koje je na osnovu svojih istraživanja objavljivao CPIJM bile su preciznije nego pokušaji predikcije tada malobrojnih agencija za istraživanje javnog mnjenja. Prognoza ishoda izbora u Crnoj Gori, koja su sačinili saradnici CPIJM (Bačević, Pantić, Slavujević), bila su još tačnija od onih za Srbiju.

Bivši disidenti, a sada prvi opozicionari su se celu poslednju deceniju XX veka zajedno sa delom naroda borili za slobodne i fer izbore (sve do poraza S. Miloševića na predsedničkim izborima 24. septembra 2000. i petooktobarskog demokratskog preokreta). U ovom periodu gde je demokratija funkcionisala pre formalno nego suštinski, CPIJM je sproveo znatan broj javnomnjenjskih istraživanja u Srbiji i Crnoj Gori, ali se većina njih odnosila na izbornu problematiku.

Obnovljena je i međunarodna saradnja CPIJM, između ostalog, ostvareno je učešće u komparativnom projektu *Cross-Cultural Analysis of Values and Political Economy Issues* koji je koordinirao D. Voich (D. Voich) sa Državnog univerziteta Florida (Voich & Stepina, 1994). CPIJM je sudelovao u seriji medijskih projekata *Intermedia* istraživačkog instituta iz Vašingtona sprovodeći obimna terenska ispitivanja u Srbiji i Crnoj Gori. Saradnja sa Ruskom akademijom nauka o karakteristikama tranzicije istočnoevropskih društava rezultirala je sa četiri konferencije i objavljenim zbornicima na tu temu (Pantić & Osipov, 1996; Tomanović & Ivanov, 2000). Saradnja sa UNDP na projektu *Early Warning* (osam panel ispitivanja 1999/2000) pomogla je da se pripremi pad Miloševićevog režima. Zahvaljujući podršci i zalaganju Ronalda Ingharta (Ronald Inglehart) i Hansa-Ditera Klingemana (H. D. Klingemann), Srbija i Crna Gora su uključene u treći talas Svetske studije vrednosti 1996. godine

(terenski rad finansirao je Fond za otvoreno društvo), kao i u četvrti talas, koji je takođe realizovao CPIJM 2001. godine. Izdavanje zapaženog zbornika *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990–1996* (Goati et al., 1998) u ediciji Berlinskog univerziteta o prvim višepartijskim izborima u Istočnoj Evropi, takođe je obezbeđeno uz izdašnu pomoć profesora Klingemana.

Pored međunarodne saradnje CPIJM je tokom celog semi-demokratskog perioda ostvarivao i kontakte sa kolegama iz drugih jugoslovenskih centara u kojima su vršena javnomnjenjska i srodna istraživanja, naročito sa N. Tošom iz Ljubljane, I. Šiberom iz Zagreba, S. Flereom iz Novog Sada (kasnije iz Maribora), D. Mirčevim i S. Mihajlovskim iz Skoplja, itd. Razvijana je i autorska saradnja sa kolegama iz drugih instituta i Univerziteta u Beogradu, posebno sa B. Kuzmanovićem (na projektima o vrednostima, socijalnom aktivizmu, nezaposlenosti mladih i dr.), S. Bolčićem (projekti o interesima), A. Milić (projekti o angažovanju građana), M. Pajvančić, S. Orlovićem i Z. Stojilkovićem (projekti o izborima i političkim strankama), itd. Ne računajući angažovanje članova drugih centara IDN, autorska saradnja CPIJM je ostvarena sa preko 120 istraživača.

Novo vreme – početak XXI veka

Prva, i posebno druga decenija XXI veka obeležene su nizom promena, kako u kadrovskom i organizaciono-strukturnom smislu, tako i u društvenom i političkom kontekstu u kojem se naučni rad Centra odvija.

U prvom redu, došlo je do generacijske promene u istraživačkom personalu. Novije generacije su, naslanjajući se na rad prethodnih generacija, sa sobom donele novije teorijske i metodološke pristupe, ali i drugačiji pogled na društveni položaj i ulogu društvenih nauka (prvenstveno, manje aktivistički pristup). Takođe, Centar je postao i disciplinski raznovrsniji – uključujući politikologe, sociologe, socijalne psihologe, antropologe oba pola/roda. To je dovelo do veće raznolikosti u publikacijama, a u uslovima smanjenog finansiranja (o tome više u narednim paragrafima) i do smanjenog fokusa na prikupljanje podataka i njihove analize.

Jedna od najvažnijih posledica izmenjenog društveno-političkog konteksta tiče se promena u finansiranju naučnog rada, kako naučnih institucija, tako i specifičnih istraživačkih projekata. Ovde neće biti reči o nekoliko reformi finansiranja nauke u Srbiji koje su sprovedene i/ili najavljivane tokom prethodne dve decenije. Za istraživački rad Centra posebno je važno finansiranje istraživačkih projekata, u prvom redu empirijskog istraživanja javnog mnjenja. Paradoksalno, hiperinflacija i opšta ekonomska kriza tokom 90-ih imala je negativan uticaj na generalno funkcionisanje naučnog rada, pa i CPIJM, ali je postojalo izraženo interesovanje za javno mnjenje građana Srbije. Iako, kao što je već rečeno, država Srbija nije nikad naručila takvo istraživanje od Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje, mnogi akteri jesu – nevladine organizacije, konzulati zainteresovanih država, strane fondacije i mediji, i slično, a od domaćih aktera i političke partije i srodne organizacije. Taj talas zainteresovanih pokrovitelja istraživanja, posebno stranih, potrajao je još nekoliko godina nakon promene režima 2000. godine. Čini se da kada je procenjeno da se novi 'demokratskiji' režim dovoljno konsolidovao, tako je prestalo i interesovanje stranih aktera za mnjenje građana Srbije – barem kada je reč o angažovanju CPIJM. Verovatno je tome doprinela i veća profesionalizacija komercijalnih agencija, kao i generalno niže cene njihovog rada. Ipak, mora se primetiti da taj prelaz ka komercijalnim agencijama, koliko ga je bilo, nije prepoznatljiv u naučnim publikacijama. Istraživači CPIJM nastavljaju tradiciju naučnog pristupa istraživanju javnog mnjenja i u skladu sa tim – objavljivanju rezultata.

Kriterijume i merila rezultata naučnog rada su zahvatile globalne promene u tom domenu, iako sa određenom zadržkom kada je reč o Srbiji. U empirijski orijentisanom društvenim naukama sve veći naglasak je na objavljivanju radova u međunarodnim visoko-rangiranim časopisima, dok je manji naglasak na objavljivanju monografija i zbornika. Istraživači CPIJM, naravno, nastoje da prate taj trend, što se može videti iz pregleda novijih publikacija. Takođe se ističe značaj citiranosti objavljenih radova. Citiranost i objavljivanje

radova u međunarodnim časopisima su, naravno, povezani. Nije iznenađujuće da su radovi u međunarodnim časopisima više citirani jer je naučna javnost na međunarodnom nivou daleko šira nego naučna javnost koja se služi srpskim i srodnim jezicima.

Objavljivanje radova baziranih na istraživanju javnog mnjenja u Srbiji značajno je ne samo zbog formalnih kriterijuma (bodovi, citiranost). Srbija je jedna od evropskih zemalja o kojoj ima najmanje informacija o javnom mnjenju i političkim stavovima građana, posebno o prvom periodu demokratizacije, objavljenih u međunarodnim časopisima na engleskom jeziku (Tucker, 2002). Raniji istraživači su prvenstveno bili orijentisani na domaću naučnu i širu javnost. Zbog toga objavljivanje rezultata istraživanja javnog mnjenja u međunarodnim časopisima može da doprinese da se o stavovima građana Srbije i u nenaučnim krugovima više govori uzimajući u obzir činjenice i naučne analize, a manje na predrasudama, kao što je to ranije često bivao slučaj.

IDN a zatim i CPIJM su od samog osnivanja bili povezani sa međunarodnom naučnom zajednicom i ta povezanost nije se prekidala. Međutim, tokom poslednje dve decenije uključenost CPIJM u međunarodne tokove dobija nove dimenzije i forme. Na primer, značajan broj mlađih istraživača je stekao, delom ili u celini, svoje postdiplomsko obrazovanje na naučnim ustanovama u inostranstvu. Time se obogaćuju teorijske i metodološke kompetencije istraživačkog tima, a izbegava intelektualna zatvorenost. Takođe, pojedini istraživači ostvaruju trajnije kooperacije sa stranim naučnim ustanovama (na primer, Aleksandar Bošković, jedan od prethodnih upravnika CPIJM, bio je angažovan na više inostranih institucija – University of St. Andrews, Škotska; University of Brasília; University of the Witwatersrand, Johannesburg, Južnoafrička republika; University of Lyon, itd.).

Zatim, saradnja sa stranim istraživačima, kako „iz regiona” tako i šire, sve je češće redovna praksa. Iz toga proizilaze, između ostalog, zajedničke publikacije, i učešća u međunarodnim kolaborativnim naučno-istraživačkim projektima. Pojedine od tih kolaborativnih aktivnosti se odnose na pojedinačne projekte, a pojedini na trajnije istraživačke programe. Jedan od primera iz prve kategorije bio bi projekat naslovljen *International Collaboration on the Social & Moral Psychology of COVID-19*.² Tu su istraživači CPIJM, u saradnji sa istraživačima iz oko 60 zemalja, sproveli međunarodno komparativno istraživanje o socijalno-psihološkim aspektima pandemije KOVID-19 (Van Bavel et al., 2022; Pavlović, Todosijević & Stanojević, 2021).

Od dugoročnijih istraživačkih programa pomenućemo Evropsko društveno istraživanje (*European Social Survey, ESS*), i Komparativno proučavanje izbornih sistema (*Comparative study of electoral systems, CSES*). ESS je akademsko međunarodno istraživanje stavova, verovanja i obrazaca ponašanja različitih populacija u više od trideset nacija Evrope. Od pokretanja ovog projekta 2001. godine, svake dve godine sprovode se anketna istraživanja na novoizabranim uzorcima ispitanica i ispitanika Evrope. Od 2013. godine, ESS ima status Evropskog konzorcijuma istraživačke infrastrukture (*European Research Infrastructure Consortium, ERIC*). Nakon više neuspešnih pokušaja, ESS istraživanje je u Srbiji prvi put sprovedeno 2018. godine (deveta runda ESS-a). Istraživanje je vodio tim sa nekoliko istraživačkih institucija iz Srbije: nacionalni koordinator za Srbiju je bio Dragan Stanojević iz Instituta za sociološka istraživanja, a u radu su aktivno učestvovali i istraživači iz CPIJM, zatim Odseka za sociologiju Univerziteta u Novom Sadu, itd. Uspeh na tom projektu je i svedočanstvo o dobrobiti saradnje istraživača sa različitih institucija. Rad na ESS projektu je nastavljen i u desetoj rundi (2020), zatim na jednom eksperimentalnom metodološkom projektu, a u toku su pripreme za 11. rundu.³ Ovde je važno napomenuti, kao značajnu novinu, da je učešće na ovom projektu finansijski podržano od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

CSES je primer saradnje na projektu globalnog opsega. CSES je kolaborativni istraživački program usmeren na izbornu ponašanje i političke stavove, zasnovan na saradnji istraživačkih timova iz celog sveta. Već duže od četvrt veka, istraživači iz zemalja-učesnica

² Osnovne informacije o projektu su dostupne na: <https://icsmp-covid19.netlify.app/>.

³ Više informacija, kao i podaci za Srbiju i sve zemlje učesnice, raspoloživo je na internet stranici: www.europeansocialsurvey.org.

primenjuju zajednički modul anketnih pitanja u svojim postizbornim studijama. Dobijeni anketni podaci se deponuju zajedno sa kontekstualnim ili makro-varijablama a zatim spajaju u jedinstvenu bazu podataka koja je javno dostupna svim zainteresovanim istraživačima. Srbija je prvi put uključena u ovaj projekat studijom iz 2012. godine (CSES Modul 4).⁴ Nakon toga, u nekoliko istraživanja su primenjeni CSES moduli (Modul 5 – 2017. i 2020. godine, i pilot istraživanje Modula 6 – 2021. godine).⁵ Zahvaljujući, između ostalog, i učešću na ovim projektima, istraživači iz Srbije sve češće objavljuju i radove bazirane na komparativnom pristupu.⁶

Jedna od značajnih inovacija u novijoj istoriji CPIJM se odnosi na infrastrukturu za istraživanje javnog mnjenja. Tokom prvih pola veka postojanja, gotovo sva anketna istraživanja CPIJM su sprovedena metodom anketiranja „licem u lice“. Međutim tokom poslednjih desetak godina, pokazalo se da taj pristup postaje sve teže održiv. Razlozi su višestruki – nestanak ranije postojeće anketarske mreže, rast cene anketarskog rada, organizacioni izazovi, rast stope odbijanja učešća u anketama „licem u lice“, i slično. Zapravo, radi se o globalnom trendu izazvanom sličnim uzrocima, a posebno ekonomskom neisplativošću i opadajućom stopom učešća ispitanica i ispitanika. Zbog toga se sve više pažnje obraća na alternativne načine anketiranja. Pored od ranije često primenjivanih metoda telefonske ankete i štampanih upitnika koje učesnici i učesnice sami popunjavaju, sve veći prostor zauzimaju različiti načini anketiranja (i konstrukcije uzoraka) putem interneta. Moglo bi se reći da onlajn (anketne) studije postaju istraživački standard zahvaljujući svojoj ekonomičnosti, brzini sprovođenja, kontroli nad anketnim procesom, mogućnosti sprovođenja randomizovanih anketnih eksperimenata, i slično (e.g., Hays, Liu & Kapteyn, 2015; Evans & Mathur, 2018). CPIJM, kao što bi se i očekivalo, ide u korak sa tim trendovima. Nakon prvog projekta zasnovanog na onlajn anketiranju realizovanog 2017. godine do sada je uspešno realizovano već nekoliko anketnih studija, i prikupljena je znatna količina vrednih podataka. Te onlajn ankete su poslužile i za sprovođenje serije metodoloških istraživanja usmerenih prvenstveno na izučavanje efekata različitih modaliteta regrutovanja ispitanika i ispitanica. U projektu CPIJM do sada je testirano više pristupa – internet panel zasnovan na imejl adresama, regrutacija učesnika/ka putem promocije i oglašavanja na društvenim mrežama, regrutacija putem komunikacionih mreža (e.g., Viber), putem oglašavanja na internetu (Google oglasi, oglašavanje na informativnim i drugim portalima), kao i pozivanje učesnika/ka putem poštom dostavljenih poziva.

I naposljetku da istaknemo i nešto što nije novost u radu CPIJM-a. Na osnovu publikacija objavljenih u XXI veku, može se zaključiti da i nova generacija istraživača i istraživača nastavlja da blagovremeno odgovara na društvene izazove, kako lokalnog (značajne društveno-političke promene od 2012. godine naovamo) tako i globalnog tipa (tekuća pandemija Kovida-19). Na primer, realizovan je niz istraživanja o različitim društveno-političkim i socijalno-psihološkim aspektima pandemije, od komparativnog projekta *COVID-19 Many Labs Study*⁷ sprovedenog u ranoj fazi pandemije, preko takođe komparativnog projekta *Javno mnjenje Srbije 2020*, sprovedenog krajem 2020. (uz CSES Modul 5 primenjen je i blok pitanja u vezi KOVID-19 pandemije), pa sve do tekućih i planiranih projekata koji će zahvatiti sadašnju, kasniju fazu pandemije.

Imajući u vidu političke turbulencije koje u Srbiji ne prestaju, očiglednu krhkost demokratskih institucija, te rastuću političku polarizaciju i nezadovoljstvo građana funkcionisanjem političkog sistema u Srbiji, nije iznenađujuće da se tradicija istraživanja političkih stavova, vrednosti i ponašanja u CPIJM nastavlja. Jedna od razlika u odnosu na ranija

⁴ Više informacija, kao i podaci za Srbiju i sve zemlje učesnice, dostupno je na internet stranici: www.cses.org.

⁵ Ove tri studije nisu deo zvaničnih integrisanih CSES podataka, jer su, zbog manjka sredstava, ankete sprovedene na prigodnim a ne slučajnim uzorcima). Ipak, prikupljen je značajan empirijski materijal, koristan za naučno-istraživački rad (npr. Todosijević, Pavlović & Komar, 2022).

⁶ Vidi, na primer, specijalni broj časopisa *Sociologija* (2021, Vol. 63, broj 2), posvećen radovima baziranim na ESS podacima (urednici: Dragan Stanojević, Jelena Pešić, Jelisaveta Petrović i Vera Backović).

⁷ Projekat CPIJM u Srbiji je naslovljen KOVID-19 pandemija: Socijalni i psihološki aspekti (*COVID19 International Collaboration on Social & Moral Psychology*), 2020.

istraživanja je naglasak na postizbornim studijama kako bi se pažnja mogla usmeriti na faktore koji utiču na političko opredeljivanje, tj. na sam akt izlaska na izbore kao i na sam glasački izbor. Interesantno je da u poslednjoj deceniji nijedno predizborno istraživanje nije sprovedeno, ali je sproveden veći broj postizbornih istraživanja. Takođe je značajno da se većina tih istraživanja povezana sa međunarodnim komparativnim projektima, tako da je sada moguće analizirati faktore izbornog ponašanja u Srbiji u poređenju sa rezultatima iz drugih zemalja i političkih sistema.

Još neke od tema obrađenih u CPIJM istraživanja mogu da posvedoče o nastojanju istraživača da prate savremena društvena i politika kretanja. Tokom 2018. godine sprovedeno je istraživanje naslovljeno *Predstave o EU i Rusiji u javnosti Srbije* (Javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018). Projekat je posvećen stavovima građana Srbije prema međunarodnoj politici Srbije, posebno prema odnosu Srbije sa Rusijom i EU. Dešavanja iz 2022. godine pokazuju da je ta tema zaista od velike važnosti za Srbiju i njene građane.⁸ Populizam je fenomen u centru pažnje savremenih istraživača. CPIJM istraživači su se posebno fokusirali na tu temu u istraživanjima iz 2017. i 2020. godine.

O objavljivanju naučnih radova

Od sredine prošlog veka, pa do današnjih dana istraživanjima javnog mnjenja prikupljena je veoma obimna empirijska građa. Deo nalaza publikovan je u formi izveštaja ili monografskih publikacija, neposredno nakon samih istraživanja, dostupnih svakom zainteresovanom čitaocu. Saradnici CPIJM su, međutim, u skladu sa ličnim i profesionalnim interesovanjima, objavljivali i teorijske i pregledne radove u zbornicima, časopisima i knjigama u kojima su tretirali problematiku iz gorepomenuta četiri osnovna istraživačka programa. Neki od tih radova imali su znatan publicitet u naučnoj i stručnoj javnosti, uključujući i dobijanje nagrada.

Objavljeni su teorijski radovi o izbornom sistemu i političkim strankama (Goati, 2000, 2001; Goati i sar., 1995; Pribićević, 2010; Lutovac, 2005, 2006; Pavlović, Todosijević & Komar, 2019), prirodni interesovanja (Pantić, 1980), sistemu informisanja i masovnom komuniciranju (Džinić, 1978; Baćeović, 2004; Matić, 2007), biblijskoj koncepciji propagande i starovekovnoj propagandi (Slavujević, 1993, 1997), političkoj kulturi (Vasović, 1998; Pantić & Pavlović, 2009; Pavlović, 2009), vrednostima (Kuzmanović, 1995; Pantić, 1981, 1990; Pavlović, 2009; Pavlović & Todosijević, 2020), svetskom javnom mnjenju (Pavlović, 2007), javnom mnjenju (Baćeović, 1994; Pantić, 2009; Pantić & Pavlović, 2007), ideologiji (Goati, 1979; Bošković, 2006), izražavanju interesa (Bolčić, 1998), etnologiji svakodnevnog života (Bošković, 2005), političkom marketingu (Slavujević, 1999), političkoj socijalizaciji (Vasović, 1986a), političkoj psihologiji izbornog ponašanja (Todosijević & Pavlović, 2020; Pavlović & Todosijević, 2018), svetovnoj religioznosti (Pantić, 1988), političkom legitimitetu (Mihailović, 1997; Mihailović & Slavujević, 1999), parlamentarizmu (Goati et al., 1995), omladini kao društvenoj grupi (Mihailović, 1985; Mihailović i sar., 1990; Milić & Čičkarić, 1998), socijalnom kapitalu (Ignjatović, 2011), religioznosti (Flere, 1985), stvaranju javnog mnjenja (Lukić, 1969), predstavama o Rusiji i Evropskoj uniji u javnosti Srbije (Todosijević, 2021), populizmu (Lutovac, 2017, 2020; Todosijević & Hristić, 2020; Todosijević, Pavlović & Komar, 2022).

U novijem periodu, zastupljene su i teme koje su ranije bile manje prisutne. Neki od primera su publikacije na temu KOVID-19 pandemije (Pavlović, Todosijević & Stanojević, 2021; Van Bavel et al., 2022), međunarodne politike (Pribićević, 2019, 2020), odnosa politike i pola/roda (Vukomanović, 2021), bioetike (Buturović, 2020, 2021), političkog poverenja (Zafirović, Matijević & Filipović, 2021), položaja i diskriminacije Roma u Srbiji (Bašić & Stjelja, 2021), itd.

Ovde je naveden samo uzorak publikacija istraživača CPIJM, i to prvenstveno onih baziranih na empirijskim istraživanjima javnog mnjenja sprovedenim od strane CPIJM. De-

⁸ Deo rezultata tog istraživanja objavljen je u zborniku *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: Javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018* (Todosijević, 2021).

taljni katalog novijih publikacija je dostupan na stranici IDN repozitorijuma <http://iriss.idn.org.rs/> (za iscrpan pregled publikacija u izdanju IDN do 2007. godine, vidi: Albahari & Jovanović, 2007).

Uočljivo je nekoliko trendova u vezi sa publikacijama. Jedan je već pomenut, i odnosi se na sve veći naglasak na objavljivanje naučnih radova u međunarodnim časopisima, iako objavljivanje na srpskom jeziku i u monografijama i zbornicima nije zapostavljeno. Drugi se odnosi na diversifikaciju istraživačkih problema, kao i teorijskih i metodoloških pristupa. U ovom tekstu je stavljen veći naglasak na empirijska istraživanja i naučne radove proizašle iz istraživanja javnog mnjenja. Istraživačka produkcija CPIJM svakako je mnogo šira i pokriva niz oblasti koje ovde nisu prikazane. Zbog toga čitaocima preporučujemo da konsultuju gorepomenuti repozitorijum radova. Zatim, zadržan je i možda i proširen interdisciplinarni karakter publikacija ranijih generacija. Naposljetku, zadržana je i otvorenost CPIJM istraživača i istraživača za saradnju sa kolegamicama i kolegama iz različitih naučnih ustanova kako iz Srbije, tako i na širem međunarodnom planu.

Na kraju, istakli bismo da postojeće bibliografske odrednice publikovane u periodu od šezdesetih, pa do kraja osamdesetih godina prošlog veka imaju neprocenjivu važnost budući da one predstavljaju jedinu sačuvanu evidenciju i svedočanstvo o analiziranim temama, načinima njihovog ispitivanja i glavnim nalazima. Nadamo se da će u skorijoj budućnosti sav taj materijal moći da se digitalizuje i tako bude trajno dostupan zainteresovanoj javnosti.

Čuvanje i dostupnost podataka

Rezultati istraživačkog rada Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje nisu samo publikacije – knjige, zbornici, izveštaji, radovi u časopisima. Tokom svog postojanja, CPIJM je prikupio veliku količinu jedinstvenih podataka – odgovora ispitanika i ispitanica na pitanja postavljena u upitnicima iz sprovedenih istraživanja.

Podaci prikupljeni do kraja 80-ih su, za sada, najčešće ili u formatu u kojem su prikupljeni – štampani upitnici, ili u formi izveštaja sa osnovnim sumarnim podacima. Deo se nalazi i u ranije korišćenim kompjuterskim formatima memorije (bušene kartice, na primer) te je stoga današnja upotrebljivost tih podataka vrlo otežana. Podaci prikupljeni od 90-ih su najčešće u digitalnom formatu, dakle pogodni za analize savremenim sredstvima. U trenutnoj arhivi Instituta ima preko stotinu arhiviranih studija – uključujući same podatke i manje ili više kompletnu dokumentaciju. Ti podaci su arhivirani u internoj arhivi IDN. Oni su dostupni istraživačkoj javnosti ali ne direktno, nego na upit. U Institutu i CPIJM radi se na tome da se ta arhiva tehnički unapredi i da se kompletiraju svi raspoloživi podaci i metapodaci, kako bi svi ti podaci bili lakše dostupni javnosti.

Javna dostupnost podataka deo je opšte politike i pogleda na nauku koja se neguje u IDN. Vrednost podataka se multiplikuje ako su dostupni širem krugu istraživača. Originalni istraživači sprovedu samo deo analiza koje su moguće, a otvoreni pristup podacima omogućava daleko potpunije iskorišćavanje resursa koji su investirani u samo prikupljanje podataka.

Navešćemo jedan upečatljiv primer kako podaci prikupljeni u jednom periodu i za određene svrhe zadržavaju svoju vrednost, i mogu da doprinesu nauci u drugom periodu i u rukama drugih istraživača i istraživača. Naime, pre desetak godina, od strane međunarodnog i interdisciplinarnog tima pokrenuta je inicijativa nazvana Istinski evropski glasač (*The True European Voter, TEV*). Ideja je bila da se prikupe podaci iz istraživanja javnog mnjenja povodom nacionalnih izbora iz što više evropskih zemalja, koji bi pokrili što duži istorijski period. Dakle, da se pronađu već postojeći podaci, zatim sakupe u jednu meta-bazu, sinhronizuju, i učine dostupnim istraživačkoj javnosti. Time bi se omogućila komparativna istraživanja političkog ponašanja i stavova kakva do sada nisu bila moguća. CPIJM je pridružio tom projektu, i uz materijalnu podršku inicijatora projekta, pripremio i priložio ar-

hivu od osam studija, sprovedenih u periodu od 1990. do 2004. godine.⁹ Ovde se radi samo o studijama koje se mogu smatrati 'izbornim', tj. koje su sprovedene u kratkom periodu posle (idealno) ili neposredno pre nacionalnih izbora (predsedničkih ili parlamentarnih). TEV podaci za Srbiju su od 2021. godine dostupni istraživačkoj javnosti, zajedno sa podacima iz drugih zemalja (22 zemlje, sa ukupno 157 nacionalnih izbornih studija).¹⁰

Deo podataka koje je CPIJM prikupio dostupni su u okviru međunarodnih projekata u kojima su istraživači učestvovali (na primer, na oficijelnim stranicama projekata CSES i ESS). Jedan broj baza podataka, prvenstveno u vezi izbornog ponašanja i političkih stavova, dostupan je u GESIS arhivi podataka.¹¹ Većina arhiviranih podataka CPIJM je u kategoriji izbornih studija. Do pripreme i arhiviranja tih podataka došlo je zahvaljujući saradnji prof. H. D. Klingemana i CPIJM istraživača (u prvom redu D. Pantića i Lj. Bačević).

Na kraju se mora priznati da arhiviranje podataka u CPIJM-u još nije potpuno rešeno.¹² Samo čuvanje podataka i metapodataka je osigurano, ali njihovo organizovanje i prezentacija prema vladajućim standardima još nije u potpunosti uvedeno u praksu. Takođe, potrebno je da se omogući jednostavan otvoren pristup podacima, kao i da se podaci i dokumentacija u potpunosti prevedu i na engleski jezik.

Kako ranije publikacije, tako i arhive podataka daju mogućnost novih ili kritičkih uvida u činioce, procese ili posledice nekih od ključnih događaja u savremenoj političkoj istoriji Srbije i predstavljaju najbolji dokaz turbulentnih vremena kroz koja je srpsko društvo prošlo u poslednjih nekoliko decenija. Vraćanje njima u tom smislu nikada ne gubi na relevantnosti, kao ni uloga koju je CPIJM u naučnoj zajednici imao, a očekuje se da će imati i ubuduće.

⁹ *Harmonization of Serbian election studies in order to join the COST action The True European Voter (2012–2013)*. Institute of Social Sciences (Institut Društvenih Nauka, IDN) Belgrade & Fribourg University, Switzerland, within the Regional Research Promotion Programme in the Western Balkans (RRPP).

¹⁰ Sadašnja internet stranica TEV projekta je: <https://www.mzes.uni-mannheim.de/d7/en/projects/the-true-european-voter-a-strategy-for-analysing-the-prospects-of-european-electoral-democracy-that-includes-the-west>. Integralni podaci su dostupni na: <https://doi.org/10.4232/1.13601>.

¹¹ Početna strana GESIS instituta: <https://www.gesis.org/>.

¹² Tokom prve decenije XXI veka, radilo se na formiranju Nacionalne arhive podataka u društvenim naukama (*National Social Science Empirical Data Archive – NEDA*). Ideja je bila da se ta arhiva razvije za konzorcijum društvenih instituta u Srbiji). Konstrukciju NEDA koordinisao je CPIJM, a finansirao UNESCO, međutim, rad na tom projektu nije kompletiran, i arhiva nikad nije zaživela.

LITERATURA

- Albahari, B. & Jovanović, V. (2007). *Bibliografija izdanja Instituta društvenih nauka 1957–2007*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1974). *Raširenost inostrane pisane i radio-propagande u Jugoslaviji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1978). *Sistem informativno-propagandnog delovanja Jugoslavije prema inostranstvu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1978). *Verska štampa*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1979). *Sistem informisanja u funkciji samoupravnog odlučivanja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (1984). *Predstave o Beogradu u jugoslovenskoj štampi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (2004). *In media res: efekti medija*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (ur.) (1984). *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bačević, Lj. (ur.) (1994). *Javno mnjenje*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Barton, A., Denitch, B. & Kadushin, C. (1973). *Opinion-making elites in Yugoslavia*. New York: Praeger.
- Bašić, G. & Stjelja, I. (2021). Discrimination and Roma identity in Serbia. *Pravni zapisi*, 12 (1), pp. 234–260.
- Bolčić, S. (1998). Osobnosti kulture interesnog delovanja u Srbiji devedesetih. U M. Vasović (ur.), *Fragmenti političke kulture* (str. 165–193). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bošković, A. (2005). *Etnologija svakodnevnog života*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Bošković, A. (2006). *Mit, politika, ideologija: ogledi iz komparativne antropologije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Buturović, Ž. (2020). Parents of Autistic Children Are Deserving of Support. *American Journal of Bioethics*, 20 (4), pp. 54–55.
- Buturović, Ž. (2021). Procedural safeguards cannot disentangle MAiD from organ donation decisions. *Journal of Medical Ethics*, 47 (10), pp. 706–708.
- Džonić, F. (1978). *Masovno komuniciranje u savremenom svetu*. Beograd: Savremena administracija.
- Evans, J. R. & Mathur, A. (2018). The value of online surveys: a look back and a look ahead. *Internet Research*, Vol. 28 No. 4, pp. 854–887. <https://doi.org/10.1108/IntR-03-2018-0089>
- Flere, S. (1985). *Verska svest (dogmatika) i elementi verske prakse u Beogradu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Goati, V. (1994). Demokratska tranzicija u Srbiji (1990–1994). *Gledišta*, 35 (1-6), 5–22.
- Goati, V. (2000). *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*. Bar: Conteco.
- Goati, V. (2001). *Elections in FRY from 1990 to 1998: Will of people or electoral manipulation?*. Belgrade: Center for Free Elections and Democracy.
- Goati, V. (ur.) (1977). *Društveno-političko angažovanje omladine*. Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije.
- Goati, V. (ed.) (1995). *Challenges of Parliamentarism – The Case of Serbia in the Early Nineties*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Goati, V. (ur.) (1997). *Partijski mozaik Srbije: 1990–1996*. Beograd: Beogradski krug i Akapit.
- Grbić, D. (ur.) (1985). *Jugosloveni o društvenoj krizi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Hays, R. D., Liu, H. & Kapteyn, A. (2015). Use of Internet panels to conduct surveys. *Behavior Research Methods*, 2015, Volume 47, Issue 3, pp 685–690. <https://doi.org/10.3758/s13428-015-0617-9>
- Ignjatović, S. (2011). *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jacob, P. (1971). *Values and active community: A cross-cultural study of the influence of local leaders*. New York: Free Press.
- Janićijević, M., Bročić, M., Glušević, M., & Stanković, J. (1966). *Jugoslovenski studenti i socijalizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1995). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, 7, 17–47.
- Leandrov, I. (1967). *Masovno komuniciranje kao naučna disciplina*. Beograd: Centar za istraživanje javnog mnjenja Instituta društvenih nauka.
- Lukić, R. (1969). *Stvaraooci mnjenja: društvena struktura Jugoslavije i stvaranje javnog mnjenja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (ur.) (2005). *Političke stranke u Srbiji: struktura i funkcionisanje*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (ur.) (2006). *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (ur.) (2017). *Populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Lutovac, Z. (2020). *Populism, Stabilocracy and Multiculturalism*. Institute of Social Sciences, Belgrade.
- Matić, J. (2007). *Televizija protiv birača: televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990–2000*. Beograd: Dobar naslov.

- Mihailović, S. (1984). *Javne tribine u Beogradu: rezultati istraživanja*. Beograd: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka i Marksistički centar organizacije SK u Beogradu.
- Mihailović, S. (1985). *Omladinske radne akcije: rezultati socioloških istraživanja*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Mihailović, S. (1987). *Pregled najznačajnijih rezultata istraživanja o društveno-ekonomskom položaju, svesti i aktivizmu omladine*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije.
- Mihailović, S. (1994). Parlamentarni izbori 1990, 1992. i 1993. *Gledišta*, 35 (1–6), 33–42.
- Mihailović, S. (ur.) (1990). *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (ur.) (1991). *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (ur.) (1997). *Između osporavanja i podrške: javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihailović, S., Pantić, D. & Blagojević, M. (1990). *Omladina krajem osamdesetih*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Milić, A. & Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Milić, A., Goati, V., Bolčić, S., Pantić, D., Nešković, R. & Joksimović, S. (1981). *Svest i angažovanost komunista*. Beograd: NIRO Mladost.
- Oreč, M. (1966). *Sloboda, informacije i propaganda u savremenoj međunarodnoj zajednici – sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1977). Odnos omladine prema samoupravljanju. U V. Goati (ur.), *Društveno-političko angažovanje mladih* (str. 105–136). Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije.
- Pantić, D. (1980). *Priroda interesovanja*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1988). *Klasična i svetovna religioznost*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2009). Geneza javnog mnjenja i dileme o njegovoj prirodi. U D. Pantić (ur.), *Glas naroda – rasprave o javnom mnjenju* (str. 13–62). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D., Kuzmanović, B., Vasović, M. & Mihailović, S. (1984). *Socijalni aktivizam mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. & Osipov, G. (1996). *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2007). *Javno mnjenje: koncept i komparativna istraživanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009). *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute for Social Sciences.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2016). Public opinion research in Serbia in the Non-pluralist period. In K. Bachmann and J. Gieseke (eds.), *The Silent Majority in Communist and Post-communist States – Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe* (pp. 43–58). Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Pavlović, Z. (2007). Svetsko javno mnjenje o demokratiji – da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine?. U: D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 109–134). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. & Todosijević, B. (2018). Partisan heart and/or rational mind? Party identification, political knowledge and electoral turnout. *Psihologija*, 51 (1), pp. 31–49.
- Pavlović, Z. & Todosijević, B. (2020). Global cultural zones the empirical way: value structure of cultural zones and their relationship with democracy and the communist past. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 54 (2), pp. 603–622.
- Pavlović, Z., Todosijević, B. & Komar, O. (2019). Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans. *Problems of Post-Communism*, 66 (6), pp. 402–417.
- Pavlović Z., Todosijević, B. & Stanojević, D. (2021). Support for the measures in fighting the COVID-19 pandemic: The role of political ideology. *Psihologija*, Vol. 54(2), 207–222.
- Pegan, S. i sar. (1983). *Javno mnjenje Beograda o aktuelnim ekonomskim, političkim i drugim pitanjima*. Beograd: MC OSK u Beogradu i Institut društvenih nauka.
- Pegan, S. i sar. (1986). *Omladina '86: sondaža javnog mnjenja*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Institut društvenih nauka.
- Pribičević, O. (2010). *Rise and fall of DOS*. Belgrade: Stubovi Kulture.
- Pribičević, O. (2019). Britanska diplomatija novca i trgovine. *Međunarodni problemi*, LXXI (2), pp. 137–158.
- Pribičević, O. (2020). Trump, Brexit and the crisis of the liberal world order. *Teorija in praksa*, 57 (2), pp. 471–488.
- Slavujević, Z. & Mihailović, S. (1999). *Dva ogleda o legitimitetu: javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (1993). *Biblijska koncepcija propagande*. Beograd: Radnička štampa i Institut društvenih nauka.

- Slavujević, Z. (1997). *Starovekovna propaganda: od Vavilonske kule do „Panem et circences!“*. Beograd: Radnička štampa i Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (1999). *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Stanojević, R. (1979). *Idejno-politička opredeljenja i društveno-politička angažovanost mladih u Beogradu*. Beograda: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka.
- Tadić, Lj., Kostić, D., Stanić, S., Drašković, D., Marinković, R., Džinić, F. i sar. (1964). *Javno mnjenje o prednacrtu novog ustava*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B. (ur.) (2021). *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B. & Hristić, Lj. (2020). Struktura populističke ideologije: Srbija 2017. *Političke perspektive*, 10 (1). pp. 7–31.
- Todosijević, B. & Ignjatović, S. (2021). Gender differences in perception of the appropriate maturity age for men and women: Age norms of reproduction-related life events between the social context and evolutionary foundations. *Sociologija*, Vol. 63(2), 289–313.
- Todosijević, B. & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom: Politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Todosijević, B., Pavlović, Z. & Komar, O. (2022). Measuring populist ideology: anti-elite orientation and government status. *Quality and Quantity* 56(3), 1611–1629. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01197-5>
- Tomanović, V., & Ivanov, V. (2000). *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tomić, S. (1966). Politička participacija građana u izborima 1965. U: S. Pegan, Kozomara, O., Matić, M., Tomić, S. i Damjanović, M., *Skupštinski izbori 1965*. (str. 113–168). Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd.
- Tucker, J. A. (2002). The first decade of post-communist elections and voting: what have we studied, and how have we studied it?. *Annual Review of Political Science*, 5 (1), 271–304.
- Van Bavel, J. J., Cichocka, A., Capraro, V. [...] Todosijević, B. et al. (50+ authors) (2022). National identity predicts public health support during a global pandemic. *Nature Communications*, Vol. 13, 517.
- Vasović, M. (1978). *Predstave o Jugoslaviji u stranoj javnosti*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (1985). *Otuđenje kao psihološki korelat religioznosti*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (1986a). *Politička socijalizacija*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (1986b). *Slika o Jugoslaviji u stranoj štampi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (ur.) (1998). *Fragmenti političke kulture*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Voich, D. & Stepina, L. P. (Eds.). (1994). *Cross-cultural analysis of values and political economy issues*. Westport, CT: Praeger.
- Vujović, J. (1985). *Institucionalizovana religija na teritoriji Beograda sa posebnim osvrtom na Srpsku pravoslavnu crkvu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukomanović, D. (2021). Gender Sensitivity of the Serbian Parliament – mapping the power of women MPs. *Sociološki pregled*, 55 (3).
- Zafirović, J., Matijević, B. & Filipović, B. (2021). Institutional trust, political participation, and corruption: A European comparative perspective. *Sociologija*, 63 (2). pp. 336–354.
- Zaninovich, G. (1971). The case of Yugoslavia: Delineating political culture in a multi-ethnic society. *Studies in Comparative Communism*, 4 (1), 58–70.
- Zaninovich, G. (1973). Elites and citizenry in Yugoslav society: A study of value differentiation. In C. Beck et al., *Comparative communist political leadership* (pp. 226–297). New York: David McKay.

MIRJANA RAŠEVIĆ
Institut društvenih nauka

Razvoj Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka

---

*Rad posvećen akademiku Milošu Macuri
(1916–2005)*

Utemeljenje demografije u Srbiji

Uprkos brojnim, pretežno parcijalnim razmatranjima pojedinih tema o stanovništvu, i to u okviru drugih nauka, prvenstveno ekonomije, demografija se kao naučna disciplina konstituisala tek u 20. veku. Pojedini autori nastanak nauke o stanovništvu poistovećuju sa formiranjem Populacionog udruženja Amerike 1931. godine (Greenhalgh, 1996; Van Dalen & Henkens, 2012). Mnogi drugi istraživači – Sovi, Lorimer, Glas, Hauzer (Sauvy, Lorimer, Glass, Hauser) – smatrali su da su se tek sredinom prošlog veka, posle sporog i dugog procesa, ostvarili sadržinski i formalni uslovi za prihvatanje demografije kao posebne naučne discipline (Macura, 1974). To se manifestovalo uvođenjem demografskih sadržaja u nastavu i osnivanjem istraživačkih centara, prvo u Francuskoj i Sjedinjenim Američkim Državama (Caldwell, 1996).

Počeci utemeljenja nauke o stanovništvu u Srbiji odigrali su se u istom vremenskom periodu i vezuju se za promišljanja i aktivnosti Miloša Macure. On je već tada demografiju široko shvatao kao disciplinu koja teži da pokrije sva relevantna područja znanja: o sadašnjem stanju stanovništva i njegovom minulom razvitku, o njegovoj determinaciji i zakonitostima, o mogućim budućim pravcima razvoja, o metodama istraživanja i o merama pomoću kojih se na taj razvitak može uticati (Macura, 1965). U predmet demografije, po njemu spada i proučavanje porodice, domaćinstava i naselja, to jest osnovnih asocijacija stanovništva, u meri u kojoj su njihove promene u uzročno-posledičnoj vezi sa razvitkom stanovništva. To posebno ističemo, jer se sredinom 20. veka nauka o stanovništvu često određivala kao disciplina koja proučava stanje (broj, raspored, neke od struktura) i prirodno i mehaničko kretanje stanovništva putem analize administrativnih podataka (Tabutin, 2007).

Uviđajući značaj ove mlade naučne discipline u usponu, Miloš Macura je prvo 1959. godine inicirao uvođenje Demografije kao posebnog predmeta u program studija sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, osmislio je sadržaj predmeta i bio je njegov prvi predavač. U 60-im godinama minulog veka demografija je uvedena kao predmet pod različitim nazivima, Demografija, Geografija stanovništva, Demografska statistika, na osnovnim studijama na Katedri za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta, Ekonomskom fakultetu i Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Istovremeno ili sa kraćim vremenskim pomakom demografija počinje da se predaje u okviru studija

Akademik Miloš Macura

sociologije, geografije i/ili ekonomije i na drugim univerzitetskim centrima u Srbiji. Novi kvalitativni korak u stvaranju edukativne osnove za razvoj nauke o stanovništvu kod nas načinjen je 1999. godine formiranjem osnovnih akademskih studija Demografije na Geografskom fakultetu u Beogradu.

Godine 1962. osnovan je Centar za demografska istraživanja (CDI) u Institutu društvenih nauka s ciljem da istraživanje razvika stanovništva, unapređenje demografske misli i razvoj odgovarajuće naučne metodologije budu u fokusu njegovog rada. Razvoj i rad Centra za demografska istraživanja zasnivao se i zasniva se na zadacima proklamovanim prilikom njegovog osnivanja. Miloš Macura je bio pokretač formiranja CDI i njegov prvi upravnik. Posmatrano iz današnje perspektive, osnivanje Centra u okviru Instituta društvenih nauka bila je dobra odluka. Mislimo pre svega na rastuću interdisciplinarnost nauke o stanovništvu u svetu (Van Dalen & Henkens, 2012), koja je i u nas mogla da se razvija na taj način u podsticajnom okruženju rada centara u Institutu, a koji pripadaju različitim društvenim naukama. Demografija se najčešće i klasifikuje kao društvena nauka, nezavisno što su statistika, biologija i javno zdravlje integralne komponente ove discipline (Tabutin, 2007) koja na taj način povezuje prirodne i društvene nauke.

Za utemeljenje i razvoj demografije veliku ulogu imaju naučni časopisi koji su osnovani da bi objavljivali konceptualne rasprave, teorijska razmatranja, metodološka rešenja i empirijske nalaze vezane za proučavanje stanovništva. Koliko nam je poznato, u svetu su postojala četiri časopisa, *Population Studies* u Engleskoj, *Population Index* u Sjedinjenim Američkim Državama, *Population* u Francuskoj i *Genus* u Italiji, kada je 1963. godine *Populaciono udruženje Amerike* počelo da izdaje *Demography* (Keyfitz, 1993). Iste godine, Centar za demografska istraživanja pokrenuo je časopis *Stanovništvo* sa ciljem da okupi demografe i istraživače srodnih naučnih disciplina. Pokretač ovog najstarijeg časopisa na Balkanu i preko četiri decenije jedinog časopisa iz nauke o stanovništvu u bivšoj Jugoslaviji, i njegov prvi urednik bio je Miloš Macura.

Centar za demografska istraživanja: od osnivanja do danas

Miloš Macura je upravljao radom Centra i bio njegov saradnik kratko jer je sredinom 1963. imenovan za direktora Saveznog zavoda za statistiku, a od 1966. do 1972. godine vodio je Odeljenje za stanovništvo pri Organizaciji ujedinjenih nacija. Posle njega, upravnicima Centra za demografska istraživanja bili su Dušan Breznik (1963–1985), Miroljub Rančić (1985–1987), Dragana Avramov (1987–1991), Branislav Stojanović (1992), Mila Bogosavljević (1993) i Mirjana Rašević (1993–2022). Sadašnji upravnik Centra je Vladimir Nikitović.

Program rada Centra je konstantno široko postavljen i obuhvata aktivnosti na kompleksnom sagledavanju stanja, tendencija i populacionih izazova stanovništva Srbije, regiona i drugih zemalja. U tom smislu proučavaju se sve pojave demografskog razvika, njihove tendencije, determinišući faktori, zakonitosti u kretanju i očekivane promene u budućnosti. Posebno se identifikuju i istražuju problemi razvika stanovništva u savremenom dobu i ukazuje na moguće posledice u oblastima u kojima je prisutan populacioni faktor. U nizu tema zastupljena je prostorna komponenta kao i etnička dimenzija kod pojava u kojima je ona važan uzrok njihovih manifestacija. Istraživački nalazi su, s jedne strane, izvor potrebnih znanja za unapređenje teorijsko-metodološkog okvira u nauci o stanovništvu a, s druge strane, osnova za pokušaje da se usmeri političko delovanje u ovoj sferi.

Centar za demografska istraživanja je sproveo veći broj projekata. Najznačajniji realizovani projekti su *The Determinants and Consequences of Population Trends* (1978), *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji* (1980), *Iskustva populacione politike u svetu* (1996), *Razvitak stanovništva Srbije 1950–1991*. (1995), *Razvitak stanovništva Srbije 1991–1997*. (1999) i *Utvrđivanje i promovisanje veze između politika fertiliteta Srbije i Agende 2030. Ujedinjenih nacija* (2019). Centar je učestvovao i u realizaciji značajnih nacionalnih i evropskih multidisciplinarnih projekata. To su *Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika* (2011–2019), *Managing Migration and its Effects in South-East Europe – SEEMIG* (2012–2014) i *Improving Institutional Capacities and Fostering Cooperation to*

Tackle the Impacts of Transnational Youth Migration – YOUMIG (2017–2019). Lista projekata koje je sproveo CDI dostupna je na sajtu Instituta društvenih nauka (IDN, 2022a).

Sam predmet nauke o stanovništvu uslovljava njen interdisciplinarni karakter. Otuda su u rad CDI od osnivanja uključeni istraživači koji bazično, prema osnovnim studijama, pripadaju različitim bliskim naukama, i društvenim i prirodnim. Otvorenost demografije vezana je ne samo za različitost nauka iz kojih dolaze istraživači, već, posledično i prirodno, i za teorije, metodologiju, empirijske rezultate, koncepte primene koje saradnici Centra, kao i demografi uopšte, preuzimaju iz drugih nauka. No, ova otvorenost demografije istovremeno je i baza za prodor njenih nalaza u druge nauke.

Otvorenost demografije za razmenu sa različitim naukama predstavlja njenu snagu, jer demografija ima svoj jasno izgrađen identitet. On je stvoren, između ostalog, čvrstom vezanošću demografije za podatke. Popis stanovništva i vitalna statistika osnovni su izvori podataka koji se tradicionalno koriste u demografiji. Mada moćni izvori podataka, oni ne omogućavaju analizu mehanizama individualnog ponašanja u sferi rađanja, stavova o starenju i starosti, faktora vezanih za način života relevantan za oboljevanje i smrtnost, kao i onih koji se tiču migratornih tokova. Otuda se poslednjih decenija ciljano sprovede reprezentativna anketna istraživanja. Naučni rezultat je širenje teorijskih znanja vezanih za predmet istraživanja što, pored empirijskog značaja, omogućava konstrukciju i verifikaciju relevantnih teorija. Na taj način demografska istraživanja i radovi koji proističu iz njih menjaju svoj karakter od visoko kvantitativnih ka onima koji su i kvalitativnog karaktera.

Reprezentativnim demografskim anketama najčešće je istovremeno obuhvaćen veliki broj zemalja. Prva takva anketa bila je Svetska anketa o fertilitetu, koja je počela 1972. godine (*Global Health Data Exchange, 2022*). Tokom sledećih 15 godina sprovedena je u 62 zemlje. Posle ove ankete sledili su značajni istraživački ciklusi anketnog tipa. To su Anketa o fertilitetu i porodici sprovedena u 23 zemlje tokom 90-ih (Festy & Prioux, 2002) i Istraživanje o prihvatanju populacione politike, koje je obuhvatilo 14 evropskih zemalja u periodu 2000–2003. (Höhn, Avramov & Kotowska, 2008). Od 2000. se sprovodi Anketa o generacijama i rodu koja je do sada realizovana u preko 20 država u svetu. Istraživanje je vezano za desetak tema i longitudinalnog je karaktera (Galjak, 2019).

Od nabrojanih velikih reprezentativnih demografskih anketa, koje su sprovedene u više zemalja, Srbija je učestvovala samo u Svetskoj anketi o fertilitetu. Istraživači CDI su organizovali njenu realizaciju u bivšoj Jugoslaviji i analizirali dobijene rezultate (Antonovski i dr., 1980). Za Anketu o fertilitetu i porodici bili su u Centru definisani svi instrumenti, međutim, iz razumljivih razloga, ona nije sprovedena tokom kriznih 90-ih godina. Otuda, saradnici Centra nadograđuju svoja znanja putem sprovođenja anketa dubinskog tipa, intervjua, fokus-grupnih istraživanja, kao i primenom metoda predviđanja i akcionog istraživanja.

Tako su, na primer, anketirane žene koje su odlučile da namerno prekinu trudnoću u Beogradu, putem upitnika koji je korišćen u Istraživanju o prihvatanju populacione politike. Dobijeni nalazi se čine značajnim. Utvrđena je informisanost i osetljivost na demografske probleme, zatim visoko vrednovanje braka i isticanje porodičnog života i dece kao najvažnije životne aspiracije, kao i postojanje prostora za pronatalitetnu politiku, uz registrovanje subpopulacije koja je pokazivala spremnost da pozitivno reaguje u uslovima sprovođenja određenih mera. Zahtevao se nov, široko koncipiran pristup u državnoj intervenciji u ovoj sferi, uz naglasak na tri pravca mera. Finansijska pomoć porodici, usklađivanje rada i roditeljstva, kao i bolje mogućnosti za zbrinjavanje dece zaposlenih majki (Rašević, 1995).

Pretpostavlja se da bi nalazi dobijeni reprezentativnim istraživanjem opšte populacije žena i muškaraca imali veću snagu u nametanju odgovarajućih rešenja u okviru populacione politike. Upitnost je ispoljena jer nije uvažen podatak dobijen sprovođenjem Svetske ankete o fertilitetu početkom 70-ih godina prošlog veka. Tada je utvrđeno da je idealni broj dece izražen u stavovima udatih žena na Kosovu i Metohiji znatno niži, čak za više od dvoje dece, od realizovanog (Todorović, 1976/1977). Otuda bi sprovođenje programa za planiranje porodice na Kosovu i Metohiji pre više od četiri decenije imalo ne samo pun smisao, već i jasan oslonac. Država, međutim, nije uočila da postoje pretpostavke za sprovođenja organizovane akcije u sferi planiranja porodice na ovom, tada visoko natalitetnom

području.

Predmet istraživanja, okupljanje saradnika iz više naučnih disciplina, otvorenost demografije i širenje metodoloških mogućnosti omogućili su da i teme kojima se demografi bave budu sve raznovrsnije. To dobro ilustruje podatak da su istraživači pozvani da pošalju radove na 86 zadatih tema za Evropsku populacionu konferenciju koju organizuje Evropska asocijacija za populacione studije u saradnji sa Holandskim interdisciplinarnim demografskim institutom i Univerzitetom u Groningenu od 29. juna do 2. jula ove godine (EAPS, 2022). Tako, pored opštih demografa, istraživači koji se bave naukom o stanovništvu mogu se klasifikovati kao „formalni demografi“, „socijalni demografi“, „demografi porodice“, pa čak i kao „demografi ponašanja“ (Burch, 2003).

Isti trend je prisutan i u Centru za demografska istraživanja. Istraživači Centra pokreću sve češće nove teme, poslednjih godina to su uticaj životnog zadovoljstva na nameru rađanja, rodni kontekst roditeljstva, infertilitet i asistirane reproduktivne tehnologije, javno zdravlje i prevremeni mortalitet, zaštita životne sredine i smrtnost koja se može sprečiti, samoubistva u tranziciji socio-ekonomskog sistema, kultura aktivnog starenja, migracije i razvoj, transnacionalno preduzetništvo, veza između međunarodnih migracija i informaciono-komunikacionih tehnologija, kao i pitanja šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije i kako motivisati kreatore politika da se suoče sa demografskim izazovima. Ispoljava se i jasan stepen specijalizacije, orijentacije ka izučavanju posebnih demografskih fenomena među istraživačima Centra.

Rezultat rada istraživača Centra su objavljene publikacije različite vrste. Ističemo da je u izdanju Instituta društvenih nauka objavljeno 36 monografija, počev od „Prognoze stanovništva Jugoslavije do 1981. godine“ Dušana Breznika iz 1963. do „Demografska analiza uticaja zdravstvene zaštite i javnog zdravlja na trendove smrtnosti stanovništva Srbije“ Ivana Marinkovića iz 2021. godine (Albahari & Jovanović, 2007; Albahari & Jovanović, 2011; IDN, 2022b). Istraživači Centra publikovali su studije sa višestrukim autorstvom u izdanju Instituta, ali i knjige i studije kod drugih izdavača kao što su, na primer, Službeni glasnik, Republički zavod za statistiku, UNFPA i UNDP. Oni su takođe učestvovali sa priložima na većem broju skupova, uključujući evropske i svetske konferencije koje organizuju Evropska asocijacija za populacione studije, odnosno Međunarodna unija za proučavanje stanovništva, kao i populacione konferencije Ujedinjenih nacija počev od druge održane u Beogradu 1965. do samita u Najrobiju 2019.

Istraživači Centra su objavili i veliki broj članaka u domaćim i međunarodnim časopisima. Verovatno najviše u *Stanovništvu*. Važna aktivnost Centra je objavljivanje časopisa *Stanovništvo*. U prvom broju ovog časopisa iz 1963, uredio ga je Miloš Macura, objavljena su tri članka čiji su autori tri doajena demografije. To su „Dugoročne promene starosne strukture stanovništva Jugoslavije“ koji je napisao Dragoljub Tasić, zatim „Prognoze stanovništva Jugoslavije do 1981. godine“ od Dušana Breznika, i kao treći članak „Pogled na demografske probleme savremene Afrike“ Miloša Macure. Pored članaka, sastavni deo prvog broja su i dva osvrt, osam prikaza, pet beležaka, hronika vezana za osnivanje i rad Centra za demografska istraživanja, bibliografija do tada objavljenih radova iz demografije u Jugoslaviji i statistički prilog. Ovakva struktura časopisa zadržana je do danas, s tim što najveći deo broja čine članci demografa i istraživača iz bliskih društvenih i prirodnih nauka. Tako je u poslednjem broju, druga sveska za 2021, koju je uredio Vladimir Nikitović, objavljeno sedam članaka, jedan osvrt i jedan prikaz (IDN, 2022v). Među autorima broja, pored demografa, nalaze se i ekonomisti, sociolozi, pravnik, defektolog i inženjer.

U proteklih decenijama u časopisu je svoje radove objavilo više od 100 autora iz cele bivše Jugoslavije. Ugledu i značaju časopisa doprineli su, svojim člancima, i najpoznatiji istraživači iz nauke o stanovništvu, kao što su Frenk Lorimer, Edvard Roset, Masimo Livi-Bači, Zdenek Pavlik, Robert Klike, Bajron Kocomanis, Mirjana Morokvašić (Frank Lorimer, Edward Rosset, Massimo Livi-Bacci, Zdenek Pavlik, Robert Cliquet, Byron Kotzamanis, Mirjana Morokvašić). Stanovništvo se danas indeksira u sledećim bazama: CEEOL, CNKI, CrossRef, DOAJ, doiSerbia, EBSCO, ICI Journal Master List, SCImago Journal Ranking, SCOPUS i ERIH PLUS. Časopis je u kontinuitetu visoko kategorisan na listi naučnih časopisa ministarstva nadležnog za nauku.

Poput velikih zapadnoevropskih demografskih institucija, Centar za demografska istraživanja na inicijativu istraživača nauke o stanovništvu, zajedno sa ministarstvom nadležnim za populacionu politiku izdaje *Demografski pregled* od 2000. godine, u cilju potpunijeg informisanja donosilaca odluka i kreatora populacione klime o različitim pojavama razvitka stanovništva. *Demografski pregled* je bilten, izdaje se četiri puta godišnje na neku od aktuelnih tema, a namenjen je poslanicima republičkog parlamenta, predstavnicima lokalne samouprave i novinarima. Do sada su objavljena 82 broja. Od prvog broja koji se odnosio na prirodno kretanje stanovništva Srbije tokom 1990-ih do poslednjeg broja u kome su predstavljeni rezultati istraživanja o usklađivanju rada i roditeljstva iz ugla poslodavaca i zaposlenih roditelja sa malom decom, javnosti je približen veliki broj populacionih tema. Većina brojeva *Demografskog pregleda* je dostupna na sajtu Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (MRZS, 2022).

Zamolili smo nekolicinu istaknutih istraživača koji dobro poznaju rad Centra za demografska istraživanja u dužem vremenskom periodu da podele sa nama pisana razmišljanja o ulozi Centra na razvoj demografije u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji za potrebe ovoga rada. Neki od njih su nas podsetili na činjenice koje smo prevideli. Tako je Biljana Radivojević (Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu) istakla da je Dušan Breznik napisao prvi udžbenik iz demografije „Demografija – analiza, metodi i modeli“ na ovim prostorima iz koga su učile generacije studenata na osnovnim i posle diplomskim studijama. Goran Penev (Centar za demografska istraživanja) je posebno podvukao značaj istraživačkih aktivnosti Centra vezanih za razvoj demografskih metoda i izradu projekcija stanovništva, a Draško Marinković (Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Banjoj Luci) da je Centar u velikoj meri uticao na podizanje svesti o potrebi donošenja strateških odluka u sferi populacione politike u Srbiji i okruženju. Tri razmišljanja ćemo citirati u celosti.

Centar za demografska istraživanja bio je najveći i najznačajniji demografski istraživački institut u socijalističkoj Jugoslaviji. U ovom kratkom osvrtu mogu napisati nekoliko ličnih iskustava i osećanja vezanih na moja brojna posećivanja CDI u sedamdesetim i naročito u osamdesetim godinama prošlog veka, iako je CDI stariji od početka moje znanstvene karijere. Sa CDI i njegovim direktorom prof. dr Dušanom Breznikom me je upoznao moj profesor dr Dolfe Vogelnic, koji je redovno sarađivao sa CDI od njegovog osnivanja do odlaska u mirovinu. Prof. Breznik me je upoznao sa svojim saradnicima, sa kojima sam proveo mnogo vremena diskutujući u samom CDI ili prilikom brojnih naučnih skupova u čitavoj Jugoslaviji. Na taj način upoznao sam i prof. dr Miloša Macuru, koji je bio mentor moje doktorske disertacije. Iako sam branio disertaciju na Univerzitetu u Ljubljani, član komisije bio je i prof. Breznik. Moj lični primer pokazuje način na koji je CDI odigrao značajnu ulogu u formiranju demografskih stručnjaka širom Jugoslavije. Međutim, uloga CDI bila je značajna i zbog produciranja brojnih demografskih istraživanja i bogate naučne literature, koja je kružila u zemlji. Sve je to bilo u doba, kada demografija još nije bila prepoznata kao veoma važna društvena nauka, kao što je to danas i kada je samo uzak krug demografskih stručnjaka upozoravao na društveni, ekonomski i politički značaj sve težih demografskih problema u regiji, razvijenim zemljama i u svetu kao celini.

*Dr Janez Malačič, profesor emeritus,
Univerzitet u Ljubljani*

Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka je, po mom uverenju, oduvek bio i ostao do danas, rasadnik najaktuelnijih demografskih ideja, pokretač i inspirator najsavremenijih populacionih istraživanja, methodske triangulacije te produbljenih znanja o stanovništvu, sprovodeći plodne analize i sinteze na bazi: kvantitativnih, kvalitativnih, fenomenoloških i interpretativnih pristupa. Od svog osnivanja, više usmeren na formalnu demografiju, Centar je, tokom vremena, zahvaljujući širenju kadrovskih potencijala u pravcu interdisciplinarnosti, otvorio put razvoju kvalitativni-je demografije u Srbiji i Jugoslaviji, shvaćene kao interdisciplina, na intersekciji druš-

tveno humanističkih, prirodno matematičkih, rodnih, migracionih, prostornih i drugih studija. Osim razvoja demografske epistemologije, koja je stalno proveravana i proširivana empirijskim uvidima i zasnovanim saznanjima, istakla bih i aplikativnu dimenziju Centra koja se ispoljava u kreiranju, modifikovanju i predlaganju mera populacione politike, odnosno planiranja porodice, migracionih i razvojnih politika, itd.

*prof. dr Mirjana Bobić,
Odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
i predsednica Društva demografa Srbije*

Centar za demografska istraživanja je institucija sa dugom tradicijom i s pravom se može reći da su rezultati Centra stekli status istraživačkog nasleđa, na koje se oslanjaju nove generacije demografa. Praveći prve korake u demografiji i upoznavajući se sa istraživanjima koje je Centar sprovodio, izgradila sam istinski respekt prema bogatom opusu kreiranom u CDI. Tako, i danas moja uvodna predavanja uključuju predstavljanje ove institucije, njenih publikacija i istraživača koji su je markirali. Imponuje to koliko je velikana demografije tokom svog radnog veka prošlo kroz Centar. Njihovi radovi su i dalje inspirativni zbog vizionarstva kojim odišu, i pokreću na dalje promišljanje o krucijalnim temama razvitka stanovništva. Treba naglasiti da je CDI uvek adekvatno reagovao na promene težišta istraživanja populacionih nauka u svetu, neprestano ugrađujući aktuelnu interdisciplinarnu problematiku u sferu proučavanja. Verujem da svakom mladom demografu iz Srbije i regiona, ali i ostalima koje interesuju istraživanja stanovništva, CDI može otkriti kurs kojeg se treba držati. Sa druge strane, CDI nije hermetičan, već aktivno saraduje sa drugim institucijama i pojedincima, omogućavajući da se sve kreativne ideje ujedine sa ciljem pravljenja pomaka u demografskim istraživanjima.

*prof. dr Mirjana Devedžić,
Odelek za demografiju Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*

Budućnost nauke o stanovništvu

Ocenjuje se da su dobri ili vrlo dobri izgledi demografije i samim tim Centra za demografska istraživanja u godinama koje dolaze. Srpski demografi veruju u dalji razvoj ili u porast značaja nauke o stanovništvu ili čak u to da demografija ima šansu da postane „nauka budućnosti“. Oni vide perspektive ove nauke u njenom povezivanju sa širim krugom nauka (posebno ca antropologijom, molekularnom biologijom, medicinom i ekologijom), aplikativnosti demografije i/ili većoj angažovanosti istraživača u sprovođenju javnih politika (Rašević, 2013).

Većina demografa, mada ne svi, žele da svoje nalaze, a pogotovo njihovo tumačenje, podele sa zajednicom relevantnom za donošenje odluka, svesni da razvitak stanovništva Srbije, u uslovima odsustva jakog, sveobuhvatnog i konstantnog političkog delovanja, vodi velikim populacionim poremećajima. Istovremeno, formulisanje odgovarajućih političkih odluka, njihovo prihvatanje i evaluiranje zahteva dobru informisanost. Mnoge prepreke onemogućavaju dijalog između demografa i donosilaca političkih odluka. Za njihovo ublažavanje potreban je i poseban napor istraživača iz nauke o stanovništvu.

Demografi u Srbiji bi – koristeći iskustva iz drugih sredina vezana za predstavljanje istraživačkih rezultata u funkciji definisanja javnih politika, kao i jačanje dijaloga između istraživača i donosilaca odluka – mogli učiniti da se populacioni izazovi visoko rangiraju na političkim agendama, kao i da nametnu svoja istraživačka znanja donosiocima odluka, kako bi se ublažili izazovi u sferi fertiliteta, mortaliteta i migracija stanovništva (Rašević, 2012). Istovremeno, demografi svoja znanja mogu da ponude privredi. Posledično, isticanjem socijalne i političke korisnosti demografije, kao i postizanjem veće javne vidljivosti njenih istraživača, jačala bi, direktno i indirektno, i sama nauka o stanovništvu. U protivnom će demografija ostati ono što je i sada – „fascinantna mala disciplina“, kako je to napisao

Tabuten (Tabutin, 2007).

Razvoj demografije zavisi, ne samo od prepoznavanja važnosti njenih nalaza i prihvatanja znanja o populaciji Srbije od strane administracije i privrede, već i od sposobnosti istraživača da dublje razvijaju nauku o stanovništvu. To je moguće učiniti otvaranjem novih tema, nadgradnjom teorijskih koncepata, i/ili, kako podvlače Morgan i Linč (Morgan & Lynch, 2001), metodološkim usmeravanjem ka dobijanju podataka s mikronivoa putem kauzalnih modela i objašnjenju individualnih različitosti u okviru demografskih fenomena. Ima i suprotnih razmišljanja. Tako, Li (Lee, 2001) lamentira nad zanemarivanjem formalne demografije i sve češćim okretanjem demografa istraživanjima vezanim za pojedinca.

Demografija prema Međunarodnoj uniji za naučno proučavanje stanovništva ima još jednu šansu za razvoj (IUSSP, 2014). Naime, države članice Ujedinjenih nacija, posle Milenijskih ciljeva, usvojile su 17 globalnih ciljeva održivog razvoja za period do 2030. godine (UN, 2015). Očekuje se da će to učiniti i za narednu deceniju. Da bi se pratilo ostvarivanje ciljeva razvoja, neophodno je otkriti oblasti koje nisu pokrivena podacima, težiti boljem kvalitetu podataka uopšte, kao i njihovom masovnijem korišćenju (UN, 2014). Upravo je centralna veština demografa da razumeju ograničenja postojećih izvora i baza podataka, unaprede ih i učine dostupnim.

Na kraju, treba podvući značaj kontekstualnog aspekta perspektiva sutrašnjeg naučnog sistema i društvenih i humanističkih nauka u okviru njega. To je posebno bitno za Srbiju. Na to ukazuju i nalazi organizovanog razgovora pod nazivom „Pogled u budućnost“. Predviđanje se odnosilo na period do 2030. godine. U razgovoru su učestvovali istraživači srednje profesionalne dobi sa naučnim/ekvivalentnim zvanjem u visokom obrazovanju iz različitih društvenih i humanističkih nauka. Oni su prepoznali tri grupe pokretača razvoja: dogovor ključnih aktera o izlasku države, društva i nauke sa periferije i o načinima da se to postigne, posmatranje humanog kapitala kao resursa i promenu sistema vrednosti na nivou društva i pojedinca. Naučna zajednica može da pomogne u dostizanju poželjnih ciljeva koji se tiču razvoja države i stvaranja pogodnog okruženja za nauku u Srbiji, uključujući i demografiju (Rašević, 2022).

LITERATURA

- ИДН (2022а). Пројекти. Београд: Институт друштвених наука. <https://idn.org.rs/projekti/> (pristupljeno 15. aprila 2022).
- ИДН (2022б). Монографије. Београд: Институт друштвених наука. <https://idn.org.rs/monografije/> (pristupljeno 21. aprila 2022).
- ИДН (2022в). Архива часописа Становништво. Београд: Институт друштвених наука. <https://www.idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV/issue/view/55> (pristupljeno 20. aprila 2022).
- МРЗС (2022). Демографски преглед. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања. <https://www.minrzs.gov.rs/sr/dokumenti/izvestaji/sekto-za-brigu-o-porodici-i-socijalnu-zastitu/demografski-pregled> (pristupljeno 2. maja 2022).
- Рашевић, М. (2012). Развој демографије у Србији. *Социолошки преглед*, 46(3–4), 851–881.
- Рашевић, М. (2022). Друштвене и хуманистичке науке у сутрашњем научном систему Србије. У Љ. Максимовић и Г. Башић (Ур.), *Друштвене и хуманистичке науке у Србији* (стр. 220–234). Београд: Српска академија наука и уметности и Институт друштвених наука.
- Albahari, B. & Jovanović, V. (2007). *Bibliografija izdanja Instituta društvenih nauka 1957–2007*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Albahari, B. & Jovanović, V. (2011). *Bibliografija izdanja Instituta društvenih nauka 2007–20011*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Antonovski, Lj., Alinčić, M., Grebo, Z., Lalović, M., Petrić, N., Sentić, M. i dr. (1980). *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Burch, T. K. (2003). Demography in a new key: A theory of population theory. *Demographic Research*, 9(11), 263–284. DOI: 10.4054/DemRes.2003.9.11
- Caldwell, J. C. (1996). Demography and social science. *Population Studies*, 50(3), 305–333.
- Galjak, M. (2019). Anketa o generacijama i rodu u državama bivše Jugoslavije? *Stanovništvo*, 57(1), 113–117.
- Global Health Data Exchange (2022). World Fertility Survey. Seattle: Institute for health metrics and evaluation. <https://ghdx.healthdata.org/series/world-fertility-survey-wfs> (pristupljeno 20. aprila 2022).
- EAPS (2022). European Population Conference 2022. Hague: European association for population studies. <https://www.eaps.nl/epc/european-population-conference-2022> (accessed on April 26, 2022).
- Festy, P. & Prioux, F. (2002). *An Evaluation of the Fertility and Family Surveys Project*. New York, Geneva: United Nations.
- Greenhalgh, S. (1996). The social construction of population science: An intellectual, institutional, and political history of twentieth-century demography. *Comparative Studies in Society and History*, 38(1), 26–66.
- Höhn, C., Avramov, D. & Kotowska, I. (Editors) (2008). *People, Population Change and Policies – Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Hague: Springer.
- IUSSP (2014). Defining and successfully accomplishing the Data Revolution – *The perspective of Demographers*. Paper presented at IUSSP Expert Meeting “Demography and the Post-2015 Data Revolution”, Paris, France, October 9–10, 2014.
- Keyfitz, N. (1993). Thirty years of demography and Demography. *Demography*, 30(4), 533–549.
- Lee, R. D. (2001). *Demography abandons its core*. Paper presented at “Annual Meeting of the Population Association of America”, Washington DC, USA, March 29–31, 2001.
- Macura, M. (1974). *Prilozi teoriji i politici stanovništva*. Beograd: Ekonomski institut.
- Macura, M. (1965). *Teze za određivanje predmeta demografije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Morgan, P. S. & Lynch, S. M. (2001). Success and future of demography: The role of data and methods. *Annals New York Academy of Sciences*, 954(1), 35–51.
- Rašević, M. (1995). Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou: žene koje namerno prekidaju trudnoću. *Stanovništvo*, 34(1–4), 41–55.
- Rašević, M. (2013). Srpski demografi o demografiji. *Stanovništvo*, 51(2), 39–51.
- Tabutin, D. (2007). Whither demography? Strengths and weakness of the discipline over fifty years of change. *Population*, 62(1), 15–32.
- Todorović, G. (1976/1977). Stavovi stanovništva o veličini porodice i o abortusu. *Stanovništvo*, 14/15(3–4/1–4), 175–190.
- UN (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations. <https://sustainabledevelopment.un.org/> (accessed on May 3, 2022).
- UN (2014). *Data Revolution*. Paper presented at IUSSP Expert Meeting “Demography and the Post-2015 Data Revolution”, Paris, France, October 9–10, 2014.
- Van Dalen, H. P. & Henkens, K. (2012). What is on a demographer’s mind? A worldwide survey. *Demographic Research*, 26(16), 363–408. DOI: 10.4054/DemRes.2012.26.16

HARIJA MUJOVIĆ

Centar za pravna istraživanja, Institut društvenih nauka

Značaj i doprinos naučnom istraživanju medicinskog prava u Srbiji

---

Uvod

Delatnost Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka (CPI IDN) bila je i jeste usmerena na proučavanje razvoja pravnih nauka i pozitivnog prava, proučavanje pravnih institucija, kao i uporedno istraživanje pravnih sistema drugih država i međunarodnog prava u cilju harmonizacije propisa od bitnog interesa za razvoj domaćeg pravnog sistema. Pretežno interesovanje i projektni rad Centra u prošlosti ticali su se oblasti javnog, obligacionog i privrednog prava, u čemu su se saradnici usavršavali. U vreme ranih osamdesetih godina Centar se bavio privrednopravnim temama kroz projekte: *Novi odnosi u privrednom ugovornom pravu* (1981–1985) i *Neki oblici odgovornosti privrednih subjekata* (1985–1990). Tadašnji istraživački rad na polju pravnih nauka, shodno usvojenoj predmetnoj podeli vođen je prema određenim granama prava, koje su preuzete još iz vremena recepcije rimskog prava. U tom smislu su istraživanja bila orijentisana oko klasičnih pravnih grana i to je prihvaćeno kao preovlađujući metod. Međutim, u slučaju medicinskog prava to nije bilo tako. Istraživački rad je obeležavalo to što se nije radilo o jednoj temi ili podoblasti neke od klasičnih grana prava, već o traženju kontura i osnova nove, autonomne naučne discipline, odnosno prepoznavanja posebnog pravnog polja izučavanja i prakse. Takav je put medicinsko pravo prolazilo u svetu, o čemu svedoče u daljoj prošlosti relevantni izvori uporednopravne literature.¹ Imajući to u vidu, sagledavanje perioda početaka i pionirskog rada Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu na temama medicinskog prava ima svoju istorijsku i razvojnu dimenziju. Originalnost i uključivanje u, tada za domaću naučnu zajednicu potpuno nove tokove istraživačkog rada obeležilo je nekoliko dekada i više istraživačkih ciklusa. Naučni rad je nosio status fundamentalnih projekata. U odnosu na to vreme, kontinuirano izučavanje naučne discipline medicinskog prava i danas traje, ima svoje sledbenike i svakako je oblast budućeg istraživačkog rada i polja dostizanja značajnih specijalističkih znanja u domenu pravnih i srodnih nauka.

135

Nova pravna disciplina

Medicinsko pravo predstavlja naučnu disciplinu koja se bavi radnjama i odnosima pružaoca i primaoca zdravstvene zaštite, a povodom medicinskih usluga koje se pružaju u okviru profesionalnih delatnosti koje se obavljaju u zdravstvu (kraće: pravo u medicini). U počecima te discipline isticalo se da ona treba da bude principijelno posao pravnika i da se razlikuje od pravne ili sudske medicine, koja treba principijelno da bude posao lekara (kraće: medicina u pravu). Reč je o pitanjima pravnih odnosa u kojima učestvuje lekar kao strana koja obavlja lečenje ili drugu vrstu tretmana. Aspekti medicinskog prava su u tom smislu veoma bitni i čine srž procesa zaštite ljudskog zdravlja. Sve drugo u zdravstvu, pravno gledano, treba da bude usmereno ka tome.

Dugo vremena u Srbiji tematika medicinskog prava bila je nepoznata, nije bila predmet naučnog rada, niti je bilo poslediplomskih studija i doktorata iz te oblasti. Krajem

¹ Istorija medicinskog prava ima svoje korene u antici sa Hipokratovom zakletvom, napisanom oko IV veka pre nove ere, simbolom dužnosti lekara i medicinske etike. Postoje rani izvori iz francuske literature o ovoj materiji (René Savatier, *La responsabilité médicale*, Conférences données à la Faculté de droit de l'Université de Louvain en 1948), a posle Drugog svetskog rata, u francuskom delu *Traktat o medicinskom pravu* (1956) data je prva definicija medicinskog prava koje predstavlja „skup pravnih standarda koji regulišu prava i obaveze zdravstvenih radnika u odnosu na njihove pacijente“. Videti: René Savatier, Jean-Marie Aubry, Jean Savatier et al., *Traité de droit médical*, Librairies Techniques, Paris, 1956, str. 574.

osamdesetih godina prošlog veka prof. Jakov Radišić, koji se smatra rodonačelnikom izučavanja medicinskog prava u Srbiji,² otpočeo je sa individualnim radom na te teme, da bi ubrzo oformio istraživački tim u okviru rada u Institutu društvenih nauka. Teorijska znanja preneo je od kolega iz Nemačke, na čiji je poziv bio koautor poznatog zbornika *Medical Responsibility in Western Europe* (1985),³ sa opsežnim prilogom koji je po tematici pokrio pravni sistem tadašnje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Zbornik je finansiran od strane Evropske naučne fondacije iz Strazbura (Strasbourg). U prilogu se naglašava da je kod medicinskog prava reč o važnom području praktične delatnosti i duhovne kulture savremenog čoveka, u kome ljudi stupaju u pravne odnose radi očuvanja svoga života i zdravlja kao svoje egzistencijalne potrebe. Ljudski život i zdravlje predstavljaju vrednosti najvišeg reda, prema kojima mogu da se mere sve druge vrednosti. Ako bi se napravila paralela i prosuđivalo po značaju, teško da bi pravnicima neka druga pravna nauka bila potrebija od medicinskog prava.⁴ Ovaj stav se podvlači kao karakterističan, a izrečen je zatim u prvoj monografiji koja se uzima za početak sistematičnijeg izučavanja medicinskog prava u Srbiji pod nazivom *Profesionalna odgovornost medicinskih poslenika* (1986).⁵

Promovisanje discipline medicinskog prava i stalno diskutovanje o aktuelnim pitanjima pravne teorije i prakse od velikog je naučnog i stručnog značaja. Ona je počela da dobija status posebne naučne discipline koja se kroz projekte kontinuirano istražuje i predaje. Na to ukazuje inostrana literatura posvećena pitanjima medicinskog prava, kao i tematska izdanja zbornika Instituta društvenih nauka, koja su usledila posle toga: *Medicinsko pravo i medicinska etika* (1994), *Aktuelni pravni problemi u medicini* (1996), *Medicinsko pravo* (1998), *Pacijentova prava u sistemu zdravstva – Srbija i evropske perspektive* (2010), *Ljudska prava i vrednosti u biomedicini – Aspekt odlučivanja u zdravstvu* (2014).⁶ Istraživanje i obrada svih navedenih tema zasniva se prvenstveno na stranoj stručnoj literaturi jer je odgovarajuće domaće iskustvo veoma oskudno i nedovoljno za bilo kakvo naučno uopštavanje. Saradnici na projektu usmerili su svoju pažnju na iskustvo onih zemalja koje imaju dobru medicinsku službu i veliku pravnu kulturu, te zato njihovo medicinsko pravo predstavlja uzor za naše pravnike. U njihovim radovima obrađena su mnoga pitanja sa stanovišta, pre svega, nemačkog, engleskog, američkog, francuskog prava i drugih prava razvijenih država. Ipak, vodilo se uvek računa o domaćem pravu, i to ne samo *de lege lata* nego i *de lege ferenda*. U svom kasnijem radu prof. J. Radišić dao je i kod nas prvu udžbeničku definiciju medicinskog prava u objektivnom smislu, navodeći da ono čini skup pravnih normi kojima se uređuje medicinska delatnost, utvrđuju svojstva lica koja tu delatnost obavljaju, i njihov

² Na prostorima država koje su nekad činile jugoslovensku zajednicu, prof. Radišić je započeo sa znanstvenim tekstovima o medicinskom pravu još polovinom osamdesetih godina prošlog stoljeća, pa se s pravom može smatrati i osnivačem ove pravne discipline na istim prostorima. Nezaobilaznim „uvodom” u proučavanju ove tematike svakako je njegov udžbenik. A. Čokolić, „Od medicine u pravu do prava u medicini”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 1/2020, str. 3–7.

³ *Medical Responsibility in Western Europe: Research Study of the European Science Foundation*, Erwin Deutsch, Hans-Ludwig Schreiber, Springer Berlin Heidelberg, 1985, str. 868; The study analyzes in depth the medical responsibility, which is rightly called “a highly encouraging achievement in the true spirit of European cooperation”. A general survey is presented of medical care, medical institutions and medical responsibility in the following countries of Western-Europe: Austria, Belgium, England, France, Germany, Greece, Italy, The Netherlands, Norway, Portugal, Scotland, Spain, Sweden and Switzerland. For comparison, Yugoslavia and the U.S.S.R. are also included.

⁴ J. Radišić, „Medicinsko pravo”, *Bilten Jugoslovenskog udruženja za medicinsko pravo*, 1/ 2001, str. 12.

⁵ J. Radišić, *Profesionalna odgovornost medicinskih poslenika*, Beograd, 1986, 296 str., koja je data kao rezultat rada na projektu o pitanjima građanske odgovornosti: Neki savremeni oblici imovinske odgovornosti (1985–1990).

⁶ *Medicinsko pravo i medicinska etika*, grupa autora, ur. J. Radišić, Beograd: IDN, 1994, 250 str.; *Aktuelni pravni problemi u medicini*, grupa autora, ur. J. Radišić, Beograd: IDN, 1996, 350 str.; *Medicinsko pravo*, grupa autora, ur. J. Radišić, Beograd: IDN, 1998, 315 str.; *Pacijentova prava u sistemu zdravstva – Srbija i evropske perspektive*, grupa autora, ur. H. Mujović Zornić, Beograd: IDN, 2010, 178 str., *Ljudska prava i vrednosti u biomedicini – Aspekt odlučivanja u zdravstvu*, zbornik grupa autora, ur. H. Mujović Zornić, Beograd: IDN, 2014, str. 305.

odnos sa korisnicima usluga koje pružaju.⁷

Pored nacionalnog aspekta, potreba potpunije zaštite prava u oblasti zdravlja zadržava se i na međunarodnom planu i afirmiše se pojam međunarodnog medicinskog prava koji uvodi globalni koncept, kojim se bave za to posebno osnovani instituti.⁸ Medicina ne zna za državne granice, ona je opšteljudska i treba da služi čitavom čovečanstvu. Medicinsko pravo, kao njen pratilac, teži takođe ka univerzalnosti. O tome svedoče mnoge međunarodne konvencije, koje ujedno odražavaju delove nacionalnog medicinskog prava pojedinih država. Izučavaju se naročito dokumenta Svetske zdravstvene organizacije, Svetske medicinske asocijacije, Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje nauku i kulturu i Saveta Evrope.⁹ Naime, evidentan progres u nauci i tehnologiji biologije i medicine uslovio je nužno razvoj u okviru sistema zdravstvene zaštite i njegovo širenje izvan nacionalnih granica. U obličavanju onog što se pod tim podrazumeva, uspostavljen je koncept individualnih prava povezan sa javnim aspektom zdravstvene zaštite, socijalnim pravima i prekograničnom zdravstvenom zaštitom. Nova dimenzija istraživanja dovela je do daljih naučnih ciljeva povezanih sa okvirima zdravstvenog prava i sa radom Svetskog udruženja za medicinsko pravo¹⁰ i Evropske Asocijacije za zdravstveno pravo,¹¹ krovnih naučnih asocijacija za ovu oblast u svetu, u čiji rad su saradnici Centra za pravna istraživanja takođe kroz članstvo, tekstove i saopštenja postali redovno uključeni.

Pionirski rad

Naučni projekti iz oblasti medicinskog prava u Srbiji bili su timski sprovedeni u okviru rada Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka, počev još od devedesetih godina prošlog veka do danas. Institut društvenih nauka je dugo bio jedino i referentno mesto za izučavanje oblasti medicinskog prava, a tek kasnije su se u naučni i obrazovni rad uključili drugi instituti i fakulteti.

Okosnicu projektnog rada činili su istraživački ciklusi podržani na nacionalnom nivou. Realizovani su tematski povezani projekti: *Medicina i pravo* (1991–1996), *Medicina i pravo II*, br. 14T09 (1997–2000),¹² *Ljudska prava u tranziciji: Čovek kao pravni subjekt u medicini*,¹³ br. 1800 (2000–2005), *Pacijentova prava u sistemu zdravstva: Srbija i evropske perspektive*, ON 149025 (2005–2010), *Ljudska prava i vrednosti u biomedicini – Demokratizacija odlučivanja u zdravstvu i implementacija*, ON 179023 (2011–2019), *Pravni i drugi društveni aspekti retkih bolesti – zakonodavstvo, politika i praksa*,¹⁴ II 41004 (2011–2019). Bilo je jasno da se jednim projektom ne može istražiti čitava naučna disciplina i da ostvarenje projektnih zadataka svaki put u isto vreme otvara nova pitanja i produbljuje znanja o toj i srodnim oblastima.

Prvi predlog projekta u medicinskopravnoj oblasti pravnih nauka dat je u formi pri-

⁷ J. Radišić, *Medicinsko pravo*, Nomos, Beograd, 2008, str. 290.

⁸ Videti: Das Institut für Deutsches, Europäisches und Internationales Medizinrecht, Gesundheitsrecht und Bioethik (IMGB) wurde im Oktober 1998 gemeinsam von der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg und der Universität Mannheim gegründet. <https://www.imgb.de/en/the-institute/>

⁹ Declaration on the Promotion of Patients' Rights in Europe, ICP/HLE 121, World Health Organization, 1994, European Charter of Patients' Rights, www.activecitizenship.net/patients-rights/.../29-eu...

¹⁰ WAML, <http://wafml.memberlodge.org/>

¹¹ EAHL, <https://eahl.eu/>

¹² Deo makro projekta „Konstituisanje Srbije kao moderne pravne države“ kojim je rukovodio Pravni fakultet u Beogradu (2000).

¹³ Deo makro projekta Instituta društvenih nauka „Tranzicija društva i privrede Srbije u procesima globalizacije i regionalizacije“ (1. 6. 2002).

¹⁴ Deo projekta „Retke bolesti: molekularna patofiziologija, dijagnostički i terapijski modaliteti i socijalni etički i pravni aspekti“ i potom deo evropskog EC FP7-REGPOT-2012-2013-1 *Strengthening the Research Potential of IMGGE through Reinforcement of Biomedical Science of Rare diseases in Serbia – en route for innovation* – SERBORDISinn, (2013-016).

jave, u novembru 1990. godine pod nazivom *Medicina i pravo*.¹⁵ Rad na temi o medicinskoj odgovornosti iz prethodnog istraživačkog perioda uticao je da se u narednom periodu, 1990–1995, svi saradnici angažuju na tom projektu. Tekst aplikacije u početnim navodima bio je osoben, jer je započinjao citatom misli jednog od nemačkih teoretičara medicinskog prava: „Svaki je narod samo onoliko zdrav koliko to dopuste njegovi lekari i samo je onoliko bolestan koliko dopuste njegovi pravници da to uzrokuju njegovi lekari” (J. Hackenthal).¹⁶ Time se odslikavala interdisciplinarnost rada koja je u to vreme bila retka pojava, naročito između jedne društvene i druge prirodne nauke. Kratak opis projekta naglasio je sledeće: „Odnos lekar–pacijent pored medicinske i etičke ima i svoju pravnu dimenziju. U meri u kojoj je pravni odnos, on podleže pravnim pravilima, ali pravilima posebne vrste, koja čine medicinsko pravo. U razvijenim evropskim državama i SAD, medicinsko pravo čini zasebnu naučnu disciplinu koja se pomno izučava. Međutim, za ogromnu većinu pravnika i lekara u Srbiji i okruženju ta je disciplina gotovo potpuno nepoznata, jer se u okviru redovnih univerzitetskih studija ne izučava nigde. Ta okolnost ne pogoduje nimalo napretku naše medicine, već koči njen razvoj. Zato je krajnje vreme da ovdašnji pravници svoje istraživačke napore usmere i na probleme koji spadaju u medicinsko pravo. Krajnji rezultat istraživanja činiće uporedne pravne studije u kojima se izlažu zakonodavstvo, teorija i praksa razvijenih pravnih sistema. Reč je o onim državama koje imaju najrazvijeniju medicinu i čije medicinsko pravo može takođe biti uzor. U radovima neće izostati ni domaće iskustvo, ukoliko ono postoji. Biće osobito sagledani i ocenjeni odgovarajući propisi, kao i praksa sudova i medicinskih ustanova”.¹⁷

U početnim istraživačkim rezultatima iz tog perioda istakla su se tri tematska zbornika kao zajednički doprinos saradnika Centra i spoljnih saradnika na projektu, i to: *Medicinsko pravo i medicinska etika* (1994), *Aktuelni pravni problemi u medicini* (1996), *Medicinsko pravo* (1998). Pored publikovanih radova, saradnici na projektu bili su pozvani da, u pripremi novog izdanja Opšte enciklopedije prava,¹⁸ izrade veći broj odrednica, što je značilo po prvi put uključivanje pojmova medicinskog prava u takvo izdanje. U isto vreme na inicijativu saradnika Centra za pravna istraživanja IDN osnovano je 1997. godine Jugoslovensko udruženje za medicinsko pravo (JUMP), koje je tada imalo veliko članstvo pre svega iz redova pravnika, ali i lekara, stomatologa i farmaceuta.¹⁹

U sledećem istraživačkom ciklusu tim CPI IDN radio je na potprojektu posvećenom proučavanju ljudskih prava u tranziciji u oblasti zaštite zdravlja. Osnovni cilj bio je da se objasni neophodnost pravne kontrole svega onoga što se dešava i preduzima u okvirima medicinskih delatnosti, a konkretno rada zdravstvenih službi u raznim granama medicine. Osnovi pravne kontrole postavljaju se donošenjem niza zakona i druge regulative iz oblasti zdravlja. Smatra se da samo primenom sistemskih zakona pripadnici medicinskih profesija mogu usmeriti svoj rad na aktuelne standarde struke, da postupaju savesno i pažljivo. Na taj način i pravna pravila ulaze u lekarsku praksu. Ostvaruje se takođe i pravilo da se sa napretkom medicine i povećanjem dijagnostičkih i terapijskih mogućnosti, povećavaju i pravni zahtevi lekarskoj pažnji i lekarskom umeću. Jer onaj ko više može taj je više i dužan. To znači istovremeno i da pravo osigurava kvalitet medicinskih usluga. Monografije koje su publikovane u ovom periodu bile su : *Lekareva pomoć neizlečivo bolesnom pacijentu – etički i pravni problemi*,²⁰ i *Neželjeno rođenje deteta kao slučaj štete i odgovornost lekara*.²¹

¹⁵ Predlog / Prijava projekta br. 3P/KV-15, Republički fond za nauku, Beograd, novembar 1990.

¹⁶ "Jede Nation ist nur so gesund, wie ihre Ärzte es zulassen, und nur so krank, wie ihre Anwälte es zulassen, dass es von ihren Ärzten verursacht wird"; Julius Hackenthal, Hippocrates' Perjury: *On the Physicians' Conspiracy for Self-Determination*, Lübbecke; 1st Ed. 1992 Edition May 22, 1992, str. 461.

¹⁷ Prijava projekta br. 3P/KV-15, op. cit.

¹⁸ *Pravna enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1989.

¹⁹ Nastavljač rada ove asocijacije kasnije, posle promene državne zajednice, 2012. godine postalo je Udruženje pravnika za medicinsko i zdravstveno pravo Srbije.

²⁰ V. Klajn Tatić, *Lekareva pomoć neizlečivo bolesnom pacijentu – etički i pravni problemi*, Beograd: IDN, 2002, str. 265.

²¹ H. Mujović Zornić, *Neželjeno rođenje deteta kao slučaj štete i odgovornost lekara*, Beograd: Nomos, 2002, str. 129.

Timski rad na projektu koji je izučavao pacijentova prava u to vreme prvi put direktno i eksplicitno, a ne indirektno preko propisa koje se tiču dužnosti lekara i zdravstvenih ustanova, pokrenut je u Srbiji 2005. godine. Naglašava se da pacijent ima oslabljenu društvenu poziciju, te da zaslužuje i naročitu pravnu zaštitu. Značajne odrednice projekta u pojedinostima bile su: pojam pacijentovih prava, pacijentovo pravo kao posebno lično pravo, kodifikacija, stanje prava u Evropi i Srbiji, vansudski i sudski načini zaštite prava, pravozastupništvo i pacijentov ombudsman. Iz projekta je proistekao predlog da se pristupi posebnoj kodifikaciji pacijentovih prava u Srbiji, što je kasnije prihvaćeno od strane zakonodavca.²² Štampan je i tematski zbornik radova pod naslovom *Pacijentova prava u sistemu zdravstva – Srbija i evropske perspektive*,²³ kao i monografija na temu *Farmaceutsko pravo – Pravo o lekovima i štete od lekova*.²⁴

Predmet sledećeg projekta, čija je realizacija imala produžetke više puta, bio je odnos ljudskih prava i biomedicine posmatrano sa aspekta relevantnih međunarodnih standarda i potrebe njihovog unošenja u interni pravni poredak Republike Srbije. Projekat se fokusirao na implementaciju ratifikovane Konvencije o ljudskim pravima i biomedicini (2010), kao ključnog evropskog dokumenta u ovoj oblasti. Posebna pažnja se poklanja donošenju medicinskih odluka i procesu demokratizacije koja označava, s jedne strane, prevazilaženje paternalističkog koncepta u medicini a, s druge strane, uvođenje laičkog, tj. građanskog, elementa u odlučivanju kroz parlamentarne komisije, savete korisnika zdravstvene zaštite, ali i kroz promenu sastava etičkih komiteta u zdravstvenim ustanovama. Implementacija označava efektivno ostvarivanje međunarodnog režima ljudskih prava, što podrazumeva preduzimanje niz mera, čiji rezultat u krajnjem treba da bude da korisnici usluga stvarno uživaju garantovana prava. Navedene mere najčešće se svode na primenu međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima (konvencija, ugovora, deklaracija, povelja). Njihovo široko usvajanje i ratifikacija osnovni su uslov za efikasnu zaštitu ljudskih prava širom sveta i jedino posredstvom opšte ili višestranke ratifikacije međunarodnih pravnih instrumenata koji proklamuju osnovna prava pojedinca i naroda, univerzalnost ljudskih prava može postati nešto više od filozofske aspiracije i postići kvalitet pozitivnog prava. Pored zbornika pod naslovom *Ljudska prava i vrednosti u biomedicini – Aspekt odlučivanja u zdravstvu*,²⁵ objavljene su monografije, i to: *Etički i pravni položaj ljudi kao subjekata biomedicinskih istraživanja i kliničkih oglada*,²⁶ *Pacijent kao oštećeni u građanskom pravu i njegova sukrivica*,²⁷ i *Sudskomedicinska veštačenja u teoriji i praksi medicinskog prava*.²⁸

U istom istraživačkom periodu, počev od 2010. godine, manji projektni tim CPI radio je takođe na potprojektu makro projekta o retkim bolestima, koji je u osnovi bio medicinski projekat sa multidisciplinarnom pristupom i imao je ukupno osam potprojekata. Rad na potprojektu sedam ostvarivao se u saradnji sa više medicinskih institucija na čelu sa Institutom za molekularnu genetiku i genetičko inženjerstvo iz Beograda, a proizvođači su dali prostora za dodatna istraživanja i širenje promocije i diseminacije vrednih naučnih rezultata. Potprojekat je naglasio važnost podzakonskih akata i njihovog sprovođenja u praksi. Promene u podzakonskoj regulativi trebalo je sagledati u kontekstu boljeg tretmana obolelih od retkih bolesti u opšte, bilo da je reč o pravilnicima, uputstvima za konkretno postupanje, bilo o instrukcijama zdravstvenim ustanovama u cilju uspostavljanja pravila dobre prakse u lečenju tih bolesti. Adekvatnost, odnosno primerenost usluga zdravstvene

²² Zakon o pravima pacijenata, *Sl. glasnik RS*, br. 45/2013.

²³ *Pacijentova prava u sistemu zdravstva – Srbija i evropske perspektive*, grupa autora, ur. H. Mujović Zornić, Beograd: IDN, 2010, str. 178.

²⁴ H. Mujović Zornić, *Farmaceutsko pravo – Pravo o lekovima i štete od lekova*, Beograd: Nomos / IDN, 2008, str. 175.

²⁵ *Ljudska prava i vrednosti u biomedicini – Aspekt odlučivanja u zdravstvu*, zbornik grupa autora, ur. H. Mujović Zornić, Beograd: IDN, 2014, str. 305.

²⁶ V. Klajn Tatić, *Etički i pravni položaj ljudi kao subjekata biomedicinskih istraživanja i kliničkih oglada*, Beograd: IDN, 2012, str. 400.

²⁷ M. Sjeničić, *Pacijent kao oštećeni u građanskom pravu i njegova sukrivica*, Beograd: IDN, 2013, str. 228.

²⁸ H. Mujović, *Sudskomedicinska veštačenja u teoriji i praksi medicinskog prava*, Beograd: IDN, 2019, str. 310.

zaštite potrebno je bilo takođe obezbediti boljom organizacijom rada službi (u perspektivi, na primer, otvaranjem centra za retke bolesti), kao i uključivanjem sticanja specifičnih znanja o ovim bolestima za zdravstvene profesije u okviru kontinuirane medicinske edukacije. Sa ovog projekta, kada je u pitanju rad istraživača CPI IDN, odbranjen je jedan doktorski rad na temu *Pravni status i zaštita lica obolelih od retkih bolesti – radnopravni, medicinskopravni i aspekt socijalne zaštite* i objavljena je monografija pod naslovom *Genetički i drugi zdravstveni osnovi diskriminacije na radu*.²⁹

Uticaj na istraživanja i obrazovni rad u akademskoj zajednici

Kroz saradnju na projektima u njihovoj realizaciji redovno su uključivani profesori i drugi saradnici sa Univerziteta. 2010. godine je bio dat predlog da se takav poziv za učešće u istraživačkom timu uputi i fakultetima u regionu. Deo te saradnje i podizanje svesti o potrebi studija iz oblasti medicinskog prava ostvareni su organizovanom učešćem istraživača CPI IDN na najvećim naučnim i stručnim skupovima u Srbiji. Ostvareni su zapaženi rezultati, koji su sveukupno obeležili uspešan rad Centra za pravna istraživanja. Ipak, treba reći da je takvo istupanje istraživača u početku nailazio na nerazumevanje, posebno kad su u pitanju pravni fakulteti, budući da nisu imali tu vrstu znanja o novoj naučnoj disciplini, kakvo je bilo medicinsko pravo. Prijave prvih doktorskih disertacija iz te oblasti dovođene su u sumnju u pogledu podobnosti tema, ali je ipak došlo do njihove realizacije: *Odgovornost za štetu zbog neželjenog rođenja (wrongful birth) i zbog neželjenog života (wrongful life) – Uporednopravni prikaz* (2001), *Krivica pacijenta kao oštećenog u građanskom pravu* (2010). Prvi put su u odbranu doktorske disertacije na Pravnom fakultetu u Beogradu uključeni profesori sa Medicinskog fakulteta.

Na potrebu da se pokrenu studije medicinskog prava i u opšte uvođenja nastave ukazao je upravo iz naučnih krugova prof. Jakov Radišić još davno, u vreme njegovih istraživačkih početaka. Prvu argumentaciju i poteškoće u osmišljavanju nastave medicinskog prava izneo je tada u svom članku u Analima Pravnog fakulteta u Beogradu, sledećim rečima: „Broj naučnih disciplina koje se proučavaju na pravnim fakultetima zadivljujuće je veliki. Pored čiste pravničke 'klasike' zastupljene su barem isto toliko i potpuno nove grane društvenih nauka. Skorašnje discipline su dvojake naravi: jedne predstavljaju neposredni izraz osobenosti društva i države, a druge čine pravni eho novijeg tehničkog i društvenog razvitka u svetu uopšte. Ovim drugim dokazujemo svoju sposobnost i volju da idemo u korak sa najcivilizovanijim zemljama sveta i da u opšteljudsku riznicu znanja unesemo ponešto i od vlastitog duhovnog pregnuća. No, budući da svaki pravni fakultet utvrđuje slobodno svoje nastavne planove, oni su prilično neujednačeni. Po nekima je to čak poželjna a po meni nepoželjna okolnost, uslovljena više zatečenim stanjem nastavnog kadra na pojedinim fakultetima, nego razlozima druge vrste. Nije mi cilj da o tome ovde govorim, ali bih primetio da se u tim razlikama, na svojevrsan način potkopava princip o jedinstvenom tržištu jer ono pretpostavlja i jedinstveno pravničko obrazovanje.”³⁰

Do realizacije ideje o fakultetskoj nastavi proteklo je dosta vremena. Svojim zalaganjem, izričitim predlozima i iznošenjem aktuelne tematike na vodećim naučnim skupovima, saradnici Centra za pravna istraživanja i na tom polju su zastupali tu ideju i uneli određene promene. Ostvarena su neka od predavanja po pozivu, što je otvorilo prostor za buduću institucionalnu saradnju sa fakultetima u Srbiji i regionu, posebno Medicinskim fakultetom u Beogradu, čiji su studenti dolazili na konsultacije i mentorstva, kao i sa Pravnim fakultetom u Beogradu, gde je ostvareno učešće na dva predavanja iz programa izbornog predmeta – medicinsko pravo. U ranijem periodu značajna je bila i saradnja sa Pravnim fakultetom Union, gde su pokrenute osnovne, posle diplomске i specijalističke studije, kao i pravna

²⁹ S. Stojković Zlatanović, *Genetički i drugi zdravstveni osnovi diskriminacije na radu*, Beograd: Institut društvenih nauka, 2019, str. 175.

³⁰ J. Radišić, „Medicinsko pravo kao zasebna grana nauke”. *Analni Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1985/3–4, 426–432; videti više: H. Mujović, „Od prava na raskršću do zaokruženog sistema normi – razvoj medicinskog prava sa osvrtom na pravo Srbije”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 1/2020, str. 9–31.

klinika iz medicinskog prava. Rad većine istraživača Centra doprineo je utemeljenju programa Kopaoničke škole prirodnog prava, u kojoj su prisutni od samog početka rada škole, 1992. godine do danas, i gde su aktivno i veoma zapaženo učestvovali sa predavanjima, autorskim radovima i u uredništvu škole.

U radu saradnika CPI prisutna je stalna ili periodična saradnja sa udruženjima pravni-ka kojih ima više. Specifična je pojava i svojevrsni rezultat istraživačkog tima da su saradnici Centra bili inicijatori i osnivači Jugoslovenskog udruženja za medicinsko pravo (1997), a kasnije Udruženja za medicinsko i zdravstveno pravo Srbije (2012). Oba udruženja su pokrenula i danas imaju ulogu u usavršavanju i primeni naučnih dostignuća u praksi na interdisciplinarnom i širem planu. Kroz saradnju sa ovim udruženjem, a u novije vreme i u suizdavaštvu sa Institutom društvenih nauka, objavljeni su zbornici i studije, kao što su: *Pravo i medicina – Dodirne tačke – sporna pitanja* (1997), *Zdravstvo u uslovima promena* (1999), *Pomoć pacijentima u ostvarivanju njihovih prava: Zapadna Evropa kao uzor Srbiji* (2004), *Medicinsko pravo* (2008), *Ljudska prava u zdravstvenoj zaštiti* (2015), *Etika i pravo u pedijatrijskoj zdravstvenoj zaštiti – Pedijatrija* (2016), *Društveni i pravni položaj osoba sa retkim bolestima i njihovih porodica u Srbiji* (2016), *Obezbeđivanje zdravstvene zaštite osobama sa mentalnim smetnjama u skladu sa ljudsko-pravnim standardima* (2017), *Unapređenje ljudskih prava kroz razvoj usluga palijativnog zbrinjavanja* (2019). Ovi naslovi, zajedno sa izdanjima monografija i zbornika Instituta društvenih nauka, značajno su uvećali bibliotečki fond literature iz oblasti medicinskog prava koji je, može se reći, najkompletniji na prostorima Srbije i svojevrsni su doprinos dugogodišnjeg timskog rada.

Razvoj izučavanja medicinskog prava u Srbiji uticao je i na takav razvoj u regionu i govornom području bivše države Jugoslavije. Tako se u zadnjih dvadeset i više godina javilo nekoliko značajnih doprinosa na području medicinskog prava.³¹

Kada je reč o saradnji sa fakultetima, ona je uspostavljena još od početaka rada na projektima medicinskog prava. Članovi projektnog tima bili su profesori sa više pravnih fakulteta u Srbiji (Beograd, Novi Sad, Kragujevac, Niš i Kosovska Mitrovica), a za projektin tim III projekta 2010. godine predlagano je da se uključi docentkinja sa Pravnom fakulteta u Mostaru, što ipak nije realizovano. Uspostavljena je i saradnja sa Medicinskim fakultetom u Beogradu, koja i danas traje putem predavanja po pozivu, mentorstva i drugih aktivnosti. U saradnji sa Institutom za socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta u Beogradu, studenti druge godine imali su konsultacije i pomoć od strane istraživača Centra za pravna istraživanja IDN u izradi seminarskih radova, a u okviru poslediplomskih studija neuroetike učestvovali su u kreiranju programa i pisanja udžbenika za studente. Za razliku od ovakvih povremenih aktivnosti, trajniji je rezultat uvođenje izbornog predmeta medicinsko pravo u nastavne programe pravnih fakulteta u Srbiji. Najdalje u tome otišao je Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, gde je dugo godina po pozivu nastavu držao prof. J. Radišić, čiji se udžbenik i danas koristi. Akreditovane su u jednom periodu i doktorske studije. U regionalnim okvirima ostvareno je učešće u specijalističkoj i doktorskoj nastavi na Pravnom fakultetu u Splitu i ona traje i danas. Veliki značaj ima takođe prisustvo tema iz medicinskog prava na regionalnim skupovima pravnika, od kojih se istakao godišnji skup Pravnog fakulteta u Mariboru, a u okviru kojih aktivnosti je nastalo saizdavaštvo i članstvo u uredništvu časopisa *Medicine, Law & Society*, koji je referentan i danas na pred pristupnoj SCI listi.

Institut društvenih nauka je u okviru aktivnosti saradnika Centra za pravna istraživanja uspeo da na međunarodnoj konferenciji – *Responses to COVID crisis in Central and Eastern European Countries – New Frontiers of Health Law* marta 2021. godine okupi značajan broj predavača i privuče partnere kao što su Erasmus Univerzitet u Roterdamu (Erasmus School of Health Policy & Management) i Pravni fakultet Univerziteta u Mariboru.

³¹ Videti: „Tako su profesorice Ada Polajnar Pavčnik i Dragica Vedam Lukić objavile 1998. godine u Ljubljani, u izdanju Cankarjeve založbe, značajnu knjigu, *Pravo in medicina*. Slijedila ju je na slovenskom govornom području još jedna važna sinteza od prof. dr Viktorije Žnidaršič Skubic, *Civilno medicinsko pravo – Izbrane teme*, štampana u Ljubljani 2018. godine u izdanju Uradnog lista Republike Slovenije“. A. Čokolić, „Od medicine u pravu do prava u medicini“, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 1/2020, str. 3–7.

Uticaj na donošenje propisa u zdravstvu

Ono što takođe čini izvestan pomak u naučnom radu saradnika Centra za pravna istraživanja, pre svega kroz naučne i stručne stavove, konsultacije i javne rasprave o zakonima, jeste i uticaj koji je širenje znanja o medicinskom pravu imalo na stanje regulative u oblasti važenja i primene zdravstvenog zakonodavstva. Najveći autoritet u znanju iz ove oblasti svakako je bio dugogodišnji rukovodilac projekta prof. Jakov Radišić koji je pozivan i participirao u radnim grupama za donošenje zakona, ali su se kasnije istakli i drugi istraživači Centra. Bitno je bilo ukazati da medicinsko pravo ne čine samo državni propisi, nego i propisi koje donose profesionalna udruženja i koji čine tzv. staleško pravo, kao izraz samostalnosti pripadnika medicinskih profesija. Ovi propisi podležu odobrenju nadležnog Ministarstva i deo su komorskog rada. Staleško pravo lekara i drugih zdravstvenih profesija nije sasvim zaokruženo, a i samo zdravstveno zakonodavstvo doživelo česte izmene i dopune, gledano unazad nekoliko decenija. Saradnici Centra za pravna istraživanja držali su predavanja, pisali radove na tematiku pravnog i profesionalnog statusa lekara i podržali inicijativu Lekarske komore Srbije o usvajanju zakona o lekarima, ali do toga nije došlo. U početnim godinama bavljenja medicinskim pravom saradnici Centra za pravna istraživanja su, kroz prezentovanje naučnih rezultata do kojih su došli u projektnom radu, uzeli učešće u interdisciplinarnoj grupi i dali svoj doprinos u sačinjavanju teksta *Nacrta kodeksa lekarske etike* (2003), prvog nacrta koji se pojavio posle veoma dugog perioda od usvajanja Kodeksa lekarske etike zdravstvenih radnika Jugoslavije (1964), koji je bio prevaziđen, neprimeren i neuporediv sa istoimenim savremenim kodeksima u svetu, imajući u vidu razvoj medicine i značaj ljudskih prava u vezi sa zaštitom ljudskog zdravlja.

Načelno, kada je reč o medicinskom pravu u Srbiji zakonodavstvo obuhvata širu listu opštih zakona, kao i jedan broj posebnih zakona iz oblasti zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja. Pitanja koja se tiču prava pacijenata postala su naročito aktuelna kroz zakonodavne reforme iz 2005. godine. Veliki uticaj na prva zakonska rešenja imali su predlozi rukovodioca projekta CPI IDN i grupe spoljnih saradnika, uobličeni u Povelji o pravima pacijenata (1999), objavljenoj u formi naučnog članka.³² Odredbe Povelje unete kao posebno poglavlje novog zakona koji je uredio prava i obaveze u oblasti zdravstvene zaštite. U daljem zakonskom normiranju preovladao je stav da je potrebno usvojiti poseban zakon koji se odnosi na prava pacijenata, i to po uzoru na evropske države i danas važeće standarde zaštite pacijenata u svetu. Tako je usvojen Zakon o pravima pacijenata³³ koji kodifikuje osnovna prava građana kao korisnika zdravstvenih usluga.

U vreme realizacije potprojekta o retkim bolestima, pod rukovodstvom jedne od saradnica Centra za pravna istraživanja, a na poziv Odbora za zdravlje i porodicu Skupštine Republike Srbije, izrađen je Nacrt zakona o prevenciji i dijagnostici genetičkih bolesti, genetički uslovljenih anomalija i retkih bolesti.³⁴ Kao nacrt koji se, po ugledu na inostrane zakone, prvi put radio u Srbiji on je imao za cilj da upotpuni i učini bogatijom listu posebnih zakona u tom delu zdravstvene prakse. Intencija je bila da se tretman obolelih učini boljim, a poštovanje prava u vezi sa zdravljem podigne na viši nivo u skladu sa međunarodnim standardima zdravstvene i pravne zaštite, kada je u pitanju primena novih propisa u oblasti genetičkih usluga, a posebno retkih bolesti. Značaj zakona, koji je potom usvojen, jeste i u tome što je to prvi zakon u Srbiji koji je nastao kao rezultat saradnje građanskih inicijativa udruženja dece obolele od retkih bolesti i istraživača sa odgovarajućom naučnom ekspertizom, kakva su bila specijalistička znanja saradnika CPI IDN na polju medicinske genetike i medicinskog prava u opšte.³⁵ Po prvi put su u Srbiji stručnjaci za medicinsko pravo bili po-

³² J. Radišić, M. Draškić, V. Vodinić, M. Popović, V. Stambolović, M. Samardžić, „Povelja o pravima pacijenata”, *Pravo – Teorija i praksa*, 12/1999, str. 39–46.

³³ Zakon o pravima pacijenata, *Službeni glasnik RS*, br. 45/2013 i 25/2019 – dr. zakon.

³⁴ Zakon o prevenciji i dijagnostici genetičkih bolesti, genetički uslovljenih anomalija i retkih bolesti, *Sl. glasnik RS*, br. 8/2015.

³⁵ Videti više: Hajrija Mujović, *Komentar Zakona o prevenciji i dijagnostici genetičkih bolesti, genetički uslovljenih anomalija i retkih bolesti*, Beograd: Službeni glasnik, 2019, 123 str.; Hajrija Mujović Zornić, „Important Issues of Providing Genetic Services in Serbia From the Perspective of Medical Law”, *Medicine, Law & Society*, vol 9, 2/2016, pp. 131–144.

zvani da daju svoj autorski doprinos, rukovode pravnim timom i zbog specifičnosti materije direktno budu uključeni do kraja u proceduru usvajanja zakona (2015). To je na određeni način predstavljalo priznanje nauci medicinskog prava u Srbiji, što treba pozdraviti.

Perspektive

Rad saradnika Centra za pravna istraživanja IDN na tematici medicinskog prava prošao je dug put i svakako ima potencijala da se dalje unapređuje u različitim pravcima i usmerenjima. Druga polovina dvadesetog veka, kao što je naglašeno, izrodila je nove naučne discipline i istovremeno razvila i učvrstila neke stare, što se desilo i sa medicinskim pravom. Razvoj medicinskog prava se shvata kao imperativ, budući da je ova oblast stalno u situaciji da prati razvoj medicinske nauke i prakse i da daje, u najmanju ruku, odgovore na pitanja da li je neki novi medicinski postupak dopušten ili zabranjen. Takve odgovore nekad nije u stanju da pruži samo zakonodavac, nego i sudska praksa. Ona na taj način daje usmerenja zakonodavcu, naročito onda kada sa svojim propisima kasni. Još uvek u nekim segmentima postoji nedostatak pisanih izvora prava, što otežava stručni rad i lekarima i pravnici. Prepoznaju se praznine i izvesna pravna nesigurnost u ovom domenu, koja je u stanju da osujeti šanse za ozdravljenje i boljitak za ljudsko zdravlje i kvalitet života.

Potrebno je kontinuirano tragati za uzorima uporednopravnih propisa, politike i prakse u oblasti zaštite zdravlja, na način da se izučavaju i koriste inostrana pravna iskustva i razvijaju sopstvena. Naime, „odavno je podvučeno da medicina ne zna za državne granice, da je opšteljudska i da treba da služi čitavom čovečanstvu. Medicinsko pravo, kao njen pratilac, takođe teži ka univerzalnosti“.³⁶ Zato treba raditi na planu daljeg ujednačavanja pravnih propisa i standarda iz ove oblasti, i prema takvom rezultatu graditi globalni aspekt medicinskog i šireg zdravstvenog prava. To podrazumeva da se bavljenje medicinskim pravom u smislu autonomnog projektnog rada podržava i afirmiše kroz dalje naučne i obrazovne procese. Treba čuvati prednost naučne ekspertize i timskog rada koje Centar za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka poseduje kada je u pitanju medicinsko pravo, što je još uvek retkost u Srbiji. U tom cilju treba nastaviti saradnju sa institucijama visokog obrazovanja i ojačati nastavnu bazu za medicinsko pravo i srodne oblasti.

Zaključne napomene

Uticaj koji je izvršio višedecenijski rad istraživača Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka na temama medicinskog prava veliki je i veoma zapažen. U vreme pokretanja takvog istraživačkog rada on je predstavljao otkriće i izuzetnu motivaciju za naučni rad koji je svoje uzore tada nalazio u uporednom, a kasnije dalje podsticaje u međunarodnom pravu. To je učinilo da je Institut društvenih nauka prepoznat u Srbiji kao referentno i dugo vremena jedino mesto timskog rada na naučnoj afirmaciji i razvoju discipline medicinskog prava. Uticaj se nije manifestovao samo u pogledu institutskog rada, gde su samostalni projekti ili potprojekti CPI IDN u više istraživačkih ciklusa bili podržani od strane resornog Ministarstva i vođeni do pre nekoliko godina, već se proširio i na pravne fakultete više univerzitetskih centara u Srbiji i regionu koji su u kurikulumu svojih osnovnih i poslediplomskih studija uvele predmet medicinsko pravo. Uticaj je bio i ostao vidljiv i u oblasti aktivističkog rada, budući da je od strane istraživača pokrenut rad dva udruženja koja se bave pitanjima medicinskog i zdravstvenog prava, i dalje u primeni naučnih ideja i ekspertskih znanja koja se crpe iz plodonosnog rada svih zaposlenih i spoljnih saradnika Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka.

³⁶ J. Radišić, *Profesionalna odgovornost medicinskih poslenika*, op. cit, str. 279.

PRILOG

SPISAK ZAPOSLENIH OD 1957. DO 2022.

Priredila Svetlana Inđić Marjanović

LEGENDA

- – Aktuelni zaposleni u Institutu
- – Direktori Instituta
- – Akademici SANU i drugih akademija

SPISAK ZAPOSLENIH INSTITUTA DRUŠTVENIH NAUKA¹

1.	Acev, Katarina (1963–1981)
2.	Aćimović, Miroslav (1962–1971)
3.	Adamović, Vidosava (1961–1998)
4.	Albahari, Biljana (1995–2012)
5.	Andrijašević, Jovan (1974–1989)
6.	Anđelković, Ratimir (1984)
7.	Antić, Aleksandra (1964–1972)
8.	Antić, Srboljub (1983–1997)
9.	Antović, Dobrica (1961–1972)
10.	Arandžević, Mileva (1958–1972)
11.	Arandžević, Svetislav (1959–1984)
12.	Arsenijević, Dijana (2021–)
13.	Arsić, Ivana (2018–)
14.	Arifović, Zuza (1971–1990)
15.	Arsenin, Slavko (1962–1967)
16.	Atanacković, Zoran (1958–1960)
17.	Atlagić, David (1961–1962)
18.	Avramov, Dragana (1981–1998)
19.	Avramovski, Živko (1958–1969)

¹ Podaci su preuzeti iz Matične knjige službenika koja se vodi od 1957. godine.

20.	Azabagić, Ferida (1963)
21.	Baćević, Ljiljana (1964–2005)
22.	Balen, Miroslava (1958–1968)
23.	Balon, Bojana (2008–2011)
24.	Baltić, Nikola (1958–1960)
25.	Baltić, Zagorka (1962–1964)
26.	Ban, Gordana (1972–1977)
27.	Bašić, Goran (2014–)
28.	Bećir (Ivanović), Marina (1982–1986)
29.	Begović, Vlajko (1958–1960)
30.	Biber, Dušan (1958–1969)
31.	Bibič, Adolf (1958–1959)
32.	Biga, Branko (1961–1979)
33.	Bikić, Miroslava (1975–1975)
34.	Bilandžić, Dušan (1970–?)
35.	Blagojević, Blago (1978–1995)
36.	Blagojević, Milan (2021–)
37.	Blagojević, Mirko (2014–)
38.	Blagojević, Slavka (1959–1960)
39.	Boban, Ljubo (1959–1963)
40.	Bobić, Mirjana (1998–2001)
41.	Bodrožić, Milica (1962–1964)
42.	Bogdanović, Duško (1958–1962)
43.	Bogdanović, Miloš (1958–1964)
44.	Bogosavljević, Mila (1990–1995)
45.	Bogunović, Vasilije (1958–1959)
46.	Bosnić, Slobodan (1958–1964)
47.	Bošale, Nikola (1958–1960; 1962)
48.	Bošković, Aleksandar (2003–2019)
49.	Branković (Jevtić), Nataša (2019–)
50.	Brdar, Milan (1982–2001, 2010–2019)
51.	Brecelj, Emerika (1961–1975)
52.	Breznik, Dušan (1963–1985)
53.	Bricelj, Emerika (1958–1959)

54. Bročić, Manojlo (1961–1993)
55. Bubonja, Branka (1992–1993)
56. Budić, Marina (2018–)
57. Bujšić, Branislava (1974–2004)
58. Bukvić, Rajko (1990–1991)
59. Bulatović, Jadranka (1983–1993)
60. Bulatović, Vuk (1968–69)
61. Bulatović, Vojislava (1958–1961)
62. Burić (Ćirković), Olivera (1958–1970)
63. Buturović (Bradarić), Željka (2014–)
64. Buzadžić, Milovan (1959–1963)
65. Ceković (Vuletić), Simonida (1997–2000)
66. Cerović, Suzana (1992–1993)
67. Cvetičanin, Neven (2005–)
68. Cvetković, Slavoljub (1959–1965)
69. Čakarević, Čedoljub (1961–1966)
70. Čančarević, Marko, (1965–1969)
71. Čavoški, Kosta (1987–1990)
72. Čegarević, Miodrag (1964–1971)
73. Čičkarić (Stojanović), Lilijana (1992–93, 1997–)
74. Čokrevski, Tomislav (1960–1961)
75. Čolić, Vukosava (1973–1977)
76. Ćirović, Nikola (1973–1978)
77. Ćopić, Sanja (2000–2002)
78. Ćulibrk, Svetozar (1958–1982)
79. Damjanović, Mijat (1966–1974)
80. Damjanović, Milan (1961–1967)
81. Danilović, Boško (1963–1964)
82. Davidović, Milena (1973–2002)
83. Davidović, Momčilo (1957–1966)
84. Denković, Jovanka (1960–1966)
85. Desnica, Dušan (1961–1963)
86. Despotović, Radiša (1968–1972)
87. Dimitrijević, Nadežda (1958–1965)

88.	Dinić, Dragoslav (1961–1985)
89.	Dokmanović, Mirjana (2016–2022)
90.	Dotlić, Dušanka (1973–73)
91.	Dragović, Miodrag ((1962)
92.	Dražković, Dragomir (1961–1974)
93.	Dražković, Milica (1957–1965)
94.	Dražković, Nataša (1980–1983)
95.	Drezgić, Rada (1988–1991)
96.	Drljača, Jagoda (2018–2021)
97.	Drulović, Zagorka (1990–2000)
98.	Druter, Terezija (1959–1961)
99.	Džinić, Firdus (1958–1976)
100.	Džuverović, Borisav (1980–1984)
101.	Đinđić, Zoran (1986–1991)
102.	Đorđević, Ivana (2022–)
103.	Đorđević, Radmila (1985–2006)
104.	Đošić, Dušan (1969–1976)
105.	Đukanović, Veljko (1957–1960)
106.	Đurić, Jelena (2021–)
107.	Đurić, Mihailo (1974–1990)
108.	Đurović, Ljiljana (1966–1984)
109.	Đurović (Pavkov), Smiljana (1965–1969)
110.	Ferenčević, Persida (1960–1979)
111.	Filipović, Milan (1962)
112.	Filipović, Sanja (2020–)
113.	Filipović, Smilja (1961–1994)
114.	Filipović, Vladanka (1961–1972)
115.	Fira, Aleksandar (1970–1971)
116.	Friščić, Ivica (1959–1962)
117.	Galjak, Marko (2018–)
118.	Gavrančić, Đurđica (1959–1969)
119.	Gavrilović, Vasiljka (1958–1972)
120.	Ginić, Ivanka (1963–?)
121.	Gledić Petar (1962, 1966–1968)

122. Gligorijević, Branislav (1960–1961; 1962–1969)
123. Gluščević, Manojlo (1958–1967)
124. Goati (Fuštić), Mirjana (1973–2006)
125. Goati, Vladimir (1973–2006)
126. Golubović, Zagorka (1981–1990)
127. Gorjačkin, Olga (1961–1967)
128. Gortinski, Mihajlo (1961)
129. Grebenar, Stana (1960–1962)
130. Grebo, Zlata (1959–1963)
131. Gredelj, Stjepan (1982–1991)
132. Grk, Snežana (2005–2020)
133. Grujić (Cirkl), Terezija (1959–1995)
134. Hadžić, Miroslav (1995–2002)
135. Hadžistević, Vojin (1958–1976)
136. Hartman, Milivoj (1961–1967)
137. Horvatović, Nadežda (1959–1977)
138. Hrabak, Bogumil (1958–1965)
139. Hranisavljević, Dušica (1959–1960)
140. Hristić, Jelka (1962)
141. Hristić, Ljubomir (2010–)
142. Ignjatović, Suzana (2005–)
143. Ilić, Miloš (1958–1969)
144. Ilijin, Dimitrije (1973–1974)
145. Inđić (Marjanović), Svetlana (1996–2022)
146. Ivković, Radmila (1961–1990)
147. Jakšić, Božidar (1985–1991)
148. Jamnik, Mirko (1974–1982)
149. Janićijević, Milosav (1958–1996)
150. Janković, Branimir, (1970–1972)
151. Jankulov, Zorica (1962–1965)
152. Janjić, Dušan (1990–2017)
153. Jarić, Ljubica (2001–2002)
154. Ječinac, Radomir (1961–1962)
155. Jeremić, Slavoljub (1958–1961)

156.	Jevtić, Dragoš (1959–1960)
157.	Jocić, Vesna (1973–1977)
158.	Joković (Pantelić), Milica (2021–)
159.	Joksimović, Snežana (1972–1974)
160.	Jovanović, Ljubina (1958–?)
161.	Jovanović, Margita (1979–1982)
162.	Jovanović, Marko (2018–)
163.	Jovanović, Milica (1963–1972)
164.	Jovanović, Nenad (2003–2004)
165.	Jovanović, Predrag (2000–)
166.	Jovanović, Vera (1958–1967)
167.	Jovanović (Nikolić), Vesna (1985–2021)
168.	Jovanović, Zoran (2001–2014)
169.	Jovanovski, Tihomir (1960–1961)
170.	Jovašević, Vladan (1958–1973)
171.	Jovović, Dragoslava (1958–1967)
172.	Jurin, Smiljan (1973–?)
173.	Kaćanski Gordana (1964–1967)
174.	Kadović, Milorad (1958–1969)
175.	Kalin, Boris (1965–1967)
176.	Karadžole, Boran (1972–1973)
177.	Karlič, Vladimir (1966–1968)
178.	Kecman, Valentina (1995–1997)
179.	Kesić, Branko (1961)
180.	Klajn (Tatić), Vesna (1974–2015)
181.	Klisić, Milena (1964–1976)
182.	Knežević, Ivanka (1988–1990)
183.	Kojčinović (Ilić), Dragana (1992–2007)
184.	Kojić, Sofija (1961–1968)
185.	Kolarić, Vesna (1959–1960)
186.	Kolin, Marija (1996–2013)
187.	Komšić, Jovan (1999–2002)
188.	Konstantinović, Jelisaveta (1962–1967)
189.	Konstantinović, Radosav (1961–1967)

190. Kostić, Darinka (1958–1966)
191. Kostić, Mirjana (1962)
192. Koštunica, Vojislav (1974–1991)
193. Kovačević, Dušica (2021–)
194. Ković, Milica (1961–1967)
195. Kozić, Milkana (1961–1963)
196. Kozlica, Olivera (1963–1973)
197. Kožetinac, Zorica (1958–1980)
198. Krajnolić, Miroslava (1961–1962)
199. Kratina, Husein (1958–1969)
200. Kreco, Omiljko (1962)
201. Krešić, Andrija (1961–1965)
202. Krisper, Marjan (1958–1962)
203. Krmpotić, Marjan (1958–1962)
204. Krneta, Milorad (1973–1976)
205. Krstić, Jelena (1961–1964)
206. Krstić, Milosija (1962–1994)
207. Krulj, Ljiljana (1972–2001)
208. Krupniković, Nada (1963–1966)
209. Kuburović (Šobot), Ankica (2003–)
210. Kurjaković, Mira (1960–1981)
211. Kurtović, Danica (1963–1970)
212. Kuzmanović, Dušan (1982–1993)
213. Lalović, Miroslav (1960–1987)
214. Lolić, Marinko (2014–)
215. Lončarević, Ksenija (1957–1969)
216. Lukač, Draginja (1959–1961)
217. Lukić, Mirjana (1962–?)
218. Lukić, Vesna (2010–)
219. Lutovac, Zoran (1992–2002; 2013–)
220. Ljubetić (Sirotković), Ecija (1959–1960)
221. Macura, Miloš (1961–1963)
222. Magdalenić, Ivana (2018–)
223. Makić, Radenko (1964–1973)

224.	Maksimović, Bratislava (1962–1967)
225.	Maksimović, Ivan (1970–1975)
226.	Maksimović, Marijana (2006–)
227.	Maksimović, Paula (1976)
228.	Maksimović, Slobodan (1994–2005)
229.	Malkoč, Marija (1965–1981)
230.	Mandić, Vukosava (1960–1967)
231.	Mandić, Marko (2020–)
232.	Manić, Božidar (1958–1959)
233.	Maravić, Petar (1994–1997)
234.	Marčetić, Milorad (1972–1974)
235.	Marić, Katarina (1978–79; 1982–84)
236.	Marinković, Ivan (2008–)
237.	Marinković, Radivoj (1958–1974)
238.	Marković, Ksenija (2016–)
239.	Marković, Mihajlo (1981–1986)
240.	Marković, Milan (2009–2016)
241.	Marković, Milivoje (1959–1963)
242.	Marković, Ratko (1977–?)
243.	Marković, Tatjana (1992–1993)
244.	Marković, Vera (1973–2006)
245.	Marković, Živomir (1957–1958)
246.	Marković-Tasić, Vera (1961–1991)
247.	Martinović, Dragica (1960–1967)
248.	Maslek, Nikola (1997–2019)
249.	Masliković, Dejan (2022–)
250.	Matić, Jovanka (1994–2019)
251.	Matić, Milan (1960–1971)
252.	Matijević, Branka (2019–)
253.	Matović, Ivan (1974–1976)
254.	Mentus, Vladimir (2012–)
255.	Mićunović, Dragoljub (1981–1990)
256.	Mićunović, Eleonora (1963–1967)
257.	Mićunović, Natalija (2015–2022)

258. Mihailović, Srećko (1981–2009)
-
259. Mihajlović, Pavle (1962)
-
260. Mihajlović, Sava (1959–1963)
-
261. Mijajlović, Georgina (1957–1961; 1964–1978)
-
262. Mijalković, Miloš (1962–1964; 1965–1974)
-
263. Mijić, Emilija (2011–)
-
264. Mijović, Olivera (1958–1972)
-
265. Mikecin, Vjekoslav (1963–1965)
-
266. Milanović, Jagoda (1982–1995)
-
267. Milanović, Mirjana (1961–1991)
-
268. Milenković, Marko (2011–)
-
269. Milenković, Toma (1960–1961)
-
270. Miletić, Andrej (1961–1962)
-
271. Milić, Miodrag (1966–1967)
-
272. Milićević, Dragiša (1964–1976)
-
273. Milićević, Nada (1961–1967)
-
274. Milidrag, Predrag (2019–)
-
275. Milisavljević, Vladimir (2014–)
-
276. Milivojević, Snježana (2002–2003)
-
277. Milojević, Nikosava (1961–1970)
-
278. Milosavljevski, Slavko (1958–1960)
-
279. Milošević, Dragutin (1959–1960)
-
280. Milošević, Mirjana (2005–2006)
-
281. Milošević, Taisa (1961–1962)
-
282. Milošević, Vera (1960–1990)
-
283. Milošević, Vlada (1964–1965)
-
284. Milovanović, Slobodan (1980–1981)
-
285. Milovanović, Vojna (1961–1963)
-
286. Miljanić, Maja (1989–1995)
-
287. Miljković (Dajić), Nataša (2015–)
-
288. Mirnić, Karlo (1960–1961)
-
289. Mitrović, Dušan (1962)
-
290. Mitrović, Veselin (2020–)
-
291. Mladenović, Ljiljana (1961–1969)
-

292.	Mlinar, Zdravko (1958–1960)
293.	Molerović, Mihajlo (1962–1966)
294.	Molerović, Milivoje (1964–1969)
295.	Mrkić, Nikola (1999–2006)
296.	Mršević, Zorica (1999–2019)
297.	Mršić (Košutić), Olga (1961–1971)
298.	Mujović, Hajrija (1987–)
299.	Muznik, Bogdan (1977–1979)
300.	Nađ, Olga (1963–1971)
301.	Necić, Nadežda (1959–1974)
302.	Nedeljković (Deluka), Zorica (1958–1982)
303.	Nešić, Janko (2022–)
304.	Nešković, Savo (1994–1995)
305.	Nikačević, Mirjana (1961–1967)
306.	Nikčević, Tomica (1958–1964)
307.	Nikitović, Vladimir (2005–)
308.	Nikodimovski, Laza (1959–1961)
309.	Nikolić, Jovanka (1961)
310.	Nikolić (Popadić), Sofija (2018–)
311.	Novaković, Nada (1982–2006; 2013–2021)
312.	Novaković, Staniša (1961–1973)
313.	Novaković, Stojanka (1961–1968)
314.	Obradović, Nadežda (1961–1999)
315.	Obrenović, Zoran (1984–1991)
316.	Ognjanović, Dragica (1962–1971)
317.	Opačić-Janjić, Olga (1962–1968)
318.	Orlić, Dejan (2003–2014)
319.	Ostojić, Ivana (2011–)
320.	Otašević (Glavinić), Vjera (1961–1974)
321.	Pajić, Jelena (1990–1993)
322.	Pajović, Borivoj (1964–1968)
323.	Pandurović, Zoran (1962–1969)
324.	Panić, Aleksandar (1965–1967)
325.	Pantelić, Gordana (1961–1973)

326.	Pantić, Dragomir (1968, 1970–1974, 1975–2011)
327.	Pašić, Najdan (1963–1965)
328.	Paulis, Marina (1995–1996)
329.	Paunović, Dragana (1959–1974)
330.	Pavićević, Darinka (1961–1973)
331.	Pavićević, Svetislav (1959–1965, 1966–1967)
332.	Pavliček, Marcela (1958–1960)
333.	Pavlović, Dragoljub (1976–1977)
334.	Pavlović, Pavle (2021–)
335.	Pavlović, Petar (1979–1980)
336.	Pavlović, Zoran (2006–2011)
337.	Pećaranin, Mariola (1961–1967)
338.	Pegan, Sergije (1961–1992)
339.	Penev, Goran (1979–2019)
340.	Perak, Željka (1961–1972)
341.	Perić, Ljubica (1963–1999)
342.	Perović, Ljubica (1961–1974)
343.	Petković, Vićentije (1962–1964)
344.	Petranović, Branko (1958–1963)
345.	Petrić, Gordana (1959–1974)
346.	Petrović, Mina (1988–1997)
347.	Petrović, Mirjana (1958–1961)
348.	Petrović, Nikola (1961–1962)
349.	Petrović, Predrag (2011–)
350.	Petrović, Savka (1959–1975)
351.	Petrović, Snežana (1983, 1985–2021)
352.	Petrović, Stojadinka (1965–1967)
353.	Petrović, Vukana (1982–1983)
354.	Pešić, Vesna (1964–1972) (1991)
355.	Pešović, Milica (1961–1972)
356.	Pilipović, Nikola (1961–1962)
357.	Pinčetić, Ljubica (1958–1971)
358.	Pindović, Dragana (1983)
359.	Pirec, Dušan (1958–1963)

360.	Pjanić, Bogoljub (1964–1973)
361.	Pjanić, Predrag (1958–1961)
362.	Poljak, Ivana (2021–)
363.	Popov, Nebojša (1981–1991)
364.	Popović, Gordana (1961–1966)
365.	Popović, Jovan (1962–1964)
366.	Popović, Ljubica (1958–?)
367.	Popović, Mihailo (1974–1976)
368.	Popović, Nikosava (1962–1978)
369.	Popović, Olga (1987–1997)
370.	Popović, Slavoljub (1970–1973)
371.	Popović, Vera (1962–1967)
372.	Popović, Vesna (1964–1972)
373.	Posavac, Zlatko (1964–1967)
374.	Požar, Ružica (1962–1987)
375.	Predojević (Despić), Jelena (1997–)
376.	Premec, Vladimir (1965–1966)
377.	Premec (Šifler), Ljerka (1966)
378.	Pribičević, Ognjen (1992–)
379.	Prodanović, Dimitrije (1958–1989)
380.	Purić, Zorana (1958–1967)
381.	Radanov, Milena (1961–1967)
382.	Radić, Bogoljub (1961–1962)
383.	Radić, Vasilije (1958–1960)
384.	Radišić, Jakov (1974–1995)
385.	Radojević, Budimir (1960–1980)
386.	Radovanović, Milovan (1979–81, 1982–1987)
387.	Radovanović, Svetlana (1992–1999)
388.	Radovanović, Veljko (1985–2012)
389.	Raduški, Nada (1987–2012)
390.	Raičić, Natalija (1979–1980)
391.	Rajević, Tamara (1966)
392.	Rajić, Jelena (1990–1993)
393.	Rajković, Milica (1969–1971)

394. Rajović, Radošin (1958–1962)
395. Rajšić, Nada (1958–?)
396. Rakić, Vojin (2014–)
397. Rančić, Miroljub (1962–1995)
398. Ranković, Slavka (1959–1960)
399. Rašević, Mirjana (1990–)
400. Rašević, Miroslav (1963–1973)
401. Rašović, Siniša (2011–2011)
402. Ratković, Maja (1958–1969)
403. Ratković, Radoslav (1970–1971)
404. Ristanović, Zorka (1962–1988)
405. Ristić, Irena (2003–)
406. Riznić, Jelena (2021–)
407. Rues, Jože (1959–1963)
408. Rundo, Risto (1960–1966)
409. Salatić, Rajka (1973–73)
410. Savić, Miroljub (1962–1963)
411. Savić, Nada (1957–1967; 1970–1972)
412. Sekelj, Katarina (1987)
413. Sekelj, Laslo (1985–1993)
414. Sekuloska, Lenče (1962–1963)
415. Selić, Sloboda (1957–1958)
416. Selinkić, Vjera (1964–?)
417. Sentić, Milica (1962–1979)
418. Simić, Mirjana (1959–1979)
419. Simović, Slobodan (1982–1992)
420. Sinadimovski, Jakim (1958–1960)
421. Sjeničić (Đorđević), Marta (1997–)
422. Skakavac, Anđelija (1960–1969)
423. Slavujević, Zoran (1992–2001)
424. Slović, Dragoslav (1978–1979)
425. Soković, Željka (2022–)
426. Sovilj, Ranko (2016–)
427. Spasojević, Aleksandar (1961–1969)

428.	Spasojević, Radmila (1962)
429.	Srdanović, Branka (1959–1969)
430.	Srećković, Olga (1961–1969)
431.	Stančić, Rosa (1973–1977)
432.	Stanić, Katarina (2019–2020)
433.	Stanisavljević, Đura (1958–1966)
434.	Stankov (Erić), Nevena (1962–1991)
435.	Stanković, Biljana (2001–2002, 2006–2021)
436.	Stanković, Đurđica (2021–)
437.	Stanković, Hranislav (1959–1969)
438.	Stanković, Jugoslav (1958–1960)
439.	Stanković, Zagorka (1958–1984)
440.	Stanojčić, Ilija (1962–1970)
441.	Stanojević, Dušanka (1962)
442.	Stanojević, Ranka (1973–1979)
443.	Stepanović, Živana (1958–1991)
444.	Stevanović, Dušica (1979–2004)
445.	Stevanović, Kađivka (1981–2006)
446.	Stevanović, Slavko (2000–2003)
447.	Stevanović, Radosav (1984–2006)
448.	Stević, Ljiljana (1979–2002)
449.	Stjelja, Ivana (2019–)
450.	Stojaković, Sunčica (2001)
451.	Stojaković, Zorka (1961)
452.	Stojanović, Branislav (1985–1988)
453.	Stojanović, Milanka (1961–1974)
454.	Stojanović, Milutin (1961)
455.	Stojanović, Persida (1958–1967, 1983)
456.	Stojanović, Svetozar (1981–1991)
457.	Stojanović Zagorka (1972–1973)
458.	Stojić, Ljubomir (1966–1970)
459.	Stojiljković, Dragoljub (1963–1967)
460.	Stojiljković, Miroslav (1960–1969)
461.	Stojkov, Toša (1958–1969)

462. Stokić, Živana (1963–1964)
463. Subotić, Jovan (1960)
464. Subotić, Milan (1985–1991)
465. Supek, Rudolf (1958–1960)
466. Šarac, Azra (1962–1967)
467. Šekarić, Novak (1962–1969)
468. Šišović, Ilija (1962–1964)
469. Šneblić, Vojislava (1957–1971)
470. Šojić, Milan (1977–1986)
471. Šuković, Danilo (1980–2015)
472. Šumenković, Vera (1958–1959)
473. Šušnjić, Đuro (1960–1962; 1963–1971)
474. Tadić, Ljubomir (1962–1965; 1981–1991)
475. Tanić, Živan (1958–74; 1979–89)
476. Tatić, Marija (1958–1969)
477. Teslić (Nadlački), Ljubica (1992–1998)
478. Todorović, Desanka (1958–1969)
479. Todorović, Gordana (1961–1991)
480. Todorović, Radmila (1962–1980)
481. Todorović, Slavka (1962–1990)
482. Todorović, Snežana (1961–1992)
483. Todosijević, Bojan (2011–)
484. Tomanović, Velimir (1967–2001)
485. Tomašević, Slađana (2003–2006)
486. Tomović, Miroslav (1959–1960)
487. Topić, Lidija (1973–2005)
488. Trklja, Milivoje (1962–1976)
489. Trlajić, Zlata (1958–1967)
490. Trnjakov, Uroš (2000–2002)
491. Trojanović, Gordana (1958–1960)
492. Turudić, Svetlana (2021–)
493. Urošević, Slavka (1976)
494. Uršić, Micika (1958–1960)
495. Uvalić, Radivoj (1960–1962)

496.	Valčić, Bratislav (1964–1967)
497.	Vapa, Mirjana (1964–1991)
498.	Vasić, Pavle (1975–76, 1978–1981)
499.	Vasić, Vukašin (1982–1991)
500.	Vasojević, Nena (2021–)
501.	Vasović, Mirjana (1974–2001)
502.	Vejnović, Nevenka (1965–1967)
503.	Veličković, Ljiljana (2000–)
504.	Veličković, Miladinka (1960–1977)
505.	Veličković, Olga (1962–1967)
506.	Veljić, Radmila (1960–1971)
507.	Vidaković, Zoran (1958–1962)
508.	Vidić, Olga (1964)
509.	Vidojević, Zoran (1991–2007)
510.	Vinaver, Vuk (1963–1969)
511.	Višnjić, Anđelija (1961–1972)
512.	Vladislavljević, Bogdan (1980–2003)
513.	Vladislavljević, Živko (1958–1968)
514.	Vojislavljević, Miodrag (1962–64; 1965–1967; 1978–1982)
515.	Vratuša, Anton, (1965–1967)
516.	Vučetić, Lazar (1960–1961)
517.	Vujičić, Radoslav (1963–1967)
518.	Vujić, Vasiljka (1961–1991)
519.	Vujičić, Vera (1964–1979)
520.	Vujošević, Miladin (1968)
521.	Vujović (Brdarević), Jasmina (1976–2006)
522.	Vukadinović, Predrag (1961–1963)
523.	Vukčević, Dragoljub (1958–1976)
524.	Vukomanović, Dijana (1992–1993, 1995–1999, 2020–)
525.	Vukomanović, Milan (1996–1998)
526.	Vuković, Ana (2008–)
527.	Vuković, Slobodan (2000–2013)
528.	Vuksanović (Anić), Draga (1960–1969)
529.	Zafirović, Jovana (2019–)

530.	Zečević (Milić), Anđelka (1965–1971)
531.	Zečević, Momčilo (1964–1969)
532.	Zečević, Miodrag (1959–1961)
533.	Zelić, Marina (1994–2021)
534.	Zeljковиć, Marinko (1982–85; 1986–2003)
535.	Zivić, Miloš (1972–1974)
536.	Zlatanović (Stojković), Sanja (2011–)
537.	Zlatković, Čedomir (1963)
538.	Zvezdanović (Lobanova), Jelena (2011–)
539.	Žagar, Iztok (1959–1962)
540.	Žarković, Dragoje (1958–1961)
541.	Ždiara, Borislav (1960–1961)
542.	Živković, Mileva (1977–1993)
543.	Živković, Zdenko (1980–2014)
544.	Životić, Miladin (1981–1988)

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3:061.6(497.11)(082)

INSTITUT društvenih nauka : od crvene akademije do institucije od nacionalnog značaja / urednik Goran Bašić. - Beograd : Institut društvenih nauka, 2022 (Beograd : RIC Tehnološko-metalurškog fakulteta). - 163 str. ; 25 cm

Tiraž 500. - Str. 7: Reč urednika / Goran Bašić. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz pojedine radove.

ISBN 978-86-7093-258-6

а) Институт друштвених наука (Београд)

COBISS.SR-ID 76165129